
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Ursula Parlavantza-Friedrich, Täuschungsszenen in den Tragödien des Sophokles, Berlin 1969. (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, Band 2). σσ.109.

Τὸ θέμα τῆς ἀπάτης, πού με τὴ διαδικασία τῆς προκαλεῖ τὴν περιπέτεια καὶ ἀποκαλύπτει τὸ ἦθος τῶν ἡρώων, χρησιμοποιήθηκε ἤδη στὸ ἔπος. Ἀπὸ τοὺς δραματικούς ποιητὲς ὅμως καλλιεργήθηκε ἰδιαίτερα καὶ ἀξιοποιήθηκε ὡς στοιχεῖο τεχνικῆς, κίνητρο δράσης, μέσο δραματικῆς κλιμάκωσης καὶ βίαση διαγραφῆς προσώπων. Στὴ συνοπτικὴ εἰσαγωγή τῆς ἡ συγγρ. ὀρίζει με ἀκρίβεια τὰ πλαίσια καὶ τὴ μέθοδο τῆς ἐρευνᾶς τῆς: α) ἀποκλείοντας τὴν κατάσταση αὐταπάτης (παραμερίζοντας, ἐπομένως, τὸ πρόβλημα τοῦ Οἰδίποδα) συγκεντρώνει τὴν προσοχὴ τῆς σὲ ἐκεῖνες μόνο τὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ ἀπάτη ἐκδηλώνεται πιὸ δυναμικὰ προϋποθέτοντας δύο πλευρές: τὸν πομπὸ καὶ τὸ δέκτη τῆς β) διακρίνει στὴν πλήρη διαδικασίᾳ τῆς ἀπάτης, ὅπως ἐμφανίζεται σὲ ἔργα ὅπου τὸ θέμα ἔχει κεντρικὴ θέση, τέσσερα στάδια: τὴν προετοιμασίᾳ, τὴν ἐφαρμογῆ, τὸ ἀποτέλεσμα, τὴν ἀποκάλυψη γ) ἐνδιαφέρεται βασικὰ γιὰ τὴ σημασίᾳ καὶ τὴν ἀξιοποίησι τοῦ λόγου στὴν ἀπάτη· αὐτό, ἂν καὶ δὲν τονίζεται ἀρκετὰ, χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τὴ μορφοποίησι τοῦ θέματος στὸ ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπου ἡ ἀπάτη δένεται καὶ λύνεται ἀποκλειστικὰ σχεδὸν μετὸ λόγο, σὲ ἀντίθεση λ.χ. με μερικὰ δράματα τοῦ Εὐριπίδη, ὅπου ἡ λεκτικὴ ἀπάτη συνδυάζεται με ἄλλου εἶδους μηχανογραφίες καὶ συχνὰ ἀποκαλύπτεται μέσω μιᾶς καταστροφῆς δ) μοναδικὸς στόχος δὲν εἶναι ἡ ἀνίχνευσι τῶν μορφῶν ἀπάτης καὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν προσώπων στὸ σύνδρομο πού δημιουργεῖται· παράλληλα ἐξετάζεται ἡ δραματικὴ λειτουργία τοῦ θέματος στὴν πορεία τοῦ ἔργου, καθὼς καὶ ἡ θέση τοῦ θεατῆ· μετὸ τελευταῖο συνάπτεται τὸ ἐπίμαχο πρόβλημα τῆς τραγικῆς εἰρωνείας.

Ἡ ἐργασία χωρίζεται σὲ δύο ἄνισα μέρη. Στὸ πρῶτο (σ. 7-70) ἐξετάζονται σὲ πέντε χωριστὰ κεφάλαια τὰ πέντε δράματα πού περιέχουν περιπτώσεις ἀπάτης· στὸ δεύτερο (σ. 73-101), χωρισμένο σὲ τέσσερα κεφάλαια μετὰ πολλαπλὲς θεματικὲς ὑποδιαιρέσεις, συγκεντρώνονται καὶ ὁλοκληρώνονται τὰ συμπεράσματα. Ἀκολουθοῦν μιὰ σύνοψη τῶν δεδομένων, ἡ βιβλιογραφία πού χρησιμοποιήθηκε καὶ ἓνα σύντομο εὐρητήριο.

Ἡ ἐρευνα ἀρχίζει μετὸν «Αἴαντα» (σ. 7-24), συγκεκριμένα μετὴ συγκλονιστικὴ σκηνὴ τοῦ προλόγου, ὅπου ὁ ποιητὴς καταφεύγει στὴν τεχνικὴ τοῦ «θεάτρου ἐν θεάτρῳ», με ἀθέατο σκηνοθέτη τὴν Ἀθηνᾶ, γιὰ νὰ ὑλοποιήσῃ μπροστὰ σὲ ἓνα δραματικὸ δέκτη, τὸν Ὀδυσσεύ, τὴν ταπεινωτικὴ πλάνη τοῦ Αἴαντα. Ἡ συγγρ. παρακολουθεῖ τὴν πολυσήμαντη λειτουργία τῆς σκηνῆς: τὴ χλευαστικὴ χειραγώγησι τοῦ θύματος ἀπὸ τὴ θεά, τὴν προβολὴ τοῦ ἡρωικοῦ ἦθους ἀκόμα καὶ μέσα στὴ μέθη τῆς πλάνης, τὴ διέγερσι τοῦ οἴκτου στὸ θεατῆ,

τὴν ἀντίδραση τοῦ Ὀδυσσεύα. Ἐνα μόνον ἀπὸ τὰ ἔμμεσα ἀποτελέσματα ἀφήνεται στὸ περιθώριο κάπως μετέωρο: ὁ βαθὺς οἶκος τοῦ Ὀδυσσεύα, ἀπρόβλεπτη παρενέργεια τῆς θεϊκῆς σκευωρίας, ποῦ θὰ δώσῃ τὸ βασικὸ κίνητρο τῆς παρουσίας τοῦ ἥρωα στὸ δεύτερο μέρος τοῦ δράματος. Στὴ συζήτηση τῆς παραπλανητικῆς ρήσης τοῦ Αἴαντα ἢ συγγρ., μὲ θαυμαστὴ προσήλωση στὰ δεδομένα τοῦ κειμένου, ἀποκρούει ἀποτελεσματικὰ τὶς γνώμες ἐκείνων ποῦ, γιὰ νὰ ἀποδείξουν τὴν «εἰλικρίνεια» τοῦ ἥρωα, ἀνασυνθέτουν, ἐρήμην βέβαια τοῦ Σοφοκλῆ, ὀλόκληρα παρασκευαστικὰ ἐπεισόδια μὲ θέμα τὶς «ψυχολογικὲς μεταπτώσεις» τοῦ Αἴαντα. Εἶναι ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρουσες οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὴν «παραπλανητικὴν» ἀναστολὴν τῆς δράσης καὶ τὴν δραματικὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ ἥρωα κατὰ τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴν παθητικὴν εἰς τὴν ἐνεργητικὴν πλευρὰ τῆς ἀπάτης. Ἐδῶ ἀνακύπτει γιὰ πρώτη φορὰ τὸ πρόβλημα τῆς δεκτικότητος τοῦ θεατῆ, ποῦ ὅμως προικίζεται μὲ μεγαλύτερη εὐαισθησία καὶ ὀξύνοια ἀπὸ ὅλα τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου, ἀκόμα καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα ποῦ μὲ τὰ λεγόμενά τους τὸν πληροφοροῦν, καὶ ἐπιπρόσθετα μὲ γνώσιν τοῦ μύθου. Σήμαινε ὅμως αὐτὸ τίποτε περισσότερον ἀπὸ τὴν γνώσιν τῆς τελικῆς αὐτοκτονίας τοῦ ἥρωα; Καὶ γιὰ τὴν νὰ μετριασθῆ ἢ ἐκπληξῆ καὶ τοῦ θεατῆ, ὅταν τὸ τέλος ἔρχεται τόσο σύντομα, λίγο μετὰ τὸ χαρούμενον τραγούδι τοῦ χοροῦ;

Αὐτὴ ἡ πανάκεια τῆς γνώσης τοῦ μύθου, ποῦ φέρνει τὶς μεγαλύτερες ἀντιξοότητες σὲ κάθε συζήτηση τοῦ προβλήματος τῆς τραγικῆς εἰρωνείας, εἰσάγεται πολὺ πιὸ ἐπικίνδυνα εἰς τὴν θαυμάσια ἀνάλυσιν τῆς ἀντίστοιχης σκηνῆς τῶν «Τραχινίων» (σ. 25-31). Ἐπειδὴ καὶ ἀπὸ αὐτῆς τῆς περιπτώσεως ἀπάτης λείπει τὸ πρῶτον στάδιον, τὸ πιὸ πληροφοριακόν, καλεῖται καὶ πάλι ὁ θεατῆς ὄχι νὰ παρακολουθῆσιν, συμμετέχοντας ὡς ἓνα σημεῖον, τὶς δραματικὰς μεταπτώσεις τῆς Δηάνειρας, ἀλλὰ νὰ συλλάβῃ, μέσα ἀπὸ ἀνύπαρκτα ὑπονοούμενα, τὴν πραγματικότητά, γιὰ νὰ τὴν ἀντιπαραθέτῃ μόνιμα εἰς τὴν ψευδαίσθησιν τῶν προσώπων. Ἔτσι ἀποδίδεται σ' αὐτὸν λεπτομερῆς γνώσιν τοῦ μύθου, ὥστε νὰ κατανοήσῃ ἀμέσως ὅτι ἡ πιὸ ξεχωριστὴ ἀνάμειξις εἰς αἰχμάλωτους εἶναι ἡ Ἰόλη· ἐπινοοῦνται βιβλῆς χειρονομίαι διαμαρτυρίας τοῦ πρώτου ἀγγέλου ποῦ εἶναι παρὼν καὶ ἀκούει τὶς ψευδολογίας τοῦ Λίχα· στίς γλωσσικὰς πλαδαρότητας τοῦ τελευταίου ἀνακαλύπτονται ἴχνη «ψυχολογίας τοῦ ψεύδους». Ἐπὶ ἀρχῆς βέβαια κάτι ὑποπτόν τὴν συμπεριφορὰν τοῦ Λίχα—ὁ τρόπος λ.χ. ποῦ ἐμποδίζει τὴν Δηάνειραν νὰ ἀπευθύνῃ ἐρωτήσεις εἰς τὴν Ἰόλη· καὶ σ' αὐτὸ ὅμως ἀκόμα τὸ σημεῖον δὲν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ κύριος στόχος αὐτῶν τῶν παρεμβάσεων εἶναι νὰ δοθῇ ἀληθοφάνεια εἰς τὴν σιωπὴν τῆς αἰχμάλωτης, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ μιλήσῃ, ἀφοῦ εἶναι ἀπασχολημένοι σ' αὐτὴν τὴν σκηνὴν καὶ οἱ τρεῖς ὑποκριταί.

Ἡ παρακολούθησις τῆς δραματικῆς λειτουργίας τοῦ κεντρικοῦ θέματος τῆς ἀπάτης εἰς τὴν «Ἠλέκτρα» (σ. 32-48) εἶναι ὑποδειγματικὴ. Ἐπὶ ἀρχῆς μιὰ κλιμακωτὴ προσπέλασις τῶν προβλημάτων, ποῦ σὲ κάθε βαθμίδα καταλήγει σὲ περισσότερα καὶ οὐσιαστικότερα δεδομένα. Διαγράφεται μὲ σαφήνεια ἡ διαδικασίαι τῆς ἀπάτης καὶ εἰς τέσσαρα στάδια· σημειώνεται καὶ ἀξιοποιεῖται μιὰ ἰδιοτυπία τῆς: ἡ συγκέντρωσις καὶ ἡ δραματικὴ καρποφορία τῆς σὲ ἓνα πρόσωπον, ποῦ ἀρχικὰ δὲν ἦταν ὁ στόχος τῆς, εἰς τὴν Ἠλέκτρα· ἡ συμπύκνωσις αὐτῆς δίνεται καὶ παραστατικὰ, ὅταν, μετὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Παιδαγωγοῦ, ἡ ἡρώϊδα ἀφήνεται μόνη εἰς τὴν σκηνήν, γιὰ νὰ ἐδραιωθῆ εἰς τὴν δραματικὴν

πλάνη της, πού θά προετοιμάση τήν κορυφαία στιγμή τοῦ ἀναγνωρισμοῦ. Στήν ἀνάλυση αὐτῆς τῆς σκηνῆς συναντοῦμε ὀξύτερες παρατηρήσεις γιά τή σημασία τοῦ λόγου, πού ἀπό ὄργανο ἀπάτης καταλήγει σέ φορέα ἀλήθειας, περνώντας ἀπό ἕνα περίεργο στάδιο παιχνιδιοῦ. Δέν ἀφήνεται ἀσχολίαστη ἀκόμα καί ἡ ἀπροσδόκητα περιθωριακή ἀντιμετώπιση τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος τῆς ἀπάτης. Κάπως πρόχειρη θά χαρακτηρίζαμε τή σύγκριση τοῦ Σοφοκλῆ μέ τοὺς ἄλλους δύο τραγικούς, πού μέσα σέ πολύ διαφορετικά δραματικά συμφραζόμενα καί μέ τελείως διαφορετικές προοπτικές χρησιμοποιοῦν τὸ ἴδιο θέμα στό ἀντίστοιχο σημεῖο τῆς δράσης τῶν ἔργων τους («Χοηφόρες», «Ἡλέκτρα»). Παρόλο πού τὰ τελικά συμπεράσματα εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηριστικά τῆς διαφορᾶς τῶν τριῶν ποιητῶν, ὥστόσο αὐτὴ ἡ βιαστική σύγκριση δίνει μιὰ ἐλλιπῆ, καί ἴσως ἄδικη, θεώρηση τῶν προβλημάτων, καί ἐπειδὴ δέν ἐδραιώνεται πάνω σέ μιὰ εὐρύτερη βάση καί ἐπειδὴ ἀφήνει ἀνεκμετάλλευτα πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα παραλληλισμῶν καί ἀντιθέσεων.

Ἡ κάποια στεγανότητα, παρ' ὅλες τὶς εὐκαιριακὲς ἀναφορές, πού παρουσιάζουν τὰ κεφάλαια τοῦ α' μέρους ἐμπόδισε πιθανότατα τὴ συγγρ. νὰ ξεκινήσει γιά τὴν ἀνάλυση τοῦ «Φιλοκτῆτη» (σ. 49-65) μέ ἀφετηρία καί βάση τὰ δεδομένα τῆς «Ἡλέκτρας», ὄχι βέβαια γιά νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ταύτιση τῶν δύο περιπτώσεων ἀλλά, ἀπεναντίας, γιά νὰ ἐπισημάνῃ οὐσιαστικότερα τὶς διαφορές. Ὑπάρχουν βέβαια στὰ δύο ἔργα μερικὰ συναρπαστικὰ κοινὰ σημεῖα, πού τονίζουν τὶς διαφορές. Καί στὰ δύο οἱ κεντρικοὶ ἥρωες ἔχουν ἀρχικά μιὰ συμπωματική θέση στὴ διαδικασία τῆς ἀπάτης: ὅπως ἡ Ἡλέκτρα εἶναι ὁ ἀπρόβλεπτος δέκτης, ἔτσι καί ὁ Νεοπτόλεμος εἶναι ὁ παθητικὸς πομπός. Ἐτσι ἡ σύγκριση ἀναπόφευκτα συγκεντρώνεται σ' αὐτοὺς τοὺς δύο (δικαιολογημένα στό σημεῖο αὐτὸ παραμερίζεται ὁ ἴδιος ὁ Φιλοκτῆτης), ἐπειδὴ ἡ δική τους δραματικὴ ὀλοκλήρωση ἐπιδιώκεται μέσα στό πλέγμα τῆς ἀπάτης—μέ τὴ διαφορὰ πού, ὅπως ἔπρεπε νὰ τονισθῇ, μέ τὴ μονολιθικότητα τῆς ὀδύνης καί τὴν κλιμάκωση τῆς μοναξιάς στὴν «Ἡλέκτρα», ἀποκαλύπτεται ἕνα καθαρὰ σοφόκλειο πρόσωπο, ἐνῶ στίς ἀμφιταλαντεύσεις τοῦ Νεοπτόλεμου παρακολουθοῦμε μιὰ ψυχολογικὴ περιπέτεια, πού συχνὰ μᾶς πλησιάζει στό χῶρο τοῦ Εὐριπίδη. Καί δέν εἶναι συμπτωματικὸ ὅτι ἐδῶ ὅλη ἡ διαδικασία τῆς ἀπάτης εἶναι πολὺ πιὸ περίπλοκη καί θεαματικὴ (ὠραιότατα σχετικὰ μέ αὐτὸ ἀναλύεται ἡ «ἐμβόλιμη» σκηνὴ τοῦ Ἐμπούρου καί τὸ διαλογικὸ παιχνίδι του μπροστὰ στό σιωπηλὸ Φιλοκτῆτη). Μὲ λεπτότατη εὐαισθησία ἡ συγγρ., παρακολουθώντας τὴν πορεία τῆς ἐπαφῆς τῶν δύο ἡρώων, διαγράφει τὴ δραματικὴ ὠρίμανση τοῦ Νεοπτόλεμου καί ἀνιχνεύει τὴν «παλιρροιακὴ» κίνηση τῆς συμπάθειας, πού ἐκφράζεται ὑποδόρια, ἀλλὰ σὲ ἀνιούσα ἔνταση, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου. Τὸ μόνο πού θίγεται κάπως ὑποτονικὰ εἶναι ὁ ρόλος τοῦ χοροῦ, ἂν καί ἡ συμβολὴ του ἐξετάζεται, κυρίως μέ ἀφορμὴ τὸ «τραγοῦδι τοῦ ὕπνου». Τὸ θαυμαστότερο δεῖγμα παρατηρητικότητος δίνει ἡ συγγρ. στὴν παρακολούθηση τῆς δραματικῆς πορείας τῶν προσώπων μέ βάση τὶς προσφωνήσεις πρὸς τὸ συνομιλητὴ τους.

Τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἐργασίας κλείνει μέ τὴ σύντομη ἐξέταση τῆς παραπλανητικῆς ρήσης τοῦ Κρέοντα στὸν «Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶν» (σ. 66-70), ὅπου ὁ δημιουργὸς μᾶς ἀπάτης αὐτοαποκαλύπτεται, πρὶν δημιουργηθῆ μιὰ κατάσταση πλάνης.

Στή διάρθρωση τοῦ δευτέρου, ἀρκετὰ συντομώτερου μέρους, ὅπου, με βάση τὰ δεδομένα τῶν ἀναλύσεων τοῦ πρώτου, ἐπιχειρεῖται ἡ συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων γιὰ τὴ δραματικὴ λειτουργία τῆς ἀπάτης, τὸ ρόλο τοῦ θεατῆ, τὴν ἀξιοποίηση καὶ τὴ σημασία τοῦ λόγου καὶ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἥρωα, διαπιστώνεται ἡ μόνη βασικὴ ἀδυναμία αὐτῆς τῆς τόσο ἀξιόλογης ἐργασίας. Ὁ χωρισμός, κυρίως τοῦ πρώτου μέρους, σὲ στεγανά σχεδὸν κεφάλαια, ποὺ καλύπτουν ἰσάριθμες περιπτώσεις ἀπάτης, ἐνῶ δὲν περιόρισε τίς ἐπαναλήψεις, ἰδιαίτερα αἰσθητὲς καὶ στὸ δεύτερο μέρος, ἐμπόδισε οὐσιαστικότερους συσχετισμοὺς καὶ συγκρίσεις, ποὺ ἡ συγγρ., μετὰ τὴ χαρακτηριστικὴ τῆς ὀξυδέρκεια, ἦταν σὲ θέση νὰ ἀξιοποιήσῃ. Ἔτσι, τελειώνοντας τὸ βιβλίον, ἔχουμε τὴν ἐντύπωση μιᾶς ἐπαφῆς μετὰ ἓνα ἐξαιρετικὰ πιστὸ δεῖγμα τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου, ὅπως αὐτὴ ἐφαρμόζεται συχνὰ ἀπὸ τὴ γερμανικὴ σχολή: παρακολουθώντας τὴν ἐξαντλητικὴ ἀξιοποίηση τῶν δυνατοτήτων τῆς ἀνακαλύπτουμε τὰ ὅριά της.

ΝΙΚΟΣ ΧΟΪΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

Klaus Alpers, Bericht über Stand und Methode der Ausgabe des Etymologicum Genuinum (Mit einer Ausgabe des Buchstaben Α), København 1969. (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Historisk - filosofiske Meddelelser 44,3).

Μετὰ τὸν E. Miller, παρουσιάσαντα τὸ πρῶτον τὸ περιεχόμενον τοῦ κώδικος Β (=S. Marci 304) τοῦ *Genuinum* ἐν *Mélanges de Littérature Grecque*, Paris 1868, ὡς «*Etymologicum Magnum de Florentie*», ὁ R. Reitzenstein ἐδημοσίευσεν, ὡς γνωστόν, τὰ λήμματα ἄμα - ἄμωμος, ὡς δεῖγμα ἀκολουθητέας μεθόδου κατὰ μελλοντικὴν ἔκδοσιν τοῦ ἀνακαλυφθέντος τότε *Genuinum*, στηρίξας κατὰ κανόνα τὸ κείμενον εἰς τοὺς δύο εὐρεθέντας κώδικας, ἦτοι εἰς τὸν κώδικα Α (Vat. gr. 1818) καὶ εἰς τὸν κώδικα Β. Τῷ 1963 ἀνήγγελλε ὑπὸ τοῦ καθ. κ. F. Lasserre (*Gnomon* 35 [1963] 848) νέα ἐπὶ τῆς Λεξικογραφίας ἐργασία, ἐν ᾗ θὰ συμπεριληφθῇ καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ *Et. Genuinum*. Τὴν ἔκδοσιν τοῦ λεξικοῦ τούτου ἀνέλαβον προσωπικῶς ἔχων κατὰ νοῦν συντηρητικωτέραν ἢ ὁ Reitzenstein μέθοδον ἐκδόσεως. Τὴν μορφήν καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐτοιμαζομένης ἐκδόσεως ἀνήγγειλε ἤδη εἰς ὑποσημείωσιν τοῦ ὑπ' ἐμοῦ δημοσιευθέντος ἐξιτήλου κειμένου τοῦ κώδ. Β ('*Αθηνᾶ* 70, 1968, 37). Τῷ 1967 πρῶτος ὁ A. Colonna ἐξέδωκε τὸ Α τοῦ λεξικοῦ τούτου ὑπὸ τὸν τίτλον: *Etymologicum Genuinum, Littera Α*, ἐν *Quaderni Athena* N. 4. Τὴν ἐργασίαν ταύτην τοῦ Colonna ἔκρινεν ὁ R. Merkelbach ἐν *Gnomon* 40 (1968) 22-24, ἐπικρίνει δὲ ὁ A. Alpers ἐν σ. 19 κέ. τῆς ὑπὸ κρίσιν ἐπανεκδόσεως τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου διὰ τὰς ἐσφαλμένας ἀναγνώσεις καὶ τὴν κακὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου.

Ὁ κυρίως πρόλογος τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖ, ὡς καὶ ὁ τίτλος αὐτοῦ δηλοῖ, περιγραφὴν τῆς καταστάσεως καὶ τῆς μεθόδου τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Etymologicum Genuinum*, συνίσταται δὲ ἐκ τριῶν μερῶν: εἰς τὸ πρῶτον μέρος (σ. 7-10) ὁ συγγρ. ἀναφέρεται εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ γενομένην προπαρασκευὴν διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ λεξικοῦ· ἰδιαίτερος περιγράφει τὰ κατὰλοιπα τῆς ἐργασίας

του Reitzenstein, του G. Wentzel, της A. Adler, τὰ ὁποῖα καὶ χρησιμοποιοῦν. Εἰς τὸ δεῦτερον μέρος (σ. 10-19), τὸ σπουδαιότερον, ἐπιχειρεῖ νὰ καθορίσῃ ἐν περιλήψει τὰς βασικὰς ἀρχὰς μεθόδου τῆς ἐκδόσεως, εἰς τὰς ὁποίας ἡ Adler ἐστήριξε τὴν μέχρι τοῦ γράμματος Π ἐτοιμασθεῖσαν ὑπ' αὐτῆς ἐκδοσιν. Τὰς ἀρχὰς ταύτας ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ἐκδ. κατὰ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ ἐπεξεργασθέντος καὶ εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῆς Δανικῆς Ἀκαδημίας ἀνατεθέντος πρὸς δημοσίευσιν κειμένου, θὰ ἐφαρμόσῃ δὲ καὶ κατὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν λοιπῶν λημμάτων. Εἰς τὸ τρίτον μέρος περιλαμβάνεται κριτικὴ τῆς ὑπὸ τοῦ A. Colonna γενομένης ἐκδόσεως τοῦ Α ὡς καὶ ἔλεγχος τοῦ κειμένου τῶν γλωσσῶν α - αἰώ, τὰς ὁποίας ἐξέδωκεν ὁ H. Sell (Das Etymologicum Symeonis, Verlag A. Hain, Meisenheim am Glan 1968).

Τὴν ἐκδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ Α, ἀρχομένην ἀπὸ τῆς σ. 29, στηρίζει ὁ ἐκδ. ἐπὶ τῶν δύο κωδίκων τοῦ Genuinum, ἧτοι τῶν Α καὶ Β, ἔτι δὲ ἐπὶ τῶν κωδίκων τοῦ EM καὶ τῶν κωδίκων F καὶ V τοῦ Συμεῶνος. Παρατηρητέον ὅτι ἐκ τῶν κωδίκων τοῦ Συμεῶνος παραλείπει τὸν ἔλεγχον τοῦ κειμένου τοῦ E (=Parmensis 2139), ὅστις δὲν εἶναι κατώτερος τοῦ F (βλ. N. A. ΛΙΒΑΔΑΡΑ, Παρατηρήσεις εἰς τὸ Ἐτυμολογικὸν τοῦ Συμεῶνος, Ἀθηνᾶ 70, 1969, 85).

Εἶναι φανερόν ὅτι διὰ τῆς κριτικῆς μεθόδου τῆς A. Adler καὶ τοῦ A. Alpers τὸ κείμενον ἐξακολουθεῖ νὰ παρέχῃται ἐν ἐπιτομῇ, αἱ δὲ ἐπιφερόμεναι διορθώσεις καὶ προσθήκαι, ἐφ' ὅσον δικαιολογούνται, φέρουν τὸ ἐκδιδόμενον κείμενον ἐγγύτερον πρὸς τὸ ἀρχικόν. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Gen. ἐγκρατεῖται ὄχι τόσο εἰς τὴν ἀπόρριψιν ἐσφαλμένων γραφῶν τῶν κωδίκων AB καὶ εἰς τὴν υἰοθέτησιν ἄλλων, ἐκ τῆς προγενεστέρως ἢ μεταγενεστέρως τοῦ λεξικοῦ τούτου παραδόσεως λαμβανομένων, ὅσον εἰς τὴν κατ' εἰκασίαν συμπλήρωσιν αὐτοῦ διὰ λέξεων καὶ φράσεων ἀνευ τῆς προγενεστέρως ἢ μεταγενεστέρως ἀσφαλοῦς ἐπιβεβαιώσεως τῆς παραδόσεως. Τὸ κείμενον τοῦ Gen. σώζεται ἐν ἐπιτομῇ καὶ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος ἢ πλήρης ἀποκατάστασις αὐτοῦ διὰ τῶν ὑπαρχόντων εἰς τὴν διάθεσιν τῶν φιλολόγων μέσων. Ἡ κατὰ κόρον ἐπέμβασις ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρὸς ἀποκατάστασιν λ.χ. τοῦ ὕφους ἀνευ τῆς ὑπάρξεως ἄλλων μαρτυριῶν εἶναι παρακεκινδυνευμένη. Ἐν τῇ αὐτῇ περιπτώσει ὑπάρχει κίνδυνος νὰ παράσχωμεν κείμενον μηδέποτε ὑπάρξαν.

Εἶναι εὐχάριστον τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν αὐθαιρέτων ἐπεμβάσεων ὁ Alpers εἶναι συντηρητικώτερος τῶν πρὸ αὐτοῦ ἐργασθέντων, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ Reitzenstein, ὅστις, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθειῶν γλωσσῶν ἄμα - ἄμομος, ἐπλήρου τὸ κείμενον ἀδικαιολογήτων προσθηκῶν. Οὕτως ὁ ἐκδότης τοῦ παρόντος κειμένου ὀρθῶς ἀπορρίπτει τὰς ὑπὸ τοῦ Reitz. εἰσαχθείσας εἰς τὸ κείμενον προσθήκας: σ. 30, 22 (ἦν), σ. 42, 20 (σπερ), σ. 43, 3 (παρὰ τό), σ. 46, 8 (ἕως τοῦ), σ. 50, 19 (καὶ τό), σ. 51, 14 (τὰς λαμπάδας). Ὡσαύτως ὀρθῶς ἀπορρίπτει τὴν ἐκ τοῦ EM (Rm) ὑπὸ τῆς Adler μετενεχθεῖσαν προσθήκην: σ. 36, 17 *διαιωθείσης αὐτῆς ὁ τῆς τροφῆς ἀφανίζεται πόρος* ἐν τούτοις ἀσυνεπῶς ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς Rm εἰσάγει εἰς τὸ κείμενον τοῦ Gen. προσθήκην: σ. 35, 6 ἦ — 8 *λεπτός*, ἐνῶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις, ἧτοι σ. 36, 17, σ. 35, 6-8 τόσο τὸ προστιθέμενον ὑπὸ τῆς Adler κείμενον ὅσον καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Alpers υἰοθετούμενον παραλείπεται ὑπὸ τῶν κωδίκων ABFV, ἧτοι τῶν κωδίκων τοῦ Gen. καὶ τῶν κωδίκων τοῦ

Συμειώνος. Κατὰ τὴν μέθοδον ταύτην, τῆς ἐκ τοῦ EM δηλονότι ἄνευ ἐτέρας μαρτυρίας ἀποκαταστάσεως τοῦ Gen., ἔπρεπεν ὁ ἐκδότης νὰ συμπληρώσῃ καὶ πλεῖστα ἄλλα λήμματα τοῦ Gen., ἅτινα φέρονται ἐν τῷ EM πληρέστερα. (βλ. λ.χ. τὰς ὑπ' ἀριθ. 52, 55, 63, 72, 76, 82, 108 κ.ἄ. γλώσσας).

Αἱ προσθήκαι, ἐφ' ὅσον φέρονται ἐντὸς ἀγκυλῶν, δὲν παραβλάπτουν βεβαίως τὸ κείμενον· ἐν τούτοις πολλαὶ κρίνονται ἐπικίνδυνοι, διότι δὲν ἐπιβεβαιοῦνται. Λ.χ. περιττεύει ἡ ἐν σ. 32, 2 προσθήκη (τό)· πρβ. ἄλλωστε τὰ ἐν σ. 30, 9: τὸ χάσμα καὶ μέγα πέλαγος, συμφωνοῦντος καὶ τοῦ m. Ἡ ἐν σ. 37, 4 προσθήκη (σὺν τῷ I τὸ) δὲν δικαιολογεῖται ἐκ τῆς αὐτῆς φράσεως ἐν γλώσσῃ 93, διότι ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει ἡ φράσις σὺν τῷ I ὀρίζει ὀρθογραφικῶς τὴν γλώσσαν, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐξυπακούεται ὅτι ἡ γλώσσα ληθάριον ἄνευ τοῦ I σημαίνει καὶ ἄλλο τι. Ἐπίσης ἄχρηστος φαίνεται καὶ ἡ ἐν σ. 37,9 προσθήκη (σὺν), ἥτοι ἀνεκοιμῶντο(σὺν) ταῖς αἰχμαλώτοις. Ἡ λέξις ἀνακοιμῶμαι εἶναι, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἀμάρτυρος, λέγεται ὅμως καὶ κοιμῶμαί τινι: Ἡσ. Θεογ. 213: οὐ τινι κοιμηθεῖσα θεὰ τέκε... Ὡσαύτως τὰς ἐν σ. 42, 19 (δέ) καὶ 52, 6 (ῥήματα) προσθήκας δὲν δύναται νὰ δικαιολογήσῃ μόνον ἡ πληρότης τοῦ ὕφους τοῦ κειμένου. Ἐν τιαύτῃ περιπτώσει ἔπρεπε καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ κειμένου τῆς γλώσσῃς Λαμπετόωντο (σ. 31,4) νὰ προσθήσῃ ὁ ἐκδότης τὰς λέξεις τῶν περισπωμένων, ὑπὸ τοῦ κώδικος V μαρτυρουμένας καὶ ὑπὸ τῶν ὁμηρικῶν ἐπιμερισμῶν βεβαιουμένας.

Ἐν σ. 50, 27 ὑπάρχει ἀναμφιβόλως χάσμα, ὡς ὀρθότατα παρετήρησεν ἡ Adler. Ἡ προσθήκη καὶ ἡ ἀνάγνωσις ὅμως τοῦ βραχυγραφουμένου γρ. εἰς γραφήν δὲν φαίνεται πιθανὴ καὶ διὰ τὴν συνήθειαν, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ λέξις προσκροῦει εἰς τὸ γράφεται τοῦ Χοιροβοσκοῦ. Χάσμα παρατηροῦμεν καὶ ἐν α 64 (βλ. Ν. Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑ, Etymologicum Genuinum, Μεταγραφή καὶ ἐκδοσις τοῦ ἐξιτήλου κειμένου τοῦ κώδ. Β, Ἐθνα 70, 1968, 53, 16), ἐνθα ἀναγινώσκουμεν τὸ αὐτὸ περίπου κείμενον: τὰ διὰ τοῦ ιτος ἀποστρέφονται τὴν εἰ... ἄτιτος, ἀκόνιτος, [Μού]νιτος... Ὀρθότερα φαίνεται ἡ ὑπὸ τοῦ Reitzenstein γενομένη συμπλήρωσις καὶ ἀνάγνωσις: ἀποστρέφονται τὴν εἰ δίφθογγον (καὶ διὰ τοῦ ι) γράφονται.

Ἡ παράλειψις τοῦ δέ ἐν σ. 49, 22 ὑπὸ τῶν κωδίκων mF δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἀποβολὴν αὐτοῦ ἐκ τοῦ κειμένου. Ἐνταῦθα τὸ κείμενον τῆς γλώσσῃς παραδίδεται διὰ μόνου τοῦ A κώδικος. Τὸ κείμενον λ.χ. τῶν γλωσσῶν ἀλείτης, ἀλίαστος, ἀλλιξ, ἀμορμεύοντο, ἀμοιβή, ἄμ πόνον, Ἀμφιτριτὴ ἄρχεται ἀπὸ τῆς φράσεως σημαίνει δέ, τοῦ δέ μαρτυρουμένου ὑπὸ τῶν κωδίκων AB. Εἶναι ἐξ ἄλλου χαρακτηριστικόν, ὅτι τὰ λήμματα τῶν γλωσσῶν Ἀθῶος, ἀλείτης, ἀλεισον κ.ἄ., ἐνθα ἡ φράσις σημαίνει δέ, προσγράφονται εἰς τὸν Χοιροβοσκόν.

Κακοποιήσεις τινὲς τοῦ κειμένου δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι διέφυγον τὴν προσοχὴν τοῦ ἐκδότου. Λ.χ. ἐν σ. 29, 11 τὸ ἀντίστοιχον κείμενον παρὰ τῷ EM ἐν 554,21 δεικνύει ὅτι τὸ κείμενον ἐν τοῖς κώδιξιν AB ἔχει ὑποστῆ ἀλλοίωσιν. Ἐφ' ὅσον ὁ Alpers δὲν ἐκδίδει τὸ κείμενον ὡς παρέχεται ὑπὸ τῶν κωδίκων AB, ἀλλὰ θέλει νὰ πλησιάσῃ τὸ ἀρχικόν, ἔπρεπε τοῦλάχιστον νὰ θέσῃ σταυρὸν πρὸ τῆς ἀπαδόσεως συντακτικῶς γενικῆς καὶ τοῦ ΛΑ...

Ἐνίοτε παραμελεῖται ἡ σίξις, ἰδιαιτέρως σημειοῦται παράλειψις κομμάτων εἰς ζωτικὰς θέσεις: σ. 29,8 τεθῆτω ἄνω στιγμὴ μετὰ τὸ Ἰταλίας, ὡς καὶ παρὰ τῷ EM. Διὰ τῆς φράσεως πόλις Ἰταλία ἐπεξηγεῖται ἡ γλώσσα Λαγαρία, ἐνῶ διὰ τῆς ἀκολου-

θούσης φράσεως καθορίζεται ετυμολογικῶς ἡ λέξις, σ. 30,6 σημειωθῆτω κόμμα μετὰ τὸ *πλεονασμῷ τοῦ I*, σ. 31,14 κόμμα μετὰ τὸ ἢ *λαοσσός*, σ. 32,25 ἄνω στιγμὴ μετὰ τὴν γλῶσσαν *Λάφυρα*, σ. 35, 18 κόμμα μετὰ τὸ *λοχεῦσαι*, σ. 35,22 κόμμα μετὰ τὸ *τέτρομος*, σ. 38, 17 κόμμα μετὰ τὸ *ἀρχιληστής*, σ. 38, 20 κόμμα μετὰ τὸ *λαρόν*, σ. 47, 17 τελεία μετὰ τὸ *πειριβόητος κ.ἄ.*

Κατὰχρησις τοῦ μὴ εὐφωνικοῦ ν δὲν εἶναι σπανία. Α.χ. ἐν σ. 50,22 ὁ κῶδιξ Α παρῆχει ὀρῶσι, ἦτοι χωρὶς ν, ἐνῶ ὁ ἐκδότης κακῶς γράφει ὀρῶσιν. Ἐν σ. 51,8 ὁ αὐτὸς κῶδιξ παρῆχει βραχυγραφικῶς /., ἦτοι ἐστὶ ἢ ἐστίν· ὁ ἐκδ. ἀδικαιολογητῶς γράφει ἐστὶν ἀκολουθοῦσης λέξεως ἀπὸ συμφώνου ἀρχομένης. Ὡσαύτως ἐν σ. 50, 26 ὁ Α παρῆχει ὡς φη(), ὅπερ ὁ ἐκδότης μεταγράφει ὡς φησιν· ἐνταῦθα ἡ ἀκολουθοῦσα λέξις εἶναι *Φιλόξενος*. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔπρεπε νὰ προτιμᾶται ἡ γραφὴ τῶν κωδικῶν ΑΒ (ἢ καὶ ἡ γραφὴ μόνον τοῦ Α, ἐφ' ὅσον τὸ κείμενον δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν Β κώδικα), ἐκεῖ δέ, ἐνθα ἡ γραφὴ εἶναι διαφορομένη, ὡς εἰς τὰς δύο ἀνωτέρω περιπτώσεις, ἔπρεπε νὰ ἐφαρμόζεται ὁ γνωστὸς περὶ τοῦ ἐφελκυστικοῦ ν κανὼν).

Εἰς τὸ δεξιὸν περιθώριον ἐκάστης σελίδος παρατίθενται, κατὰ τὴν μέθοδον τοῦ Reitzenstein, αἱ ἐνδείξεις περὶ τῶν πηγῶν ἐκάστου λήμματος. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀπαραίτητον, ἐφ' ὅσον ἡ πηγὴ σημειοῦται ἐν τῷ πρώτῳ ὑπομνήματι. Εἰς τὸ ἀριστερὸν περιθώριον παρατίθεται ἡ παραπομπὴ εἰς τὸ ΕΜ. Ἐὰν ὑπῆρχεν ἔκδοσις τοῦ Συμεῶνος, ἔπρεπε παρὰ τὴν παραπομπὴν ταύτην εἰς τὸ ΕΜ νὰ ἐσημειοῦτο καὶ ὁ ἀριθμὸς τοῦ αὐτοῦ παρὰ Συμεῶνι λήμματος, ἐφ' ὅσον τὸ Gen. ὁ συμπληγτῆς τοῦ ΕΜ, καὶ ὁ Συμεῶν ἐχρησιμοποίησε κατὰ κόρον τὸ ὄνομα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁμῶς ὁ χῶρος δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν σημείωσιν δύο παραπομπῶν. Ὡς ἐκ τούτου δὲν θὰ ἦτο ἄσκοπος ἡ ἐν τῷ πρώτῳ ὑπομνήματι παράθεσις τῆς παραπομπῆς εἰς τὸ ΕΜ.

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ διορθωτέαι αἱ ἐσφαλμέναι παραπομπαι εἰς ΕΜ: σ. 29, 18 γρ. 554,57 (ἀντὶ 554,58), σ. 31,5 γρ. 555,56 (ἀντὶ 555,96), σ. 31,20 γρ. app. 1583B (ἀντὶ 556,49), σ. 31,26 γρ. 557,6 (ἀντὶ 557,5), σ. 33,20 γρ. 558,57 (ἀντὶ 558,58), σ. 34,26· παρὰ τὴν γλῶσσαν *Λελῦντο* γρ. 559,52, σ. 35,26 γρ. 561,27 (ἀντὶ 561,28), σ. 36,14 γρ. 561,56 (ἀντὶ 561,57), σ. 38,20 γρ. 564,25 (ἀντὶ 564,26), σ. 40,5 γρ. 565,51 (ἀντὶ 565,52), σ. 44,5· παρὰ τὴν γλῶσσαν *Λοεσσάμεναι* γρ. app. 1614B, σ. 44,7 γρ. 568,19 (ἀντὶ 568,25), σ. 45,14 γρ. 571,33 (ἀντὶ 571,34), σ. 46,27 γρ. 572,22 (ἀντὶ 572,20), σ. 48,13· παρὰ τὴν γλῶσσαν *Λάγειον* γρ. 533,29, σ. 51,25 γρ. 558,42 (ἀντὶ 558,41).

Εὐκαίῳ θὰ ἦτο ἐὰν οἱ ἐν τῷ κειμένῳ στίχοι ποιητῶν ἦσαν τυπωμένοι διὰ γραμμάτων τύπου *Λειψίας*, ὥστε νὰ διακρίνονται τοῦ πεζοῦ κειμένου. Ὡσαύτως ἔπρεπε νὰ ἐχωρίζοντο οἱ στίχοι ἀφ' ἑαυτῶν, ἔστω διὰ καθέτου γραμμῆς, νὰ ἐσημειοῦτο δὲ πρὸ αὐτῶν, καὶ ὄχι ἐν τῷ πρώτῳ ὑπομνήματι, ἢ εἰς αὐτοὺς παραπομπή.

Αἱ ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι παρατιθέμεναι ἐσφαλμέναι ἀναγνώσεις γραφῶν δὲν εἶναι σπάνια. Οὕτως ἐν σ. 29,18 σημειοῦται ὅτι ὁ κῶδιξ Α ἔχει τὸ· τὸ ὀρθὸν ἐν τούτοις εἶναι ὅτι ἐν τῷ κώδικι τούτῳ ἀναγινώσκομεν *τὴν*. Ἐν σ. 30,13 παρατηρεῖται ὅτι ὁ Α παρῆχει *λάφος*· ἀλλ' ὁ κῶδιξ παρῆχει *λαίφος*, ἦτοι τὴν ὀρθὴν γραφὴν *λαίφος*. Ἐν σ. 31,8 ὁ Α ἔχει *κτῆσαι*, ἦτοι *κτίσαι* ἐκ τοῦ *κτῆσαι* καὶ ὄχι ἀπλῶς *κτῆσαι*, ὡς σημειοῖ ὁ Alpers. Ἐν σ. 37,2 ἀναγινώσκομεν ὅτι ὁ κῶδιξ Β μετὰ τῶν κωδικῶν FV παρῆχει *χλανιδίον*. Τὸ ἀληθές εἶναι ὅτι ὁ Β παρῆχει *χλανιδι* λ, ἦτοι *χλανιδιον* ἄνευ τόνου. Ὁ Alpers ἐξέλαβε προφανῶς τὴν βραχυγραφίαν λ (= *ον*) ὡς τὸν ἐπὶ τῆς συλλαβῆς δι τόνον τῆς λέξεως. Ἐν σ. 37,5 ἀναγινώσκομεν ὅτι ὁ Α παρῆχει ὁ *Μελήσιος*· ἐν τούτοις ὁ κῶδιξ ἔχει ὁ *μι*( ), ἦτοι ὁ *μιλήσιος*. Ἐν σ. 37,9 σημειοῦται ἐσφαλμένως ὅτι ὁ Α ἔχει *ταῖς*· ὁ κῶδιξ παρῆχει *τοῖς*. Ἐν σ. 42,13 γράφει ὁ ἐκδ. ὅτι ἐν τῷ κώδικι Α ἀναγινώσκομεν τοῦ *λιτος*. Ὁ κῶδιξ ἐν τούτοις παρῆχει

λιτ, ὅπερ δύναται νὰ εἶναι ὡς καὶ ἐν Β λιτόν καὶ ὄχι λιτός. πρβ. σ. 44,19. ἔνθα ἐν τῷ κώδικι Α ἀναγινώσκωμεν ὁμοίως *λόχαιον σιτ* (= *λοχαῖον σίτον*). Ἐν σ. 46,18 ὁ κώδιξ Α παρέχει ὄχι *μύ*, ὡς γράφει ὁ Alpers, ἀλλὰ *μύ*, ἤτοι, ὡς καὶ ὁ Β, τὴν ὀρθὴν γραφὴν *μύες*.

Ἐνίοτε παρατίθενται ἐν τῷ ὑπομνήματι γραφαὶ μὴ ὑπάρχουσαι εἰς τοὺς κώδικας, ἢ παραλείπεται ἢ σημειώσις ἄλλων συμφώνως πρὸς τὸ ἐφαρμοζόμενον ὑπὸ τοῦ ἐκδ. σύστημα. Οὕτως ἐν σ. 29,1 σημειοῦται ἀνακριβῶς ὅτι ὁ κώδιξ Β παρέχει καὶ *ση* καὶ τὸν *λίθον*: οὐδεμίαν τῶν λέξεων τούτων ἀναγινώσκωμεν ἐν Β. Ἐν σ. 29,7 δὲν παρατηρεῖται ὅτι ἐν Β ἐλλείπει ἢ φράσις ὡς *Κρόνος Κρονίδης*, καὶ ἐν σ. 29,6 ὅτι ἐν Α παραλείπεται τὸ *δέ*. Ἐν σ. 30,4 ὁ Α παρέχει βραχυγραφικῶς ὁ *μ*( ) (ὁ Β παρέχει ὁ *μ*( )· τὸ αὐτὸ καὶ ὁ Α ἐν σ. 32,22. 37,5 κ.ά.), ἤτοι ὁ *Μιλῆσιος*. Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ Reitzenstein ὀρθῶς πανταχοῦ ἔγραψε *Μελῆσιος* ἀντὶ *Μιλῆσιος*, ὡς προσηγορικὸν τοῦ Ὀρου μηδεμίαν σχέσιν πρὸς τὴν Μίλητον ἔχοντος, ὄντος Ἀλεξανδρέως κατ' ἀναμφισβήτητον μαρτυρίαν τῆς Σούδας (πρβ., C. Wendel, RE. XVIII, στ. 1177): οὐδὲν περὶ τούτων ἀναγινώσκωμεν ἐν τῷ ὑπομνήματι. Ὡσαύτως δὲν ἀναγινώσκωμεν ἐν σ. 34,21 ὅτι ὁ Α παραλείπει τὴν λέξιν *λῶ* καὶ ἐν σ. 49,20 ὅτι ὁ αὐτὸς κώδιξ ἀντὶ *ἐχθραὶ* παρέχει *ἐχθρῶ*, ὅπερ συμφωνεῖ πρὸς τὴν προηγουμένην λέξιν *οἴφ*).

Ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἐκδιδομένου κειμένου ὀρθῶς ὁ ἐκδ. παραθέτει ἐν τῷ ὑπομνήματι ἀπάσας τὰς γραφὰς ἢ καὶ παραφθορὰς γραφῶν τῶν κωδίκων, ἀλλὰ δὲν πράττει τοῦτο ὁμοιόμορφως. Α.χ. ἐν σ. 35,4 δὲν σημειοῖ ὅτι ὁ κώδιξ Α παρέχει *ἐλεπίδας* ἀντὶ *ἐλεσπίδας*: ἐν τούτοις ἐν τῇ αὐτῇ γραμμῇ παρατηρεῖ ὅτι ὁ Α παρέχει ἐσφαλμένως *κιθαιρώνος* ἀντὶ *Κιθαιρώνος*.

Αἱ ὀλίγαι αὐταὶ παρατηρήσεις ἄς θεωρηθοῦν ὡς μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Α τοῦ Genuinum, ἢ ὅποια, ἂν καὶ ἀποτελεῖ ἀναθεώρησιν τῆς ἐργασίας τῆς Adler, τιμᾶ ἐν τούτοις τὸν Alpers, ὅστις εἶναι συγκεκορωμένος φιλόλογος, ἱκανὸς νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὴν ἔρευναν πρὸς λύσιν τῶν δυσκόλων προβλημάτων, ἅτινα παρουσιάζει ἢ ὅλη ἔκδοσις τοῦ πολυτιμοτάτου τούτου λεξικοῦ.

N. A. ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ

Σίμου Μενάρδου, *Γλωσσικαὶ Μελέται*, Λευκωσία 1969 (Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, III).

Simos Menardos (1871-1933) was an unusual personality among the Greek scholars of his time. He offered his services to secondary education and then to the Universities of Oxford and Athens where he taught medieval and modern Greek and ancient Greek respectively. A member of the Academy of Athens and its secretary general for seven years (1926-1933). Born of a Cypriot mother he lived his boyhood in the island and left to study classics and law at Athens and then served in Cyprus till 1908 when he went to teach at Oxford. He was closely connected with Cyprus and among his publications the most significant are a number of essays on the Cypriot vernacular the first volume of which is here published by the Center of Scientific Research of the Cypriot Republic. Two more volumes are to follow.

Besides a short biographical note on Menardos' life by C. A. Pila-

vakis there is an introductory chapter to Menardos' linguistic studies (pp. IX-XXII) written by Men. N. Christodoulou. He deals mainly with the phonology of Cypriot vernacular and the rendering of words as he reshaped it to render it more unified and more accurate. He also noted short remarks on Menardos' texts at the foot of the page.

Menardos' papers directly related to the Cypriot vernacular are: Φωνητική τῆς διαλέκτου τῶν σημερινῶν Κυπρίων 1-23+24-28 (additions and corrections) (1893/4), Ἡ γενική κατὰ Κυπρίους 29-40 (1896), Κυπριακὴ Γραμματική. Τυπικόν, Α' κλίσις ὀνομάτων Β' ἀντωνυμῖαι (1912/3), Κυπριακὴ Γραμματικὴ Γ' ῥήματα 67-106 (1912/3), Περὶ τῆς διαθέσεως τῶν Κυπριακῶν ῥημάτων 107-118 (1925), Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ θηλυκῶν ὀνομάτων 119-129 (1929), Μεταπλασμοὶ ὀνομάτων 130-136 (1929), Περὶ τῶν ἀρκτικῶν φωνηέντων 137-146 (1925), Ἱστορία τῆς λέξεως περίπου 147-149 (1929/30) — περίτου < περίπου through 'ἀνομοίωσις', Περὶ τοῦ Κυπριακοῦ ἐντῆς 150 (1931) — ἐντῆς < (δ)ἐν (οὐ)κ ἔ(γραψα)¹, Γαλλικαὶ μεσαιωνικαὶ λέξεις ἐν Κύπρῳ 151-170 (1899).

The first paper is basic and it has all the characteristics of Menardos' work. It is not a systematic treatment of the subject but an essay where it is discussed in a rather casual way in rounded sentences of an archaic kathareuoussa. The author's linguistic principles borrowed in the main from the work of G. Chatzidakis are successfully applied; on the other hand a general characteristic of Menardos' examples is that some of these are not genuine vernacular forms while some of the explanations of idiomatic words offered are not very accurate.

Most of these minor flaws are noted by the editor but a few passed unnoticed, e.g. p. I n. 2 μπλέω given in a group of forms which dropped the ε at the beginning does not suggest the original form as πλέω; p. 2 πολογιάζω (=διώκω, ἀποβάλλω), but the verb does not mean ἀποβάλλω, better translate=ἀποπέμπω; p. 2. «ἀγγονίζομαι, σημαῖνον ἰλαρῶς πως ἀποκτῶ», but the verb is not always used «ἰλαρῶς πως» and then it earnestly means=ἀποκτῶ, etc. Elsewhere important examples are omitted for example στενο(γ)ύρης is given (p. 4), but the more important χωρκο(γ)ύρης is omitted; p. 5 n. 4 γυαλλούρης is given as the normal form instead of γυάλλουρος; p. 6 is said that χ is always omitted in ὄχι «λεγόμενον ἀείποτε ὄσι (=ὄχι). Other inaccuracies seem like printing errors, e. gr. XVI μισταρκός (not μασταρκός), 2 ἀφφάλιν (not ἀφφάλιν), 22 παρπάτα (not παρπάτε)².

These and similar flaws occur in the other papers too. Nowadays to my knowledge are used only the forms νοικοτζύρη (not νοικοτζυροῦ) p. 30: odd sound - to me at least - also the genitives τῆς Ἐγκώμου, Μύρτους, Πάφους, Τύμπους etc. p. 46 (today Ἐγκωμης, Μύρτου, Πάφου) and Κάθαρα - Καθάρων p. 49 (today Κάθαρη - Καθάρων); also

1. A slip by Menardos expressed also elsewhere by him is here reiterated, namely that the Cypriots lived for three generations in Pontus, but see Κυπρ. Γραμμ. 19 (1954) 247-50.

2. Other misprints: p. 81 ἐπετάχτηκεν (instead of ἐτάχτηκεν): p. 112 καπρίζει ἢ καπρώζει, etc.

τοῦ ρούχου, τῶν Φώτων (p. 50) is heard not ρουχοῦ, Φωτῶν: Likewise χτηνὸν τοῦ πελάου not πελαοῦ p. 51 and μίτας (not μίτις), μαυρότερος is not heard at Morphou (p. 58), the imperative at Morphou p. 87 is δίανε and κόρτωννε, ἐπόλυσεv ἡ μηλιά p. 102, ἐσισταρίσκα (apparently from present σισταρίσκω) p. 104: always βόσσω p. 105: always κλιαμουρίζομαι p. III: ποκλάουρα p. 138; always πποτίνια and ἀρνέρα (Μφ.) p. 162: nowa-adays τραβέρσα p. 165.

Inaccurate rendering: p. 51 σσέλια should σσέλλια: p. 89 ἀφουρκοῦμαι should ἀφουρκοῦμαι: p. 115 μασέται should μασσέται: p. 117 μουρώννει should μουρρώννει (μουρρος, likewise μουρρωμένος. Inaccurate translation: p. 47 μουτσέ (=πλατυπρόσωπος) should «σιμή τήν ρίνα»: p. 54 κουρά (=έντομή)? : p. 87 δίπλα δά (=στρέψε πρὸς τὰ ἐδῶ) should «στρέψε τὸ βλέμμα πρὸς τὰ ἐδῶ»: p. 110 if ποσκολιοῦμαι ((ἀπασχολοῦμαι) means «διασκεδάζω» the meaning is secondary: p. 112 διχάζομαι=λησιμονῶ (Ζώδια)? : p. 122 «μαερίσσα λέγεται καὶ ἡ χύτρα» should «μ.λ. μόνον ἡ χ.» etc. Dubious forms: p. 85 n. 5 the forms μπόρεις; μπόρει; used everywhere?: p. 85. Dubious or erroneous etymologies: p. 59 «τὸ ψιντρὸς ἐπλάσθη ὡς ἀντίθετον τοῦ χοντρὸς»: p. 108 πατ-ῶ (*πατίζω=«πάγω στὸν πάτον»? : p. 113 τριβιτζάζομαι=«ποθῶ, πρβ. τὸ ἀρχαῖον τριβακὸς»¹: p. 114 χαρτώννομαι: p. 122 Ροῦσος ((Ρῶσος): p. 153 τίσιφος ((dechiré).

Additions: p. 89 τὸ ξεῖν: p. 95 παιδιοῦσα: p. 96 στεκάμενος is used also of a person which is well preserved in spite of his age: p. 100 add: φατίζει, φατίζεται: p. 124 κοψονούρις, -ισσα, «inventive»: p. 133 τὰ ἔγρη: p. 134 ὁ πόλος (Μφ.): p. 135 ἀσερομπαστὸς cf p. 140 ἀσερομπάζω, etc. On p. 72 from the phrase «ἐμ μᾶς εἴπασιν νὰ τοὺς στείλωμεν» the last form is not Cypriot. There are several inconsistencies in spelling such as παιλλὸς-πελλανίσκω, Λάπιθος-Λάπηθος, Τυλληρία-Τηλλυρία-«Τιλλυριζ» p. 142, etc. On p. 74 the correct reference is Σακελλάριος, Β', 454.

There follow two papers which bear on modern Greek in general, namely 'Ιστορία τῶν λέξεων τραγωδῶ καὶ τραγωδία 171-195 (1910), 'Η ἀξία τῆς Βυζαντινῆς καὶ τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς γλώσσης ἐν ταῖς ἐλληνικαῖς σπουδαῖς (196-210). In the former Menardos gives the forms of the words τραγωδῶ - τραγωδία and concentrates especially on the semantic evolution in ancient, medieval and modern Greek (on p. 175 the reference to Demosthenes should be 18, p. 229). The latter is his inaugural lecture at the University of Oxford (1908) in translation and the study of medieval and modern Greek is justified as «the last and trustworthy phase of our linguistic history of three thousand years» (p. 207). The most important gain resulting from this study according to Menardos is «ἡ ἀντίληψις τῆς ὄλης γλώσσης ὡς ζωντανῆς» (p. 208) and this interests not only the classicist but anyone who meditates on human tongues.

Three very short texts complete the volume: Νέα Διλέκτος 211-212 (1930) which deals with the general characteristics of modern Cypriot dialect, Βιβλιοκρισία 213-215 a review of Dawkin's Makhairas, Περὶ τοῦ ἄρθρου 216-217 a note on the use by the people of Mesaria (Cyprus) of the article é and ì instead of the masculine ó and the explanation of this phenomenon which is not characteristic of the Cypriot vernacular only. This note is published here for the first time, when in the meantime the

1. See TH. SOPHOCLEOUS, Κυπρ. Σπ. 12 (1948) 103-105.

subject has been studied and explained by B.D. Foris, Τὸ ἀρσενικὸ ἄρθρο («) στὰ βόρεια νεοελληνικὰ ἰδιώματα, Κοζάνη 1956, and A.I. Thavoris, Ἡ προσέλευση τοῦ ἀρσ. ἄρθρου («) τῶν βορείων νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων, Ἑλληνικὰ 16 (1958/9) 189-202. An index of Cypriot words is appended (p. 219-220) followed by a list of Contents.

N. C. CONOMIS

Tiberii De figuris Demosthenicis libellus cum deperditorum operum fragmentis, ed. *G u i l e l m u s B a l l a i r a*. Romae, in aedibus Athenaei, 1968. 8ο, XLVII+141 pp.

Part of a scholarly activity concerning the figures of speech and illustrated mainly from attic orators survives from later antiquity partly in Greek and partly in Latin. Tiberius's booklet Περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων and F. Rutilius Lupus' Schemata Lexeos¹ belong to this category. Ballaira's edition contains the sections: Editor lectori (p. VII-IX) where the reader is, among other things, informed that Tiberius's last edition was published 108 years ago (actually 112) by L. Spengel², while an idea of the existing obscurity as regards Tiberius and his work is given by Fr. Solmsen's article in R.E. VI A, 1936, 804-807. Ballaira had prepared the ground for his edition through two substantial articles, namely "La Storia del testo del Περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων del retore Tiberio", Boll. Com. Ed. Naz. Class., N.S. 11 (1963), 33-90+tabb. I-VIII; "La tradizione indiretta del Περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων del retore Tiberio e il suo apporto alla costituzione del testo", Boll. Com. Ed. Naz. Class., N.S. 10 (1962) 39-57+1 tab.³

I. Prolegomena (p. XI-XVII) with sections: de Tib. rhetore; de Tib. aetate; Tib. opera; de libelli structura; de Tib. fontibus; de Demosthenis aliorumque memoria apud Tib.; de Tib. apud serioris aetatis rhetores fortuna. Tiberius lived from the end of third to part of fourth century A. D. Besides the text of the Figures the editor gives four fragments—two added for the first time—from lost works of Tiberius. His sources for the texts in the Figures were Apsines and Caecilius and not—as one would think—directly Demosthenes. As regards Demosthenes' text used for illustration by Tiberius the latter "ita convertit, decurtavit, ut nunc nullo modo conspiciere possis quales textus adhibuerit" (p. XV) and for this reason the editor was unable to identify Demosthenes' mss from which Tiberius took his text. Of some help were to him several testimonia of rhetoricians who composed τέχνηαι ῥητορικαὶ after Tiberius (p. XVI-XVII).

II. De codicibus eorumque cognationibus (p. XVIII-XXIX). The

1. Edited by C. HALM, Rhetores Latini Minores, Leipzig 1863, p. 3-21.

2. Rhetores Graeci, Lipsiae 1856, vol. 3, p. 59-82.

3. To this must be added: G. BALLAIRA, Le annotazioni manoscritte di Claude Capperonnier (1671-1744) per un'edizione di Tiberio retore, Boll. Com. Ed. Naz. Class., N.S. 12 (1964) 57-66+1 tab.

edition is based on six MSS: *L* (=Laur. plut. LV 10) 13th c.; *V* (=Vatic. Gr. 483) end of 13th or beginning of 14th c.; *M* (=Marc. Gr. Z 81) 14th c.; *P* (=Paris. Gr. 2918) end of 14th c.; *A* (=Mutin. Atestinus 116) middle of 15th c.; *O* (=Oxon. Ms. Auct. F.I. 6) middle of 16th c.

All Mss come from a common source as errors show. The archetype itself exhibited errors and omissions. On the base of certain peculiarities the Mss are divided into two classes, *y* and *x*; *y* comprises *VM*, *x* *LAPQ*. Both hyparchetypes had characteristic lacunae. On the whole class *y* is regarded as representing a better text; the two families may also be distinguished on account of the works which accompany Tiberius's text in the Mss.

The mistakes which go back to the archetype—written before the ninth century—show that they resulted from the transliteration of a mss written in uncials as these are errors of misreading of abbreviations or misreading of letters similar in the uncial script (ΓΠ, OC, ΠΤ etc.), false distinction OY TOINYΝ instead of OYTOI NYN etc. After the ninth century in both families were added mistakes derived from the minuscule script, e. gr. πρῶτον - πρώτου, ἐκείνους - ἐκείνους, βλέποντες - κλέπτοντες etc. Contamination does not seem to have taken place within the two families; however, some affinities among individual mss are indicated.

III. De editionibus et doctorum studiis (p. XXX-XL). Tiberius' work was taught in rhetorical schools and later on edited several times. In this chapter Ball speaks of the several editions: ed. pr. by TH. GALL, Oxford 1676 from a "recentior" of little value; J.F. FISCHER, Leipzig 1773 (a copy of ed. pr.); F.I. BOISSONADE, London 1815 much more accurate edition; CHR. WALZ, Rhet. Graeci, Stuttgart 1835, vol. 7, p. 520-577 (a copy of the previous ed.); SPENGLER's edition was the last to appear (Leipzig 1856) but does not improve the text. Besides these editions information is given on the study of Tiberius by Leo Allatius who planned an edition; of some critical notes by Cl. Capperonnier, some notes by Iac. Leopardi and a few notes on the text by Finckh.

IV. De hac editione (p. XLI-XLVII). The editor is eclectic; he chooses his readings from all mss since even the *codices deteriores* occasionally have good readings. The same principle applies to word-order. Of the emendations introduced by the editor a number are based on the fact that abbreviated forms are misunderstood, e. gr. 3, 9-10 ὃ Ἀθηναῖοι Ball: θεῶν *x* an. *y* from ὁ; II, 7 εἴτ' ὃ πάντων ἀνθρώπων Ball: εἰ τόπων τῶν ἀνθρώπων *x* om. *V* etc. Another class of mistakes are explained and emended through dittographia or similarity of words, e. gr. 33, 17 μόνους *V* resulted from the following ὁμοία: κώλοισ Ball; 20, 10 ἄξια Ball: ἄξιαν *V* quod ex antecedenti ταφρ(ε)ίαν ortum est. Other suggestions are based on Tiberius's diction or iotacism.

After a conspectus siglorum (p. 3-6) the text is printed on p. 7-45 followed by the Testimonia veterum auctorum (p. 46-51) and Deperditorum operum fragmenta (p. 55-57). The text printed is satisfactory and there is little to complain about.

Since, however, the editor aspired to brevity he could in the app. crit. be more brief; for example 2, 1 πρώτον codd.: sed add. in marg. *M*, could be: πρώτον codd. (in marg. *M*) or 4,7 τι codd. praeter τις *M*, better: τι codd.: τις *M* or simply τι] τις *M*, or 3,9 ὅς Boiss Walz Sp ex Dem., ὡς codd. Ga, ought: ὅς Boiss ex Dem.: ὡς codd., or 5,10 σέρριον *y*, σέριον *x*, better: σέριον *x* or 13,13 [τὸ] secl. Sp. hab. codd., better: τὸ secl. Sp. Sometimes the app. crit. carries unnecessary material, e. gr. 1,14 δὲ codd. praeter δ' *M*; 13,2 δ' *V*, τέσσαρα *x*; 40,5 δὲ *V*, om Sp. typhothetae incuria.

Ballaira's own suggestions are slight alterations based mainly on the author's diction; cf. 1,6-7: 3, 9-10: 15, 2:23,9:32,12:40,2:47,2:47,10. Tiberius's text is improved from that of Demosthenes in the following passages: 6,2:8,7 (fort.): 11,7:12,17:14,3: 19,7-8:20, 10: 25,14-15: 29, 31:29, 34:34,8:35,5:39,11:39,13:41,11-12: 41,26-27. Spelling improved: 6,11:29,5. At 45,6 the reading ἀτελῆ proposed by Spengel should be accepted, cf. X.HG 4,8,15 αὐτῆ μὲν ἢ εἰρήνη οὕτως ἐγένετο ἀτελῆς.

Some disputed passages: 23,10 ἀπίσῳσις is dubious; 24,8 the conjecture ἤρησε is not satisfactory; Boissonade's εὐρήσεις is better, but perhaps the corruption is deeper if the infinitive is correct¹; 27,15 the form στρατιᾶν is necessary to the sense (as in Thucydides); 34,11 ἐν γὰρ τούτοις <τοῖς> κώλοις ὁμοία ἢ τελευτῆ γέγονεν seems indispensable cf. 41,7; 35,11 the reading ought to have been: βίη Ἡρακλείη, ἀντί τοῦ Ἡρακλῆς as the following example shows; 40,14 πάλιν seems necessary, whereas ἀσύνδετον is unexplained; 45,7 read χρῆται δὲ <τῆ> ἐπανόδῳ καὶ Θουκυδίδης δόσκις κ.έ.

In an Appendix De codicibus figurarum (p. 61-95) a minute palaeographical description of all Mss is given. The editor gives new sigla to the Mss thus occasionally clashing with existing ones, as is the case of Mutinensis (*M* Lana, Proгимnasmi di Elio Teone, I: La storia del testo, Torino 1959, A Ball). The palaeographical description is on the whole clear enough (an exception p. 90 where the hands of *P* are discussed), but too long for such an edition. Then follow Tabulae Phototypae of all Mss and the two first editions with Indices (Index figurarum, locorum, Nominum, verborum notabilium).

All in all a welcomed edition for such an unimportant text. It is nicely produced and the author is to be congratulated on his achievement.

N. C. CONOMIS

Γ. Π. Σαββααντίδη, Ἐπιτομὴ τῆ χειρογράφου παραδόσεως τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος. Σχέση τοῦ κώδ. T (Venetus App. Class. 4,1) μὲ τὸν κώδ. A (Parisinus 1807). Διόρθωση στὸ 509 d τῆς Πολιτείας. Ἰωάννινα 1970. 8ο, σσ. 43.

Τὸ σύντομο ἀλλὰ περιεκτικὸ αὐτὸ δημοσίευμα μαρτυρεῖ ὅχι μόνον τὶς φιλολογικὰς καὶ παλαιογραφικὰς ικανότητες τοῦ νέου συναδέλφου Γ. Σαβ-

1. Otherwise ἤθροισε? cf. Isidori, Etymologiarum sive Originum libri xx, ed. Lindsay, 2, 21, 40 (ἀθροισμός).

βαντίδη, αλλά και την σεμνότητά του, καθώς τόσο λιτά και άθόρυβα παρουσίασε τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς κοπιαστικῆς ἔρευνας.

Δύο εἶναι οἱ βασικὲς προσφορὲς τοῦ δημοσιεύματος. Ἡ πρώτη, πὼς ὁ κώδ. T (τοῦ 11.—12. αἰ.) ποὺ πιστεύεται ὅτι ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν κώδ. A (τοῦ 9. αἰ.), προτοῦ χαθῆ τὸ Α' Μέρος του¹, δὲν εἶναι ἀντίγραφο τοῦ A. Ἀντιρρήσεις βέβαια στὴν κοινὰ παραδεγμένη αὐτὴ ἄποψη εἶχε διατυπώσει ὁ Greene (βλ. σ. 12-13), ὁ συγγρ. ὅμως ἐπανέρχεται στὸ θέμα μὲ νέο καὶ πλουσιότερο ὑλικό, ἀντλημένο ὄχι μόνο ἀπὸ τὰ σχόλια. Μὲ νέα ἀντιβολὴ τῶν χφφ ATM (M=Malatestanus [Caesena] plut. 28.4, τοῦ 12. αἰ.) καὶ μὲ εὐστοχὴ ταξινομήση τοῦ ὑλικοῦ ποὺ συγκεντρώθηκε σὲ δέκα πίνακες διαπιστώνονται οἱ σχέσεις τῶν χφφ αὐτῶν μεταξύ τους· προτείνεται νέο στέμμα, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν ὅλες οἱ ὁμοιότητες καὶ οἱ διαφορὲς τῶν τριῶν χφφ, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὴν ἴδια οἰκογένεια.

Σύμφωνα μὲ τὸ στέμμα ποὺ προτείνει ὁ συγγρ. τὰ τρία χφφ ATM προέρχονται ἀπὸ κοινὸ ὑπαρχέτυπο (χ)², γραμμένο σὲ μεγαλογράμματη γραφῆ. Ἀπὸ τὸ ὑπαρχέτυπο αὐτὸ θὰ προέκυψε ἓνα δεῦτερο ὑπαρχέτυπο (α), κοινὸ μόνο γιὰ τὰ χφφ AT καὶ γραμμένο πάλι σὲ μεγαλογράμματη γραφῆ. Ἀνάμεσα στὸ ὑπαρχέτυπο α καὶ στὸν κώδ. T πρέπει νὰ μεσολάβησε ἓνα χαμένο χφ τ (10. αἰ.); δίδυμο τοῦ A, σὲ μικρογράμματη γραφῆ, ἀπὸ ὅπου ἀντιγράφηκε ὁ T. Συμπέρασμα: Ἀφοῦ ὁ κώδ. T δὲν εἶναι ἀντίγραφο τοῦ A, πρέπει καὶ αὐτὸς νὰ χρησιμοποιηθῆται³ μαζί μὲ τὰ ἄλλα χφφ στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς Πολιτείας ἢ τουλάχιστον νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ὅπου οἱ γραφές του εἶναι ἀναμφισβήτητα καλύτερες ἀπὸ τοῦ κώδ. A. (Τέτοια παραδείγματα δίνονται στὸν πίν. 10).

Τὸ συμπέρασμα, στὸ ὁποῖο καταλήγει ὁ συγγρ., εἶναι σοβαρὸ καὶ πρέπει νὰ προσεχτῆ γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς Πολιτείας. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ γεννιοῦνται μερικὰ νέα ἐρωτηματικά, στὰ ὁποῖα, γιὰ νὰ δοθῆ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση, χρειάζεται πρόσθετη ἔρευνα. Ἐπισημαίνουμε μερικὰ: Ποιὰ θέση π.χ. παίρνει τὸ ἐπὶ μέρους στέμμα τοῦ συγγρ. μέσα στὴν ὅλη χειρόγραφη παράδοση τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνα; Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ T δὲν εἶναι ἀντίγραφο τοῦ A ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ κωδικολογικὰ δεδομένα ἢ μήπως ἀμφισβητεῖται; Ὁ κώδ. T, μὲ τὶς πολλαπλὲς ὁμοιότητες πρὸς τόσο πολλὰ χφφ, μήπως εἶναι χφ «μολυσμένο» (contaminé)⁴; Προβλήματα ποὺ

1. Σχετικὴ βιβλιογραφία δίνεται στίς σ. 7-8. Πρβ. καὶ σ. 11.

2. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ὁρολογία σχετικὰ μὲ τὰ ἀρχέτυπον, ὑπαρχέτυπον κτλ. δὲν εἶναι ἐνιαία οὔτε στὴν ἑλληνικὴ ἀλλὰ οὔτε καὶ στίς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες, γι' αὐτὸ κρατοῦμε τὴν ὁρολογία τοῦ συγγρ. Ἀναρωτιόμαστε ὥστόσο μήπως θὰ ἦταν προτιμότερο τὸ πρῶτο ὑπαρχέτυπο χ νὰ τὸ ὀνομάζουμε ἀρχέτυπο, ὅπως δέχονται τὰ περισσότερα εἰδικὰ βοηθήματα καὶ ἰδιαιτέρως ὁ Maas, τὴν ὁρολογία τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ ὁ συγγρ. Πιὸ σοβαρὴ ὅμως εἶναι ἡ παράλειψη ἢ ἡ ἀδυναμία τοῦ συγγρ. νὰ δώση κάποια χρονολογικὴ ἐνδειξη γιὰ τὰ δυὸ ὑπαρχέτυπα, ἢ ὁποῖα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὁρολογία, θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ καταλάβουμε τί ἐννοεῖ μὲ τὶς δυὸ αὐτὲς λέξεις.

3. Τὸν κώδ. T στὴν ἐκδοσὴ τῆς Πολιτείας ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ Chambry, μολοντί καὶ αὐτὸς τὸν θεωρεῖ ἀντίγραφον τοῦ A. Βλ. σ. 8 καὶ σ. 15, σημ. 20.

4. Ἐμπρὸς στὴν ἀδυναμία νὰ ἀποδώσουμε καλύτερα τὸν ξένο ὄρο, ἴσως εἶναι προτι-

πρέπει να έρευνηθούν σύμφωνα με τις νέες προοπτικές, για να αξιοποιηθῆ συνθετικότερα ἢ μελέτη τοῦ συγγρ.

Ἡ δεύτερη προσφορά τοῦ δημοσιεύματος εἶναι ἡ ἐπισήμανση στὸ 509 d τῆς Πολιτείας τῆς μόνης, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὀρθῆς γραφῆς *ὄρανοῦ*¹, ποὺ τὴ δίνει τὸ ὄχι πολὺ προσεγμένο γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου αὐτοῦ *χφ W* (=Vindob. Suppl. gr. 7)². Ἡ λέξη *ὄρανόσ σωστά ἐρμηνεύεται ὡς «πλαστή» ἀπὸ τὸν Πλάτωνα κοντὰ στὶς τόσες ἄλλες ποὺ μᾶς ἔχει δώσει ὁ φιλόσοφος στὰ ἐτυμολογικά του παιγνίδια, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα παραθέτει ὁ συγγρ. Ἐδῶ θὰ θέλαμε νὰ προσθέσουμε πὼς ἡ γραφὴ *ὄρανοῦ* δικαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα. Στὴν Πολιτεία, ἀπὸ τὸ 507 b κ.έ. γίνεται λόγος γιὰ τὰ *ὄρατὰ* καὶ *νοητὰ*, καὶ ἀκριβῶς ἡ φράση ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ παράθεμα τοῦ συγγρ. (καὶ ποὺ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ παραλειφθῆ) εἶναι: *ἀλλ' οὖν ἔχεις ταῦτα διττὰ εἶδη, ὄρατόν, νοητόν*; Ὁ Πλάτων στὸ σημεῖο αὐτὸ χρειάζεται μιὰ λέξη ἀπὸ τὴ ρίζα τοῦ *ὄρω*. Καὶ ἴσως ἀπὸ διάθεση παιγνιδιοῦ, ὅπως θέλει ὁ συγγρ., ἴσως ὅμως καὶ ἀπὸ ἐκφραστικὴ ἀνάγκη, πλάθει ἀπὸ τὸ *ὄρατόν*, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ *ὄρανόσ*, τὸ *ὄρανόσ. Τὸν νεολογισμό αὐτὸν ὁ Πλάτων τοποθετεῖ μὲ ἐπιφύλαξη σὲ μιὰ δευτερεύουσα πρόταση, προσθέτοντας καὶ τὸ «*σοφίζεσθαι περὶ τὸ ὄνομα*», ποὺ μόνο μὲ τὸν νεολογισμό ἀποκτᾶ νόημα, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ συγγρ. Ἡ γραφὴ λοιπὸν *ὄρανοῦ* πρέπει νὰ υἱοθετηθῆ στὶς μελλοντικὲς ἐκδόσεις τῆς Πολιτείας καὶ ὡς *lectio difficilior*, ἀλλὰ καὶ ὡς λέξη ποὺ τὴν ἀπαιτοῦν τὰ συμφραζόμενα. Καὶ εἶναι ἀκόμη μιὰ ἀπόδειξη γιὰ τὸ πόσο περιττὴ ἐρμηνευτικὴ φιλολογία εἶναι δυνατὸν νὰ παραχθῆ³, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ πόσο εὐκόλα εἶναι δυνατὸν αὐτὴ νὰ καταρρεύσῃ ἀπὸ μιὰ καὶ μόνο σωστὴ γραφὴ μαρτυρημένη ἔστω καὶ ἀπὸ κάποιον χειρόγραφο ποὺ θεωρεῖται ὡς παρακατιανό. Ἀκόμα μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ξαναδοῦμε τὴ θέση τοῦ κώδ. *W* ἀνάμεσα στὰ *χφφ* τοῦ Πλάτωνα, γιὰτὶ εἶναι μιὰ πολὺ παλιὰ γραφὴ ποὺ ἴσως νὰ ὀδηγήσῃ στὸν προσδιορισμὸ νέων σχέσεων μεταξὺ τῶν σωζομένων *χφφ*.

Στοὺς πίνακες 11 καὶ 12 δίνονται μερικὰ *errata et corrigenda* στὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τοῦ Burnet (ἔκδ. Oxford) καὶ τοῦ Chambry (ἔκδ. Les Belles Lettres). Ἀπὸ μικροταινία τοῦ κώδ. *A* τοῦ Κέντρου Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐπαληθεύσαμε ὅλες τὶς περιπτώσεις ποὺ ἀφοροῦν τὸ *χφ* αὐτὸ καὶ βεβαιώ-

μότερη μιὰ κατὰ λέξη μετάφραση ἀπὸ τὴν περίφραση «*χφ* ἀπὸ σύμφυση» ἢ ὅ,τι ἄλλο. Μήπως ἄλλωστε, ὅταν χρησιμοποιήθηκε ὁ ὄρος γιὰ πρώτη φορά καὶ στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες, δὲν ἦταν καὶ γι' αὐτὲς στὴν ἀρχὴ μιὰ ἀπότομη καὶ ἀπαράδεκτη μεταφορά, ποὺ τὴν καθιέρωσε σιγὰ σιγὰ ἡ χρῆση;

1. Ἡ γραφὴ αὐτὴ ἀπὸ δεῦτερο χέρι μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸν κώδ. *M.*, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ συγγρ. (σ. 39, σημ. 2), δυστυχῶς ὅμως ὄχι μόνο δὲ λαμβάνεται ὑπόψη, ἀλλὰ οὔτε κἀν σημειώνεται στὰ κριτικὰ ὑπομνήματα. Γιὰ ἄλλες γραφὲς καὶ διορθώσεις βλ. σ. 39.

2. Οἱ ὀνομασίες τῶν *χφφ W* καὶ *F* εἶναι λανθασμένες. Ἀρκοῦν οἱ ἐνδείξεις *Vindob. Suppl. gr. 7* καὶ 39. Δυστυχῶς τὰ λάθη αὐτὰ δὲν εἶναι μόνο τοῦ συγγρ. Βλ. πχ. τὶς σωστὲς παρατηρήσεις καὶ τοῦ I.G. KIDD, *Classical Review, New Series* 20 (1970) σ. 159. (Σὲ βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τῶν R.S. BRUMBAUGH-R. WELLS, *The Plato Manuscripts, A New Index*, Yale University Press, New Haven and London, 1968).

3. Βλ. βιβλιογραφία στὴ σ. 39, σημ. 1.

νομε πώς τὸ δίκαιο εἶναι πάντα μὲ τὸ μέρος τοῦ συγγρ. ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρακάτω προβληματική περίπτωση:

Γιὰ τὸ 346 d 2 ὁ Burnet δίνει: ἡ τοῦ μισθοῦ λήψις AFD (sed λῆψις punctis notatum in A) καὶ ὁ Σαββαντίδης διορθώνει: non videtur λῆψις in A punctis notatum esse. Ἡ πραγματικότητα στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ὅτι στὸ χφ διακρίνει κανεὶς καθαρὰ μιὰ τελεία πάνω στὸ λ. Ὡστόσο ὁ πληθυντικός punctis τοῦ Burnet¹ εἶναι παραπλανητικός, γιατί ὁδηγεῖ στὴν ἰδέα τοῦ ἐξοβελισμοῦ. Ἡ διόρθωση πάλι τοῦ Γ. Σαββαντίδη ἀρνεῖται τὸν ἐξοβελισμό², δὲν δηλώνει ὅμως οὔτε δικαιολογεῖ τὴν τελεία πάνω στὸ λ ἢ ὅποια, κατὰ τὴν γνώμη μας, εἶναι μᾶλλον σημεῖο παραπεμπτικό. Τὸ χφ εἶναι γεμάτο ἀπὸ τέτοιες τελείες πού παραπέμπουν ἢ σὲ διαφορετικὲς γραφές ἢ σὲ σύντομα σχόλια. Μόνο πού στὴν περίπτωση τοῦ λῆψις τὸ σχόλιο ἢ ἡ διαφορετικὴ γραφὴ φαίνεται πὼς ξεχάστηκε ἢ ἀποκόπηκε κατὰ τὴ στάχωση, γιατί στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ περιθώριο εἶναι πολὺ μικρὸ. Ἔτσι γιὰ τὸ λῆψις καὶ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις εἶναι περιττὴ κάθε ἔνδειξη στὰ κριτικὰ ὑπομνήματα, πού δυστυχῶς βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλες ἐκδόσεις.

B. ΑΤΣΑΛΟΣ

Stephen G. Daitz, The Jerusalem Palimpsest of Euripides. A Facsimile Edition with Commentary, Berlin 1970. 4o, σσ. X, 32 καὶ 71 πανομοιότυπα.

Τὸ Ἱεροσολυμιτικὸ παλίμψηστο τοῦ Εὐριπίδη ἦταν γνωστὸ ἀπὸ καιρὸ στὴν ἐπιστῆμη καὶ ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ προηγούμενου αἰώνα εἶχαν ἀσχοληθῆ μ' αὐτὸ ἐπιφανεῖς φιλόλογοι, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους διέθεταν καὶ εἰδικὰ παλαιογραφικὰ προσόντα. Ἡ ἐκμετάλλευσή του ὡστόσο γιὰ τὴ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ τραγικοῦ καὶ γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου μένει ὡς σήμερα μερικὴ. κάποτε μάλιστα, κυρίως παλαιότερα, εἶχε ἀμφισβητηθῆ καὶ ἡ ἀξία του³. Αἰτία ἦταν ἡ φύση τοῦ ἴδιου τοῦ χειρο-

1. Σωστά σημειώνει ὁ Chambry στὸ κριτικὸ του ὑπόμνημα: λ puncto notatum A.

2. Στὸν κωδ. A ἔχουμε καὶ ἐξοβελισμούς, αὐτοὶ ὅμως δηλώνονται μὲ δυὸ τελείες πού περικλείουν τὸ γράμμα ἢ τὴν λέξη πού πρέπει νὰ διαγραφῆ. Παράδειγμα τὸ ν τοῦ ἀδικεῖν στὸ 360 c 8 (βλ. πίν. 12).

3. Ἀπὸ τίς τρεῖς βασικὲς σειρὲς πού ἔχουμε γιὰ τοὺς ἀρχαίους κλασικούς: Teubner, Les Belles Lettres καὶ Oxford, μόνον ἡ τελευταία χρησιμοποιεῖ τὸν κώδικα H. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὅσα σημειώνει γιὰ τὸ παλίμψηστο ὁ ἐκδότης τοῦ Εὐριπίδη G. MURRAY (τόμ. I, codicum catalogus, χωρὶς ἀρίθμηση σελίδων): pauca excerpsti; codex enim, licet dicatur saec. X esse, praeter novos errores vix quidquam offert. Τὰ λόγια αὐτὰ ἐκφράζουν τὴν ἀντίληψη πού ἐπικρατοῦσε τότε γιὰ τὸ παλίμψηστο καὶ πού τὴν συμμερίζονταν καὶ ἄλλοι φιλόλογοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Wilamowitz, ὁ παλαιότερος ἐκδότης τοῦ Εὐριπίδη Wecklein, κ.ἄ. (βλ. DAITZ, σ. 1-2). Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀξίας τοῦ κώδ. H χρειάστηκαν εἰδικὲς μελέτες, ὅπως εἶναι τοῦ K. HORNA (Der Jerusalemer Euripides - Palimpsest, Hermes 64 [1929] 416-431), τοῦ J.A. SPRANGER (Euripidis quae in codice Hierosolymitano rescripto Patriarchalis Bibliothecae XXXVI servantur photographice inlustrantur, Φλωρεντία 1937, καὶ A new collation of the text of Euripides in the Jerusalem palimpsest, CQ 32 [1938] 197-204), κ.ἄ. βλ. σχετικὰ DAITZ, σ. 1-2, καὶ ἰδιαιτέρα τὴ σημ. 10. Πρβ. καὶ DENYS L. PAGE,

γράφου και ως ένα σημείο ο τόπος όπου βρίσκεται φυλαγμένο. Γι' αυτό η νέα εργασία του S. G. Daitz θα είναι πολύ χρήσιμη για τη μελέτη του κειμένου του Ευριπίδη, γιατί είναι αποτέλεσμα επιτόπιας εξέτασης του παλιμψήστου με νέο μέσο, με τις υπεριώδεις ακτίνες (ultraviolet light), με τις οποίες μᾶς δίνει και φωτογραφίες του που για πρώτη φορά αποκαλύπτουν σχεδόν όλους τους στίχους του τραγικού που ζηλόφθονα για έφτά περίπου αιώνες κρύβονταν κάτω από ένα μεταγενέστερο στρώμα γραφής. "Όμως ο έπαινος ανήκει στον συγγρ. όχι μόνο για τον νέο τρόπο, με τον οποίο εξέτασε και φωτογράφησε το παλιμψήστο, αλλά και για την πληρέστατη και υποδειγματική μελέτη που συνοδεύει τὰ ἐβδομήντα ἕνα πανομοιότυπα καθώς και για τη νέα αντιβολή που μᾶς δίνει τῶν στίχων τοῦ Εὐριπίδη." Έτσι με την ολοκληρωμένη¹ εργασία του S. G. Daitz αξιοποιείται ο κόπος του και μπαίνουν γερές βάσεις για πολλαπλή μελλοντική ἐκμετάλλευσή της.

"Υστερ' ἀπὸ ἕναν πρόλογο, ὅπου περιγράφεται τὸ ἱστορικὸ τῆς φωτογράφησης τοῦ παλιμψήστου, οἱ λεπτομέρειες τοῦ ὁποίου, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ συγγρ., θὰ εἶχαν θέση σὲ περιπετειώδες ἀνάγνωσμα καὶ ὄχι σὲ πρόλογο ἐπιστημονικῆς μελέτης, ἀκολουθεῖ τὸ κύριο μέρος τῆς ἐργασίας, πὸν περιλαμβάνει τὴν εἰσαγωγή, τὰ πανομοιότυπα, τὴ νέα ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου, καὶ κλείνει μὲ δύο παραρτήματα καὶ ἕνα addendum.

Στὴν εἰσαγωγή (σ. 1-11) δίνεται μία ὄσο γίνεται πιὸ πλήρης κωδικολογικὴ περιγραφή τοῦ παλιμψήστου σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς νέας αὐτῆς ἐπιστήμης. Σταχυολογοῦμε μερικὲς χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὸν ἀναγνώστη:

Τὸ παλιμψήστο σήμερα φέρει τὸν ἀριθμὸ 36 στὴν Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη² καὶ εἶναι γνωστὸ ἀνάμεσα στὰ χειρόγραφα τοῦ Εὐριπίδη ὡς κώδ. Η. Διασώζει συνολικὰ 1593 στίχους τοῦ τραγικοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἴκοσι ἐπτά εἶναι κρυμμένοι ἀπὸ τὴν τελευταία του στάχωση. Οἱ στίχοι κατανέμονται στὶς παρακάτω ἑξι τραγωδίες, σύμφωνα μὲ νέα σειρά τῶν ἔργων πὸν πρότεινε

Euripides Medea, Oxford 1938, σ. XLV. 'Ὡς σήμερα σωστὴ καὶ πλήρης ἐκμετάλλευση τοῦ κώδ. Η ἔχει γίνει μόνο γιὰ τρεῖς τραγωδίες, Μήδεια, Ἴππόλυτο καὶ Ὀρέστη, γιὰ τὶς ὁποῖες διαθέτουμε τὶς παρακάτω καλὲς ἐκδόσεις: D. L. PAGE, ὁ.π., W. S. BARRETT, Euripides Hippolytos, Oxford 1964, καὶ V. DI BENEDETTO, Euripides Orestes, Φλωρεντία 1965.

1. "Ὅσο ξέρομε εἶναι ἡ πρώτη φορά πὸν ἔχουμε τόσο ὀλοκληρωμένη ἐργασία γιὰ ἑλληνικὸ παλιμψήστο. Γιὰ τὸ παλιμψήστο π.χ. τοῦ Σοφοκλῆ (Leiden B. P. G. 60 A) ὁ H. J. SCHELTEMA (De codice Sophocleo Lugdunensi, Mnemosyne 4 [1949] 132-137) ἔδωσε μόνο τὴν ἀντιβολὴ του, ἐνῶ ὁ J. IRIGOIN (Le palimpseste de Sophocle, REG 64 [1951] 443-455) ἀναγκάστηκε νὰ δώση χωριστὰ τὴν παλαιογραφικὴ καὶ κωδικολογικὴ του περιγραφή καὶ νὰ μελετήση τὶς σχέσεις του μὲ τὰ ἄλλα χφφ τοῦ τραγικοῦ.

2. Πρέπει νὰ προσεχτῆ ἡ διευκρίνιση τοῦ συγγρ. στὴ σημείωση 6 ὅτι τὸ παλιμψήστο σήμερα εἶναι τοποθετημένο μὲ ἀριθμὸ 36 ἀνάμεσα στὰ χφφ πὸν προέρχονται ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου, μολονὶ παλαιότερα ἀνῆκε στὴ Λαύρα τοῦ Ἁγίου Σάββα. Εἶναι λοιπὸν λανθασμένη κάθε ἄλλη του ὀνομασία, ὅπως τοῦ Spranger ('Ἁγίου Σάββα 36), τοῦ Turyn (Τάφου 36) κτλ. Πρβ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 1, σ. 108-112, ὅπου ὀρθὰ περιγράφεται τὸ παλιμψήστο ὡς χφ τῆς συλλογῆς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου.

ὁ W.S. Barrett¹ καὶ πού τῃ δέχεται καὶ ὁ συγγρ. (σ. 1 καὶ 3): 'Εκάβη 101 στίχοι, Φοίνισσαι 190, 'Ορέστης 507, 'Ανδρομάχη 294, 'Ιππόλυτος 197 καὶ Μήδεια 304. Τὸ κείμενο τοῦ Εὐριπίδῃ στὴν τωρινὴ κατάστασι τοῦ χειρογράφου περιέχεται σὲ δεκαεπτὰ φύλλα, δηλαδὴ σὲ τριάντα τέσσερις σελίδες. Κάθε ἡμῶς σημερινὴ σελίδα διασώζει δύο σελίδες ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ κώδικα καὶ ἐπομένως συνολικὰ σώζονται ἐξήντα ὀκτώ παλιές σελίδες. Τὸ χειρόγραφο λοιπὸν τοῦ Εὐριπίδῃ εἶχε μικρὸ σχῆμα καὶ κάθε σελίδα του κατὰ μέσον ὄρο περιεῖχε εἴκοσι πέντε στίχους μὲ λίγες ἐξαιρέσεις πρὸς τὰ ἐπάνω (εἴκοσι ἐπτὰ στίχοι τὸ ἀνώτερο) καὶ πρὸς τὰ κάτω (εἴκοσι δύο στίχοι τὸ κατώτερο, βλ. σ. 3-4). Τὸ κείμενο τοῦ Εὐριπίδῃ σὲ μικρογράμματῃ γραφῇ πιστεύεται ὅτι γράφτηκε στὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνα. Τρεῖς περίπου αἰῶνες ἀργότερα² τὸ χειρόγραφο διαλύθηκε, τὰ φύλλα του ξύστηκαν, πλύθηκαν, κόπηκαν καὶ ἀποτέλεσαν νέον κώδικα, στὸν ὁποῖο κάθε παλιὸ δίφυλλο ἔγινε ἓνα φύλλο. Στὸν νέο κώδικα καὶ κάθετα πρὸς τὴν ἀρχικὴν γραφῇ γράφτηκε ἓνα Ὑπόμνημα στοὺς Προφήτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Ἀπὸ τῆ λοιπῆ ἔξοχῃ κωδικολογικῇ περιγραφῇ (ἱστορία τοῦ χφ, τύποι χαρακώσεως [ruling type], «τρύπημα» τοῦ χφ [pricking, riqûre]³, παραπεμπτικά σημεῖα, παλαιότερες φωτογραφῆσεις κτλ.) θὰ θέλαμε νὰ σταθοῦμε σὲ δύο σημεῖα, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχη κανεὶς ἐπιφυλάξεις.

Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴ διάκρισι τῶν γραφῶν τοῦ κειμένου τοῦ Εὐριπίδῃ. "Ὅσοι ὡς τώρα ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ παλίμψηστο ἢ δέχονται ἓνα γραφέα γιὰ ὀλόκληρο τὸ χειρόγραφο ἢ οὔτε καν μνημονεύουν τὸ πρόβλημα (σ. 4 καὶ σημ. 18). Ὁ συγγρ., χάρις στὸν νέο φωτισμὸ πού χρησιμοποίησε τόσο γιὰ τὴν αὐτοψία ὅσο καὶ γιὰ τὴν φωτογράφησι, διακρίνει γιὰ πρώτη φορὰ —κι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ κέρδη τοῦ νέου τρόπου μελέτης τοῦ χφ— τρία διαφορετικὰ χέρια, πού τὰ ὀνομάζει : ¹H, ²H καὶ ³H. Τὸ ¹H ἔγραψε πενήντα δύο ἀπὸ τίς ἐξήντα ὀκτώ σωζόμενες σελίδες, ἐνῶ τὰ ²H καὶ ³H ἀπὸ ὀκτώ. Ὁ συγγρ., γιὰ νὰ δείξῃ παραστατικὰ τίς ὁμοιότητες καὶ τίς διαφορὰς τῶν τριῶν χειρῶν, παραθέτει πίνακα, στὸν ὁποῖον ἐξετάζει δίπλα δίπλα καὶ γιὰ τὰ τρία χέρια δεκαεπτὰ ιδιαίτερα παλαιογραφικὰ καὶ κωδικολογικὰ χαρακτηριστικὰ.

1. W. S. BARRETT, Hippolytos, σ. 68, σημ. 3. Ἡ παλαιότερη σειρά, τὴν ὁποία εἶχε προτείνει ὁ Spranger μελετώντας τὴν κατασκευὴ τοῦ κώδικα τοῦ Εὐριπίδῃ, εἶναι αὐτὴ πού βρίσκεται στὸν Pag. gr. 2712 A, δηλαδὴ Ἐκάβη, Ὁρέστης, Φοίνισσαι, Ἀνδρομάχη, Μήδεια, Ἰππόλυτος. Βλ. SPRANGER, Collatio, σ. 198. Πρβ. A. TURYN, The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides (Illinois Studies in Language and Literature, vol. 43), Urbana 1957, σ. 87. A. TUILLIER, Recherches critiques sur la tradition du texte d'Euripide, Παρίσι 1968, σ. 153.

2. Βλ. σ. 418 σημ. 1.

3. Ἡ ἔλλειψι καθιερωμένης ὀρολογίας στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα γιὰ τεχνικούς ὄρους τῆς παλαιογραφίας, κωδικολογίας, κριτικῆς τῶν κειμένων κτλ. γίνεται αἰσθητὴ κάθε στιγμὴ σ' ὅποιον ἀσχολεῖται μὲ σχετικὰ θέματα. Ἡ ἔλλειψι αὐτὴ μεταξὺ ἄλλων ὀφείλεται καὶ στὴν κατάστασι στὴν ὁποία βρίσκονται οἱ σπουδὲς αὐτὲς στὸν τόπο μας, ἀφοῦ κανένα ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμιά μας δὲν ἔχει ἔδρα Ἑλληνικῆς Παπυρολογίας καὶ Παλαιογραφίας. Ἔτσι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι γιὰ πολλοὺς τεχνικούς ὄρους νὰ ἐπιχειροῦμε δοκιμαστικὴ μετάφρασι ξένων ὄρων, τοὺς ὁποίους κρατοῦμε πάντα σὲ παρένθεσι. Βλ. καὶ παρακάτω τοὺς ὄρους ligature (σ. 415), ms composite καὶ contaminé (σ. 417, σημ. 2) κ.ἄ.

Ἀπὸ τὰ δεκαεπτὰ σημεῖα τὰ δεκατρία εἶναι κοινὰ γιὰ τὰ χέρια ¹H καὶ ²H, τὰ ὅποια διαφοροποιῦνται μόνο σὲ τέσσερα σημεῖα, πού ἀναφέρονται ἢ σὲ διαφορετικὴ συχνότητα ὀρισμένων κεφαλαίων γραμμάτων μέσα στὴ μικρογράμματη (π.χ. τῶν Γ, Ε καὶ Π) ἢ σὲ διαφορετικὲς «συνδέσεις» γραμμάτων (ligatures, «κομφεῖτες», κατὰ τὸν Λάμπρο) πού προσιδιάζουσι μόνο στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο χέρια. Ἡ διάκριση τῶν χειρῶν ¹H καὶ ²H εἶναι πολὺ λεπτὴ καὶ ἴσως δὲν θὰ γίνη εὐκόλα ἀποδεκτὴ, ἰδίως ἀπὸ ὅποιον ἐξετάζει τὶς δυὸ γραφὰς μόνο ἀπὸ τὰ πανομοιότυπα. Ἐνα ἀσκημένο μάτι ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διαφοροποιήσεις πού ἐπισημαίνει ὁ συγγρ., με ὑπομονητικὴ ἀντιβολὴ τῶν δύο χειρῶν θὰ διαπιστώσῃ πὼς ἀρκετὰ καὶ ἀπὸ τὰ γράμματα εἶναι διαφορετικὰ στὰ δύο χέρια. Οἱ πολλὲς ὁμοιότητες ὁρᾷ ἐρηγνεύονται ἀπὸ τὸν συγγρ. πὼς ὀφείλονται στὸ ὅτι τὰ δύο χέρια εἶναι σύγχρονα καὶ, τὸ σπουδαιότερο, στὸ ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον. Εἶναι δείγματα τῆς γραφῆς πού οἱ Lake ὀνόμασαν «στουδιτικὴ» (the Stoudion hand) καὶ ὁ Hunger «Perlschrift», καὶ πού ἀπικτᾷ στὰ τέλη τοῦ 10ου με ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνα (σ. 4).

Τὸ δεύτερο σημεῖο εἶναι ἡ χρονολόγησις τῆς γραφῆς τοῦ χειροῦ ³H, τοῦ ὁποίου ἡ διάκρισις ἀπὸ τὰ ¹H καὶ ²H στέκει ἐξω ἀπὸ κάθε ἀμφισβήτησι (γράμματα γραμμένα πάντα κάτω ἀπὸ τὴν ὀριζόντια χαραγμένη γραμμὴ, διαφορετικὴ μελάνη, διαφορετικὸς τύπος χαρακώσεως, κτλ. — πρβ. καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ 9-11 τοῦ πίνακα). Ὡς χρονολογία γιὰ τὴ γραφὴ αὐτὴ δίνεται τὸ μέσο ἢ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα¹. Κατὰ τὴ γνώμη μας ὅμως ὁ χρόνος τῆς γραφῆς τοῦ ³H ἴσως νὰ μὴν εἶναι τόσο μεταγενέστερος.

Ὅσο μπορέσαμε νὰ δοῦμε ἀπὸ τὶς φωτογραφίαις², οἱ ὅποιες δυστυχῶς δὲν βοηθοῦν καὶ πολὺ γιὰ λεπτομερῆ σύγκρισιν με τὰ πανομοιότυπα τῶν χειρῶν ¹H καὶ ²H, ἀλλὰ καὶ με ἄλλα πανομοιότυπα χρονολογημένων χειρογράφων, νομίζομε πὼς οἱ γραφὰς τοῦ ³H καὶ τῶν δύο ἄλλων χειρῶν εἶναι ἀρκετὰ ὅμοιαι. Αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὶς πολλὲς ὁμοιότητες τοῦ πίνακα τοῦ συγγρ., ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν τύπον τῆς χαρακώσεως πού χρησιμοποίησε ὁ ³H. Ὁ τύπος αὐτός, με ὄλες τὶς κάποιες διαφορὰς, δὲν παραλλάσσει καὶ πολὺ ἀπὸ τὸν τύπον τῆς χα-

1. Ὅπως σημειώνει ὁ συγγρ. (σ. 4, σημ. 22), οἱ χρονολογήσεις τόσο τοῦ ³H ὅσο καὶ τοῦ ¹H καὶ ²H τοῦ ἔχουν ἐπιβεβαιωθῆ κατὰ τρόπο ἀνεξάρτητον με γράμμα καὶ ἀπὸ τὸν γνωστὸ γάλλο παλαιογράφον καὶ σεβαστὸ μας δάσκαλον J. Irgoin.

2. Οἱ σελίδες πού ἀποδίδονται στὸ χέρι ³H εἶναι οἱ πιὸ δυσανάγνωστες ἀπὸ ὅλο τὸ χφ. Ἐδὼ ἐκφράζει κανεὶς ἀκόμα πιὸ ἐντονα τὴν εὐχὴ νὰ μπορούσε ἡ καθεμιά ἀπὸ τὶς ἐξαιρετικὲς φωτογραφίαις νὰ δίνη τὸ κάθε στρῶμα γραφῆς ξεχωριστά. Γιὰ τὸν τρόπο αὐτὸν τῆς φωτογράφησης, πού χρειάζεται ἐργαστηριακὴ δουλειά, βλ. ΘΟΜΨΑΝΟΣ - ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἐγχειρίδιον ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς παλαιογραφίας, Ἀθῆναι 1903, σ. 141, σημ. 1. V. GARDTHAUSEN, Griechische Paläographie, τόμ. 1, Λιψία 1911, σ. 106-107. Γιὰ τοὺς διάφορους τρόπους πού χρησιμοποιήθηκαν καὶ χρησιμοποιῶνται γιὰ τὴ μελέτη καὶ φωτογράφηση παλιμψήστων βλ. W. WATTENBACH, Das Schriftwesen im Mittelalter, Graz 1958 (ἀναστατικὴ ἀνατύπωσις τῆς 3ης ἐκδ. Λιψία 1896), σ. 300, καὶ V. GARDTHAUSEN, ὁ.π. σ. 107-109. Στὰ ἔργα αὐτὰ βρίσκει κανεὶς ἄφθονα ἀπὸ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Ἀπὸ τὰ νεώτερα βοηθήματα σημειώνομε: P.R. KÖGEL, Die Palimpsestphotographie (Photographie der radierten Schriften), Halle (Saale) 1920 (Enzyklopädie der Photographie, Heft 95). W. ALY, Geschichte, Methode und Aufgabe der Palimpsestforschung, στὸ Forschungen und Fortschritte, II (1935) 301-303. A. DOLD, Palimpsest-Handschriften, ihre Erschliessung einst und jetzt, στὸ Gutenberg-Jahrbuch, 1950, 16-24. Πρβ. W. SCHUBART, ἄρθρον Palimpsestus στὴ R.E 18.3 (1949) 124. R. DEVRESSE, Introduction à l'étude des manuscrits grecs, Παρίσι 1954, σ. 124.

ρακώσεως που χρησιμοποίησαν τὰ χέρια ^1H και ^2H και ἀπαντᾶ ἀνάμεσα στὰ χρόνια 897-1027 (βλ. σ. 10). Ἐπειτα, χαρακτηριστικό είναι και τὸ ὅτι ἀπὸ τὰ ἑβδομήντα ἕνα πανομοιότυπα ἀπὸ χρονολογημένα χφφ τοῦ 13ου αἰώνα που περιλαμβάνει ἡ συλλογὴ τοῦ Α. Turyn ὁ συγγρ. παραπέμπει (σ. 4, σημ. 22) μόνο σὲ δύο (ἀριθμ. 25 και 26) που και αὐτῶν ὅμως ἡ ὁμοιότητα μετὰ τὴ γραφὴ τοῦ ^3H εἶναι πολὺ ἀμφισβητήσιμη. Βέβαια, ἡ γραφὴ τοῦ ^3H δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκη στὸν 13ο αἰώνα, ἀλλὰ τότε θὰ εἶναι μιὰ πολὺ συντηρητικὴ γραφὴ γιὰ τὸν αἰώνα αὐτόν, τέτοια που συνήθως τὴ βρίσκουμε σὲ θρησκευτικὰ κείμενα, ἐνῶ ἡ γραφὴ τοῦ 13ου αἰώνα, και κυρίως σὲ κείμενα μὴ θρησκευτικὰ, εἶναι πολὺ ἀλλοιωμένη, μετὰ πολλὰς βραχυγραφίες, κτλ.¹ Μετὰ τὴ γραφὴ αὐτὴ ἡ γραφὴ τοῦ ^3H δὲν ἔχει μεγάλη ὁμοιότητα. Τέλος, μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ^3H στὸν 13ο αἰ. εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε πὼς ἔχουμε ἀνακαίνιση τοῦ χειρογράφου λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ καταστροφὴ και τὴ νέα του χρησιμοποίησι, πράγμα που δὲν φαίνεται και πολὺ εὐλογο. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ἴσως εἶναι πιὸ πιθανὸ ἡ γραφὴ τοῦ ^3H νὰ τοποθετηθῆ στὸν 12ο αἰώνα.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐργασίας (σ. 11-12 και πανομ. 1-71) δίνονται ἑβδομήντα μιὰ φωτογραφίες τοῦ παλιμψήστου. Οἱ ἐξήντα ὀκτὼ ἐλήφθησαν μετὰ ὑπεριώδεις ἀκτίνες και καθεμιὰ περιέχει μιὰν ἀρχικὴ σελίδα τοῦ Εὐριπίδη σὲ φυσικὸ περίπου μέγεθος. Οἱ τρεῖς πρῶτες εἶναι παρμένες μετὰ κοινὸ φῶς, γιὰ νὰ δείξουν τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο τρόπους φωτογράφησης. Δύο συστηματικοὶ πίνακες που προηγοῦνται ἀπὸ τὰ πανομοιότυπα εὐκολοῦν τὴν ἀναδρομὴ μας εἴτε σὲ σελίδα τοῦ χειρογράφου εἴτε σὲ στίχο τοῦ Εὐριπίδη.

Τὸ τρίτο μέρος (σ. 17-26) εἶναι ἀσφαλῶς τὸ πιὸ θετικὸ κέρδος ὅλης τῆς μελέτης. Ἐδῶ δίνεται νέα ἀντιβολὴ τῶν στίχων τοῦ Εὐριπίδη που ἔκανε ὁ συγγρ. μετὰ βάση τὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως τοῦ G. Murray (τόμ. I-III, Oxford 1902-1909). Συμπληρώνονται πολλὰ κενά, ἀλλὰ και διορθώνονται και πολλὰς παραναγνώσεις σὲ παλαιότερες ἀντιβολές και κυρίως τοῦ Murray και τοῦ Spranger. Οἱ μελλοντικοὶ λοιπὸν ἐκδότες θὰ βροῦν νέο και προπάντων σίγουρο ὕλικὸ γιὰ τὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν ἑξὶ τραγωδιῶν² που περιλαμβάνονται στὸ παλιμψήστο. Ἡ νέα ὅμως ἀντιβολὴ δὲν θὰ βοηθήσῃ μόνο στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Εὐριπίδη, ἀλλὰ και στὴ μελέτῃ τῆς χειρογράφου παράδοσης τοῦ τραγικοῦ, γιὰ τὴν ὁποία, ὅπως σωστὰ τονίζει ὁ συγγρ., ἀπομένει πολλὴ ἀκόμα δουλειὰ νὰ γίνῃ, κι ἂς ἔχουμε ὡς τώρα ἀρκετὲς καλὲς σχετικὲς ἐργασίες, ὅπως τῶν Α. Turyn, V. di Benedetto, G. Zuntz, A. Tuihier, κτλ. (βλ. σ. 22-23). Μετὰ μικρὸ μέρος ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴ καταπιά-

1. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ, κοινὸς τόπος γιὰ τοὺς εἰδικούς, γίνεται ἀντιληπτὴ μετὰ ἀπλὴ ἀναδρομὴ σὲ ὅποιαδήποτε συλλογὴ πανομοιοτύπων ἑλληνικῶν χφφ. Βλ. π.χ. στὴ συλλογὴ τοῦ Α. TURYN (Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti, Bibliotheca Vaticana 1964) τοὺς πίνακες 8 και 11 γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση (πρβ. L. TH. LEFORT-J. COCHEZ, Album Paleographicum, Louvain 1932, πίν. 97) και τοὺς πίνακες 25, 28, 52, 57, 62, γιὰ τὴ δεύτερη (ὅλα χφφ τοῦ 13ου αἰώνα).

2. Ὅπως σημειώσαμε (σ. 413), γιὰ τρεῖς ἀπὸ τίς ἑξὶ τραγωδίες διαθέτουμε σήμερα ἐξαίρετικὲς ἐκδόσεις, οἱ ὁποῖες, ἐπειδὴ ἔγιναν μετὰ νέα ἀντιβολὴ τῶν ἐκδοτῶν, ἀπέφυγαν τὰ λάθη τῶν προηγούμενων (κυρίως τῶν Murray και Spranger). Γι' αὐτὸ οἱ διαφορῆς τῆς ἀντιβολῆς τοῦ Daitz μετὰ τίς ἀναγνώσεις τῶν Page, Barrett και di Benedetto εἶναι ἐλάχιστες, σχεδὸν ἀνύπαρκτες.

νεται ὁ συγγρ. στὸ πρῶτο του παράρτημα (σ. 27-29), ὅπου σύντομα μελετᾶ τὴ σχέση τοῦ κώδ. Η με τὰ χειρόγραφα ABMLPV. Τὸ συμπέρασμα τῆς ἔρευνάς του εἶναι πὼς ἡ παλιὰ διαπίστωση¹, ὅτι κάθε χειρόγραφο τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἓνα «σύνθετο» (composite)² χειρόγραφο καὶ ὅτι σχεδὸν κάθε τραγωδία του ἔχει καὶ διαφορετικὲς πηγές, ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν κώδ. Η. Σὲ ἀντίθεση λοιπὸν μετὰ τὸν Παπαδόπουλο - Κεραμέα, ποὺ διαπίστωνε συγγένεια τοῦ κώδ. Η μετὰ τὸν κώδ. V (Vat. gr. 909), καὶ μετὰ τοὺς K. Horna καὶ D. L. Page, ποὺ βλέπουν τὴ συγγένεια αὐτὴ μετὰ τὸν κώδ. A (Par. gr. 2712), ὁ συγγρ. δίνει ἓναν πίνακα, ὅπου συνοψίζει τὶς ὁμοιότητες τοῦ Η μετὰ τὰ ἄλλα χειρόγραφα γιὰ κάθε τραγωδία χωριστὰ καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Η στὸ σύνολό του ἔχει «predominant affinity» μετὰ τοὺς κώδικες B καὶ M (B=Par. gr. 2713, M=Marc. gr. 471)³.

Στὸ δεύτερο παράρτημα (σ. 30) ὁ συγγρ. καταπιάνεται μετὰ τὸ πρόβλημα τῶν σχολίων τοῦ Η. Ἡ ἐξέταση ὅμως, ἀπὸ τὶς πιὸ δύσκολες, δὲν εἶναι ὀριστική, γιὰτὶ βασίζεται μόνον στὶς δεκατέσσερις πρῶτες ἀπὸ τὶς ἐξήντα ὀκτώ σωζόμενες σελίδες. Ἡ διαπίστωση τοῦ συγγρ. εἶναι ὅτι ὁ Η ἔχει τὰ λιγότερα σχόλια ἀπὸ τὰ ἄλλα χειρόγραφα καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ BMV, καὶ ὅτι οἱ πηγές τῶν σχολίων διαφέρουν ἀπὸ τραγωδία πρὸς τραγωδία, ὅπως συμβαίνει καὶ μετὰ τὸ κείμενο. Κάποτε μάλιστα ἡ ἴδια τραγωδία ἀπὸ ἄλλη πηγὴ παίρνει τὸ κείμενο καὶ ἀπὸ ἄλλη τὰ σχόλια.

1. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι παλιὰ καὶ κοινὴ καὶ ὄχι μόνον τοῦ A. Turyn, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ συγγρ. (σ. 27). Βλ. π.χ. τὸν πρόλογο τοῦ L. MÉRIDIÉRIE στὴν ἔκδοση τοῦ Εὐριπίδη στὴ σειρά Les Belles Lettres (τόμ. 1, σ. XXVII), D. L. PAGE, ὅ.π. σ. LI, κτλ.

2. Ὁ ὅρος «composite» διαφέρει ἀπὸ τὸν ὅρο «contaminé». Ὁ πρῶτος δηλώνει χφ ποὺ κατὰ τὴν ἀντιγραφή του εἶχε διαφορετικὲς πηγές, ἔννοια μετὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τὸν ὅρο ὁ συγγρ., ἢ προέρχεται ἀπὸ συνένωση πολλῶν ἄλλων, ἐνῶ ὁ δεύτερος χφ ποὺ μετὰ τὴν ἀντιγραφή «ἀντεβλήθη καὶ διωρθώθη» πρὸς ἄλλα χφφ. Τὸ «composite ms» ἀπὸ μερικὸς λέγεται καὶ «hybrid». Ἐπειδὴ ὅμως στὰ ἑλληνικὰ τὸ «ἀνόθο χφ» θὰ ἦταν δυνατό νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀπόδοση καὶ τοῦ «ms contaminé», γι' αὐτὸ προτιμοῦμε κατὰ λέξη μετάφραση τοῦ «composite». Ἄλλωστε καὶ στὰ ξένα ὁ ὅρος «hybrid», δάνειο ἀπὸ τὴ γλωσσολογία, εἶναι λιγότερο διαδεδομένος ἀπὸ ὅ,τι τὸ «composite». Γιὰ τὴν ἀδυναμία νὰ ἀποδοθοῦν τέτοιοι τεχνικοὶ ὅροι στὰ ἑλληνικὰ βλ. παραπάνω σ. 414, σημ. 3.

3. Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῶν χειρογράφων τοῦ Εὐριπίδη μεταξὺ τους εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα καὶ τὰ πιὸ ἀντιλεγόμενα σημεῖα τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ τραγικοῦ, ποὺ δυστυχῶς κάθε νεώτερη ἐργασία ἀντὶ νὰ τὸ λύση δείχνει πὼς εἶναι ἀκόμη πιὸ περίπλοκο ἀπὸ ὅσο τὸ πιστεύουμε. Τὸ στέμμα π.χ. ποὺ εἶχε δώσει τὸ 1957 ὁ A. TURYN (The Byzantine Manuscript Tradition, σ. 308) γιὰ τὰ χφφ τοῦ Εὐριπίδη ἔχει σήμερα, τιμηματικὰ ἢ ἐξ ὀλοκλήρου, ἀμφισβητηθῆ ἀπὸ τοὺς W. S. BARRETT (ὅ.π. σ. 62), A. TUILIER (ὅ.π. 286), καὶ S. G. DAITZ (σ. 27, σημ. 8). Ἰδιαιτέρα γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ κώδ. Η μετὰ τὰ ἄλλα χφφ τοῦ τραγικοῦ ὁ Barrett διαπιστώνει γιὰ τὸν Ἰππόλυτο συγγένεια μετὰ τὸν L (= Laurent. 32.2). Ὁ V. di Benedetto ἐπανέρχεται στὴν παλιὰ ἀποψη τοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Η στὸ σύνολό του συγγενεῖ μετὰ τὸν V (La tradizione manoscritta Euripidea, Padova 1965, σ. 74), ἐνῶ εἰδικὰ γιὰ τὸν Ὀρέστη μετὰ τὸν κώδ. M (Orestes, σ. XII). Μετὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ συμφωνεῖ καὶ ὁ A. Tuilier, ποὺ θεωρεῖ τοὺς κώδ. Η, A καὶ M «ἄμεσους ἀπογόνους τοῦ πρωτότυπου δ». (Βλ. ὅ.π. σ. 153 καὶ τὸ στέμμα του στὸ τέλος τοῦ βιβλίου).

Στὸ Addendum (σ. 31-32) ὁ συγγρ. ἐπανέρχεται στὴ χρονολόγησι τοῦ H, γιὰ νὰ ἀνασκευάσῃ τὸν πρόσφατο ἰσχυρισμὸ τοῦ A. Tuilier ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Εὐριπίδῃ δὲν γράφτηκε, ὅπως τὸ πίστευαν ὅλοι ὡς τώρα, τὸν 10ο μὲ 11ο αἰώνα, ἀλλὰ τὸν 12ο καὶ συγκεκριμένα ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1160-1165¹. Ἡ ἀμφισβήτησι αὐτῆ τοῦ A. Tuilier εἶναι ἀτεκμηρίωτη καὶ γίνεται μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ ἡ παλιὰ χρονολόγησι δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴ θεωρία τοῦ σχετικὰ μὲ τὴ σχέση τοῦ H μὲ τὰ χειρόγραφα ABMLPV. Γιὰ ὑπεράσπισιν τῆς καθιερωμένης χρονολογίας ὁ S. Daitz ἐπικαλεῖται ὅλα τὰ κερδισμένα ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ παλαιογραφικὰ καὶ κωδικολογικὰ δεδομένα (ἀνάλυσι γραφῆς, τύποι χαρακώσεως, σχόλια λιγοστὰ στὸ H σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα χειρόγραφα, πού μαρτυροῦν τὴν ἀρχαιότητά τοῦ κτλ.) καὶ ἐπὶ πλεόν παραπέμπει σὲ δεκαεννέα χειρόγραφα ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν Lake, πού ἡ γραφή τοῦ μοιάζει μὲ τὴ γραφή τοῦ H. Τὰ δεκαεννέα αὐτὰ χειρόγραφα (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἓνα, πού εἶναι τοῦ 900 περίπου) γράφτηκαν ἀνάμεσα στὰ χρόνια 945 μὲ 1071. Ἔτσι ἡ θέση τοῦ A. Tuilier καταρρέει.

Αὐτὴ εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ πολύτιμη ἐργασία τοῦ S. G. Daitz. Ἡ μελέτη τοῦ δίνει τὸ μέτρο τῶν ἱκανοτήτων πού πρέπει νὰ ἔχη ὁ σύγχρονος φιλόλογος. Σήμερα ὁ φιλόλογος, δίπλα στὶς ἄλλες φιλολογικὲς ἀρετὲς, πρέπει νὰ ἔχη καὶ γερὲς «τεχνικὲς» γνώσεις (παλαιογραφικὲς, κωδικολογικὲς, ἱστορίας καὶ κριτικῆς τῶν κειμένων, κτλ.) πού εἶναι οἱ θετικὲς βάσεις τῆς ἐπιστήμης τοῦ. Πρέπει ἐπίσης νὰ μπορῇ νὰ ἐκμεταλλεῖται τὰ μέσα τοῦ σύγχρονου τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴ θεωρητικὴ ἐπιστήμη πού διακονεῖ. Ἡ ἐργασία πού παρουσιάσαμε δείχνει ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς μὲ τίς ἱκανότητές τοῦ ἀνταποκρίνεται σὲ ὅλες αὐτὲς τίς ἀπαιτήσεις. Ἀκόμα ὅτι εἶναι ἐφοδιασμένος καὶ μὲ ἀξιοζήλευτη ἐπιστημονικὴ σύνεσι, πού τὸν προφυλάγει ἀπὸ εὐκόλες λύσεις καὶ ἐπικίνδυνα συμπεράσματα, ἐπειδὴ ξέρει ὡς πού μπορεῖ νὰ φτάσῃ κανεὶς μὲ βεβαιότητα καὶ ἀπὸ τοῦ ἀρχίζουσι τὰ ὅρια τῆς αὐθαιρεσίας. Ὅπου δὲν τὸν βοηθοῦν τὰ μέσα τοῦ νὰ λύσῃ ἓνα πρόβλημα, ἐκεῖ περιορίζεται νὰ τὸ ἐπισημάνῃ, νὰ τὸ περιγράψῃ μὲ ἀντικειμενικότητα, ἢ, ἂν τὸ πρόβλημα ἦταν παλιὸ καὶ δὲν βρῆκε τὴ λύση τοῦ, νὰ τὸ θέσῃ σὲ νέες βάσεις, πράγμα πού δὲν εἶναι λίγο γιὰ τὴν ἐπιστήμη.

B. ΑΤΣΑΛΟΣ

1. A. TUILIER, ὁ.π. σ. 157, σημ. 3. Ὁ A. Tuilier θεωρεῖ νεώτερη ἀπ' ὅ,τι συνήθως πιστεύεται καὶ τὴ δεύτερη γραφή τοῦ παλιμψήστου (ὁ.π. σ. 155, καὶ σημ. 5). Ἔτσι, ἐνῶ ὁ K. HORNA (ὁ.π. σελ. 418) τὴν εἶχε τοποθετήσει γενικὰ καὶ ἀόριστα στὸν 12ο μὲ 13ο αἰ. καὶ τὴν ἀποψή τοῦ εἶχαν ἀκολουθήσει καὶ ἄλλοι (βλ. π.χ. A. TURYN, *The Byzantine Manuscript Tradition*, σ. 86· ὁ D. L. PAGE, στὸν ὅποιον παραπέμπει ὁ A. Tuilier, δὲν κάνει λόγον γιὰ τὴ χρονολογία τῆς δεύτερης γραφῆς), αὐτὸς πιστεύει πὼς τὸ Ὑπόμνημα στοὺς Προφῆτες γράφτηκε στὸν 14ο αἰ. (au cours du XIVe siècle) καὶ, γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀποψή τοῦ, παραπέμπει στὸν πίνακα 127 τοῦ A. TURYN (*Codices graeci Vaticani*), ὁ ὁποῖος δίνει πανομοιότυπο ἀπὸ τὸν Vat. gr. 616, χρονολογημένον λίγο μετὰ τὸ 1354. Στὴν περίπτωσι αὐτῆ νομίζουμε πὼς τὸ δίκαιο βρίσκεται περισσότερο μὲ τὸ μέρος τοῦ A. Tuilier καὶ ἡ ἀποψή τοῦ (14ος αἰ.) ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν χρονολόγησι τοῦ Daitz (ca. 1300), τὴν ὁποία φυσικὰ δὲν ἤξερε.

Υ.Γ. Ὁ καθηγητὴς κ. Jean Irigoien, στὸν ὁποῖον εἶχαμε στείλει ἓνα δακτυλογραφημένο ἀντίγραφο τῆς βιβλιοκρισίας, μᾶς γνώρισε μὲ γράμμα του ὅτι τὴ γραφὴ τοῦ ³H ἀπὸ δυὸ φωτογραφίες ποῦ τοῦ εἶχε στείλει ὁ συγγρ. τὴν εἶχε τοποθετήσῃ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα. Αὐτὸ εἶχε γράψῃ στὶς 14 Μαρτίου 1968 στὴν ἐπιστολὴ, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ συγγρ. (βλέπε σελ. 415, σημ. 1), αὐτὸς ὅμως ἀπὸ ἀπροσεξία, σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ³H, κάνει τὸν κ. Irigoien νὰ μιλᾷ γιὰ 13ο, ἐνῶ εἶχε μιλήσῃ γιὰ 12ο αἰώνα. Τὸ λάθος τοῦ ὁ συγγρ. τὸ ἔχει προσέξει, στὸ μεταξὺ ὅμως τὸ βιβλίον εἶχε πιά τυπωθῆ.

M. I. N v s t a z o π o ύ λ o v, 'H ἐν Ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ II' μέχρι τοῦ IE' αἰ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ν. Ρωσσίας, (Ἰπηρεσία Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως. Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολ. Δελτίου ἀρ. 7), Ἀθήναι 1965. σσ. ιβ', 188.

D. C l a u d e, Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert (Byzantinisches Archiv H. 13), München 1969. σσ. XXII, 257, μετὰ 16 σχεδιαγραμμάτων.

Τὸ περὶ τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ τοῦ ἀστικοῦ βίου γενικῶς πρόβλημα εἶναι ἐν τῶν προβλημάτων ποῦ ἰδιαιτέρως ἀπασχόλησαν τὰς βυζαντινολογικὰς ἐρεῦνας τῶν τελευταίων ἐτῶν. Μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐλληνικῆς πόλεως γενικώτερον ἡσχολήθη παλαιότερον ὁ πρὸ ὀλίγου μόλις χρόνου ἀποθανὼν γνωστότατος ἱστορικὸς Α. Η. Jones ὁ ὁποῖος ὅμως ὀλίγας μόνον σελίδας ἀφιέρωσεν εἰς τὴν βυζαντινὴν πόλιν¹. Ὀλίγον προηγουμένως ὁ Ν. Bratiānu εἶχεν ἀφιερῶσει καλήν, ἀλλ' εἰδικὴν ἐρευναν εἰς τὸ ζήτημα τῶν προνομίων καὶ τῆς αὐτονομίας τῶν πόλεων². Συστηματικώτερον μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο ἡσχολήθησαν οἱ ρῶσοι βυζαντινολόγοι Ε. Lipsic, Μ. Sjusjumov καὶ Α. Každan³, ἀσχοληθέντες κυρίως μὲ τὸ πότε διεκόπη ἡ ἀρχαία ἀστικὴ παράδοσις εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς δύο πρώτους, οἱ ὁποῖοι δέχονται συνέχειαν τῆς ἀρχαίας ἀστικῆς ζωῆς καὶ κατὰ τὴν μέσσην ἔτι βυζαντινὴν περίοδον, ὁ Α. Každan ὑπεστήριξεν ὅτι αἱ πόλεις καὶ ὁ ἀρχαῖος ἀστικὸς βίος παρακμάζουν τελείως, ἤδη κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδον.

Εἶναι προφανὲς ὅμως, ὅτι αἱ ἀπόψεις αὗται ἀσχολούμεναι μὲ τὴν βυζαντινὴν πόλιν ὡς γενικὸν πρόβλημα περιορίζονται εἰς γενικὰς σκέψεις περὶ ταύτης καὶ δὲν ἀναπτύσσουν οὔτε ὑποδεικνύουν τὴν εἰδικωτέραν προβληματικὴν

1. A. H. JONES, *The Greek city from Alexander to Justinian*, Oxford 1940, ἀνατ. Oxford 1966.

2. G. BRATIĀNU, *Privilèges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, Paris-Bucarest 1936.

3. Ε. LIPSIC, *K voprosu o gorode v Vizantii VIII-IX vv* (=Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς πόλεως κατὰ τοὺς 8-9 αἰ.), VV 6 (1953) 113-131. Μ. SJUSJUMOV, *Roll' gorodov-emporiier v istorii Vizantii* [=Ὁ ρόλος τῶν ἐμπορικῶν πόλεων (ἐμπορίων) εἰς τὸ Βυζάντιον], αὐτ. 8 (1956) 26-41. Α. KAŽDAN, *Vizantijskie goroda v VII-XI vekach* (= Αἱ βυζαντιναὶ πόλεις κατὰ τοὺς 8-11 αἰ.), *Sovjetskaja Archeologija* 21 (1954) 164-183.

τὴν ὁποῖαν θὰ ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπίσει ἡ σχετικὴ πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο ἔρευνα. Τὴν προβληματικὴν αὐτὴν προσεπάθησαν νὰ προσδιορίσουν, ὁ καθεὶς ἀπὸ τῆς ἰδικῆς του πλευρᾶς, οἱ F. Dölger¹ καὶ E. Kirsten². Δυστυχῶς ἡ ἐφεξῆς ἔρευνα δὲν ἠκολούθησε τὴν ὑπ' αὐτῶν διαγραφεῖσαν πορείαν. Τὸ 1961, εἰς τὸ 12ον Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον ἡ βυζαντινὴ πόλις ὠρίσθη καὶ πάλιν ὡς ἐπίκεντρον ἐπιστημονικῶν συζητήσεων, ἀλλὰ τὴν φορὰν αὐτὴν εἰς τὸ πλαίσιον τῶν σχέσεων τῆς πρὸς τὸ βυζαντινὸν χωρίον. Συνεπεῖα τῆς ἀποκλίσεως αὐτῆς δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀναπτυχθῇ αὐτόνομος καὶ γόνιμος προβληματισμὸς περὶ τὴν βυζαντινὴν πόλιν καὶ δὲν προωθήθη ἡ ἔρευνα εἰς τὸν δρόμον τὸν ὑποδειχθέντα ὑπὸ τοῦ F. Dölger καὶ E. Kirsten, ὡς καὶ παλαιότερον ὑπὸ τοῦ G. Bratiānu. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ τὰ μέχρι στιγμῆς ἀποτελέσματα ἐπὶ τοῦ τομέως τούτου εἶναι, παρὰ τὴν ἀφθονον ἐπιστημονικὴν προσφορὰν, σχετικῶς ἰσχνά.

Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐντονώτερον ἀφ' ὅτι τοῦτο μέχρι στιγμῆς ἐγένετο, μὲ τὴν ἔρευναν μεμονωμένων πόλεων ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἔρευναν εὐρύτερων περιοχῶν³ καὶ μόνον κατόπιν πολλῶν συστηματικῶν τοιοῦτου εἶδους ἐρευνῶν νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὴν γενικωτέραν περὶ τῆς βυζαντινῆς πόλεως σύνθεσιν, καθ' ὃ μέτρον βεβαίως τοῦτο εἶναι δυνατόν. Διότι ἡ βυζαντινὴ πόλις δὲν ἀποτελεῖ ἐνιαῖον καὶ ἀμετάβλητον γένος μὲ ὁμοίαν πάντοτε ἐκδηλώσεις, ἀλλ' ἀκριβῶς ὅπως καὶ αἱ δυτικαὶ πόλεις, ἔτσι καὶ κάθε βυζαντινὴ πόλις διατηρεῖ τὴν ἀτομικότητά της καὶ τὴν ἰδιαιτέραν της φυσιογνωμίαν. Εἶναι φυσικὸν ἐπομένως ὅτι μόνον αἱ καθ' ἕκαστον ἔρευναι θὰ ἐπιτρέψουν, ἀφοῦ ἐξετάσωμεν τὴν ζωὴν πολλῶν πόλεων χωριστά, νὰ συνάξωμεν καὶ νὰ καθορίσωμεν τὰ κοινὰ σημεῖα διαρθρώσεως καὶ ἐξελίξεως τῆς πόλεως καὶ τῶν ἀστικῶν θεσμῶν καὶ σχέσεων γενικώτερον, εἰς τὸ Βυζάντιον.

Τούτων οὕτως ἐχόντων εἶναι φυσικὸν ὅτι κάθε μελέτη ἔχουσα ὡς ἀντικείμενον τὴν ἐξέτασιν τῆς ζωῆς πόλεως ἢ περιοχῆς τοῦ Βυζαντίου ἀποτελεῖ λίαν εὐπρόσδεκτον συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἀστικοῦ βίου τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα δὲ τοῦτο θεώμεναι αἱ ἀνὰ χεῖρας ἐργασίαι ἔρχονται ἀναμφισβητήτως νὰ συμπληρώσουν κενὰ εἰς τὴν ἀντίστοιχον βιβλιογραφίαν, τοῦτο δὲ ἰσχύει οὐχὶ μόνον διὰ τὴν ἐργασίαν τοῦ D. Claude ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τῆς M. Νυσταζοπούλου, ἔστω καὶ ἂν ἡ πόλις Σουγδαία, κατὰ τὴν περίοδον ἢ ὁποῖα συγκεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς συγγραφῆς, δὲν ἀνῆκε πλέον εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐπικράτειαν.

Ἡ M. Νυσταζοπούλου ἐξετάζει τόσον τὴν πολιτικὴν ὅσον καὶ τὴν ἐσωτερικὴν, ἢ μᾶλλον πλευρᾶς τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τῆς Σουγδαίας, ὡς τὴν δημογραφικὴν καὶ ἐθνολογικὴν της κατάστασιν, τὴν διοίκησίν της καὶ τὴν

1. F. DÖLGER, Die frühbyzantinische und byzantinisch beeinflusste Stadt (V.-VIII. Jh.), Atti del 3o Congresso intern. di studi sull'alto medioevo, 1956, Spoleto 1958, 65-100 (νῦν ἐν F. DÖLGER, Παρασπορά, Ettal 1961, σ. 107-139).

2. E. KIRSTEN, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI. Intern. Byzant.-Kongr. V, 3, München 1959, 1-48. Πρβ. D. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, ἐνθ' ἄνωτ., Korreferate, σ. 48-51, καὶ ἐν Diskussionsbeiträge zum XI. Intern. Byzant.-Kongr., München 1961, σ. 75-90. Πρβ. ἐπίσης P. LEMERLE ἐν Diskussionsbeiträge, σ. 90-96.

3. Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν μέχρι τοῦ 1968 βλ. εἰς τὴν μελέτην μου, Τὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, ΕΦΣΘ 10 (1968) 153 κ.έ.

ἐκκλησιαστικὴν τῆς ὀργάνωσιν. Εἰς παράρτημα τῆς ἐργασίας τῆς ἐκδίδει τὰς ἱστορικὰς ἐνθυμήσεις τοῦ κώδικος 75 τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀγ. Τριάδος Χάλκης μετ' εἰσαγωγῆς καὶ ἐκτενῶν σχολίων. Βιβλιογραφία, γαλλικὴ περίληψις τῆς ἐργασίας καὶ εὐρετήριον κλείουν τὴν ὅλην μελέτην.

Ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν ἱστορικῶν δεδομένων γίνεται ὑπὸ τῆς συγγρ. κατὰ τρόπον προσεκτικόν καὶ εὐμέθοδον καὶ διὰ τοῦτο κατορθώνει αὐτὴ, παρὰ τὸ γλίσχρον καὶ ἀποσπασματικόν τῶν πηγῶν, νὰ φθάσῃ πολλάκις εἰς συμπεράσματα ἀσφαλῆ ἢ τοῦλάχιστον πιθανά. Τοποθετεῖ τὴν ἰδρυσιν τῆς πόλεως εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας, χρονολόγησιν ἢ ὁποῖα ἐνδεχομένως θὰ ἠδύνατο νὰ καθορισθῆ ἔτι ἀκριβέστερον διὰ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς ἐνθυμήσεως τοῦ Συναξαρίου τοῦ κώδικος 75, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ ἰδρυσις τῆς Σουγδαίας συνάπτεται πρὸς τὸ ἔτος 212. Καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι τὸ ἔτος τοῦτο ὑπῆρξε τὸ ἔτος τῆς Constitutio Antoniniana, διὰ τῆς ὁποίας ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἔλαβον τὴν ιδιότητα τοῦ ρωμαίου πολίτου.

Καταλήγει εἰς καλὰ συμπεράσματα ἐν σχέσει πρὸς τὴν δημογραφικὴν σύνθεσιν τῆς πόλεως, ἢ ὁποῖα, χαρακτηριστικόν ἴσως δεῖγμα δημογραφικῆς συνθέσεως παρορίου ἀλλὰ καὶ ἐμπορικῶς σπουδαίας περιοχῆς, ἀποτελεῖ πανσπερμίαν φυλῶν καὶ δογμάτων, ἐντὸς τῆς ὁποίας τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἀσκεῖ, ἐπὶ τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ πνευματικοῦ τομέως, ἰθύνοντα ρόλον. Ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλεως κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ὑπολογίζεται ὑπὸ τῆς συγγρ. εἰς 8000 περίπου κατοίκους, ἀριθμὸν, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν γνώμην μου, δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀντιπροσωπευτικὸς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς μέσης ἐπαρχιακῆς πόλεως τῆς ἐποχῆς. Πιθανώτατα εἶναι τὰ συμπεράσματά της τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν αὐτοδιοίκησιν τῆς πόλεως. Βεβαίως ὁ «δημοσιακὸς ἄρχων» τῆς σ. 18 πρέπει μᾶλλον νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς «ἄρχων ἐπὶ τῶν δημοσίων», τ.ἔ. ἄρχων ἐπὶ τῶν φόρων (δημόσια=φόροι).

Ἐκτενὴς καὶ ἱκανοποιητικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τῶν πραγμάτων τῆς ἐκκλησίας τῆς Σουγδαίας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της, τὴν ὁποίαν ἡ συγγρ. τοποθετεῖ εἰς τοὺς χρόνους τῶν εἰκονομάχων, μέχρι τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας τοῦ 15ου αἰῶνος. Ἐπαινος πρέπει νὰ δοθῆ εἰς τὴν συγγρ. διὰ τὴν ὑποδειγματικὴν ἐκδοσιν τῶν ἐνθυμήσεων τοῦ χρ 75 τῆς Χάλκης καὶ τὴν καταβληθεῖσαν προσπάθειαν ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τῶν ἐξ αὐτῶν ἀχρονολογήτων.

Διὰ τῆς περὶ Σουγδαίας ἐργασίας της ἡ συγγρ. προσέφερε σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν βυζαντινὴν πόλιν προβλημάτων, ὡς ταῦτα παρουσιάζονται εἰς τὸ παράδειγμα μιᾶς συγκεκριμένης πόλεως.

Ἐναντι τοῦ ἱστορικοῦ-ἐξελικτικοῦ χαρακτῆρος τῆς ἐργασίας τῆς Μ. Νυσταζοπούλου, ἡ ἐργασία τοῦ D. Claude, πλέον ὤριμος κατὰ τὴν σύλληψιν καὶ διαπραγματεύσιν, παρουσιάζει ἐντονώτερον τὸν συνθετικὸν συστηματικὸν χαρακτῆρα. Δὲν ἐκθέτει τὰ πράγματα συγκεκριμένης πόλεως, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ διαγράψῃ τὸν τύπον τῆς βυζαντινῆς πόλεως κατὰ μίαν ὠρισμένην ἐποχὴν, τὸν βον αἰῶνα. Ὁ συγγρ. εἰς τὴν προσπάθειάν του αὐτὴν ἐφαρμόζει τὴν μέθοδον τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως ἀρχαιολογικῶν καὶ ἀφηγηματικῶν τεκμηρίων. Εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἡ μέθοδος αὕτη;

Ἡδη τὸ 1958 ὁ P. Lemerle ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι κάθε ἐργασία περὶ βυζαντινῆς πόλεως, ὀφείλει νὰ διακρίνεται εἰς δύο μέρη: τὸ πρῶτον θὰ περιλαμβάνη τὰ δεδομένα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν καὶ τὰς πληροφορίες τῶν ἀφηγηματικῶν πηγῶν. Εἰς τὸ δεύτερον θὰ γίνεται ἐκμετάλλευσις, ἐρμηνεία καὶ ἀξιολόγησις τῶν δεδομένων καὶ πληροφοριῶν αὐτῶν¹. Τοῦτο ὅμως σημαίνει—πρέπει καὶ πάλιν νὰ τὸ τονίσωμεν—ὅτι πάσης περὶ τῶν βυζαντινῶν πόλεων συνθέσεως δέον νὰ προηγηθῇ μέγας ἀριθμὸς ἀναλυτικῶν κατὰ πόλιν καὶ περιοχὴν ἐργασιῶν, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ συναχθοῦν ὅσον τὸ δυνατὸν ἀρχαιολογικὰ καὶ ἄλλα πορίσματα. Ὁ συγγρ., παρὰ τὴν ἔλλειψιν βεβαίων καὶ ἀσφαλῶν εἰς ἐκάστην περίπτωσιν πορισμάτων, ἀπεφάσισε τὴν συγγραφὴν τῆς συνθέσεώς του, ἀποδεχόμενος τὸν κίνδυνον, ὡς ὁ ἴδιος λέγει (σ. 4), τῆς οὐσιώδους τροποποιήσεως τῶν συμπερασμάτων του ὑπὸ νεωτέρων ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν.

Τὸ βιβλίον τοῦ ὁ D. Claude διαίρει εἰς πέντε μέρη τὰ ὅποια ἐπιγράφει: Τοπογραφία (15-113), Δομὴ καὶ διοίκησις (114-161), Πληθυσμὸς, ἐμπόριον καὶ οἰκονομία (162-194), Ἡ ἔννοια τῆς πόλεως κατὰ τὸν 6ον αἰ. (195-229), καὶ Πρωτοβυζαντινὴ καὶ φραγκικὴ πόλις κατὰ τὸν 6ον αἰ. (230-240).

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι τὸ μέρος «Τοπογραφία», τὸ βασιζόμενον ἐπὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν καὶ δι' αὐτὸ πλέον ἀδύνατον, κατὰ τὴν ἰδίαν τοῦ συγγρ. κρίσιν, εἶναι τὸ ἐκτενέστερον: περιλαμβάνει περὶ τὰς 100 σελίδας, ἔναντι 45 περίπου τοῦ δευτέρου μέρους, 30 τοῦ τρίτου καὶ 40 τῶν δύο ἄλλων μερῶν, ποὺ ἔχουν ὅμως βοηθητικὸν χαρακτῆρα ἀπὸ ἀπόψεως ἐρεύνης. Τοιοῦτοτρόπως βλέπομεν ὅτι πλέον τοῦ ἡμίσεως τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὸ ἀπὸ μεθοδολογικῆς ἀπόψεως ἀσθενέστερον τμήμα τῆς ὅλης ἐρεύνης, ὑπόκειται ἐπομένως εἰς τὸν καθημερινὸν κίνδυνον τροποποιήσεως τῶν συμπερασμάτων του, εἴτε λόγῳ νεωτέρας ἐρμηνείας τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, εἴτε λόγῳ ἀνευρέσεως στοιχείων ποὺ ὀδηγοῦν πρὸς ἄλλας κατευθύνσεις τὴν ἐρευναν.

Ἄλλὰ καὶ τὰ ἄλλα μέρη τοῦ βιβλίου δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ἀποθήκης πλουσίου ὕλικου, τὸ ὅποῖον ὅμως παρέχεται κατὰ τρόπον πρόχειρον, γρήγορον, ποὺ δὲν ἐπιτρέπει νὰ καθορίσωμεν τομεῖς καὶ μέρη καὶ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν γενετικὴν σχέσιν τῶν φαινομένων. Σπουδαιότατα ζητήματα, ὡς τὰ οἰκονομικὰ τῶν πόλεων π.χ. δὲν καταλαμβάνουν παρὰ 12 στίχους! Ἡ προσπάθεια τοῦ συγγρ. νὰ παρουσιάσῃ ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς πόλεως τοῦ 6ου αἰ. τὸν Rundplatz ἔναντι τοῦ παλαιότερου Forum ἀσθενεῖ κατὰ τὸ ὅτι εἰς δεκατέσσαρας πόλεις ἐκ τῶν δέκα ἕξ τῶν ὁποίων ἐπισυνάπτει σχεδιαγράμματα, δὲν παρουσιάζονται Rundplätze, εἰς ἕξ δὲ τούτων ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται τὰ Fora. Αἱ πληροφορίες καὶ ὑπολογισμοὶ του περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς βυζαντινῆς πόλεως εἶναι γενικῶς ὀρθοί. Ἡ διαβεβαίωσις του ὅτι «auf dem Gebiet der Stadtverfassung bestand die alte Einheit des Mittelmerraums bis im 7. Jh. fort». ἐπηρεασμένη προφανῶς ἐκ τῆς ἀναλόγου θεωρίας τοῦ H. Pirenne, σχετικὸν βεβαίως κῦρος δύναται νὰ ἔχη, ἐὰν ἀναλογισθῇ κανεὶς τὰς μεταβολάς, αἱ ὁποῖαι ἤδη εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς Πελοποννήσου π.χ.,

1. P. LEMERLE ἐν: Diskussionsbeiträge zum XI. Intern. Byzant.-Kongress in München 1958, München 1959, σ. 91 κ.έ.

κατ' ἀκολουθίαν φυσικῶν καταστροφῶν καὶ βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ἤδη κατὰ τὸν 5ον αἰ. ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 6ον αἰ. συνέβησαν.

Ταῦτα πάντα δὲν σημαίνουν βεβαίως ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ D. Claude δὲν ἀποτελεῖ συμβολὴν εἰς τὸ περὶ τὴν βυζαντινὴν πόλιν πρόβλημα. Ἀποτελεῖ ὅμως κυρίως κατὰ τοῦτο συμβολήν: διότι συγκεντρώνει κατὰ τρόπον λίαν ἐπαινετὸν μέγα μέρος τοῦ πάσης φύσεως πληροφοριακοῦ ὕλικου ποῦ διαθέτομεν σήμερον διὰ τὴν βυζαντινὴν πόλιν. Καὶ ἂν δὲν ἀποτελῇ τὴν ζητουμένην ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου σύνθεσιν, ἀποτελεῖ ὅμως τὴν πρώτην φιλότιμον προσπάθειαν καί, ἄς ἐλπίσωμεν, τὴν ἀπαρχὴν μεγαλυτέρας ἐρευνητικῆς δραστηριότητος περὶ τὸ θέμα τοῦτο.

I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Hans Buchwald, The Church of the Archangels in Sige near Mudania, with a Contribution by Clive Foss, Wien - Köln - Graz 1969. 80, σσ. 71, πίν. I - VII. (Byzantina Vindobonensia IV).

Πρόκειται γιὰ τὴ μικρὴ ἐκκλησία τῶν Ἀρχαγγέλων στὴ Σιγὴ, παραλι-
ακὸ χωριὸ κοντὰ στὰ Μουδανιά, στὴ νότια ἀκτὴ τῆς θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ.
Τὸ μνημεῖο, χρονολογημένο ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη ἐπιγραφή στὸ ἔτος 780,
εἶναι ἀπὸ καιρὸ γνωστὸ· στὴ μονογραφία ὅμως αὐτὴ τοῦ ἀφιερώνουν: ὁ Hans
Buchwald μιὰ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἱστορίας τῆς τέ-
χνης καὶ ὁ Clive Foss μιὰν ἀνάλυση τῶν ἐπιγραφικῶν καὶ ἄλλων τεκμηρίων,
ὅσων ἀναφέρονται στὴν ἐκκλησία τῶν Ἀρχαγγέλων τῆς Σιγῆς ἢ ἔχουν συσχέ-
τισθῆ πρὸς τὸ προκείμενο μνημεῖο¹. Τὸ βιβλίον προλογίζεται ἀπὸ τὸν Otto
Demus. Θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ τὸ μέρος τὸ γραμμένο ἀπὸ τὸν Buchwald.

Ὁ Buchwald πραγματεύεται τὸ θέμα του σὲ τέσσερα κεφάλαια. Τὸ πρῶ-
το εἶναι περιγραφικὸ (σ. 9-22). Μὲ βάση τὰ τεκμήρια, ποῦ ἀποκομίζει ὁ συγγρ.
ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν τοιχοδομία, διασαφηνίζει στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τὴ δομικὴ
ἱστορία τοῦ μνημείου καὶ καθορίζει τὶς διάφορες φάσεις του (A - G) ὡς τὴ ση-
μερινή του μορφή (σ. 23-33). Στὸ τρίτο κεφάλαιο γίνεται σύντομη ἀναφορὰ
στὶς γραπτές — ἀκόμη καὶ σὲ προφορικὰς — πηγές τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας
τῆς Σιγῆς (σ. 34-35), γιὰ νὰ συσχετισθοῦν στὸ τέταρτο κεφάλαιο μὲ τὶς ἐνδεί-
ξεις ποῦ προσφέρουν οἱ ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, ἰδιαίτερα ἡ τοιχοδομία (σ. 9-22),
γιὰ νὰ χρονολογήσῃ ἔτσι ὁ συγγρ. τὶς οἰκοδομικὰς φάσεις τοῦ μνημείου — προ-
σθῆκες, διασκευές καὶ ἐπισκευές ὡς περίπου τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα — καὶ
προχωρήσῃ κατόπιν στὴν τεχνολογικὴ ἀνάλυση καὶ χρονολόγησιν τῆς φάσης A,
τοῦ ἀρχικοῦ δηλαδὴ πυρήνα τοῦ μνημείου (σ. 36-62). Τέλος ἀκολουθεῖ σύντομη
διατύπωση τῶν συμπερασμάτων (σ. 63).

Ὁ συγγρ. ἐντάσσει τὴν ἐκκλησία τῆς Σιγῆς τυπολογικὰ καὶ τεχνολογικὰ
στὴν ομάδα ἐκκλησιῶν ποῦ τὴν ἀπαρτίζουν ἡ Κοίμησις τῆς Νικαίας, ἡ Ἁγία
Σοφία Θεσσαλονίκης, ὁ Ἅγιος Κλήμης Ἀγκύρας καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀκατα-

1. Ἡ συμβολὴ τοῦ Foss (σελ. 64-71) συνίσταται στὴν ἀπλὴ ἀναδημοσίευση σχετικοῦ
ἄρθρου του: CLIVE FOSS, Historical Note on the Church at Sige, JÖB 16 (1967) 309-317.

λήπτου (Καλεντέρχανε) τῆς Κωνσταντινούπολης, μεῖν ιδιαίτερο γνώρισμά των ὅτι ὁ κεντρικός — τρουλλωτός — χώρος περιβάλλεται ἀπὸ περιδρομο σὲ σχῆμα U (νάρθηκα νὰ ἐπικοινωνῆ πρὸς πτερύγια πού ἐκτείνονται, ὡσὰν πλάγια κλίτη, δεξιά καὶ ἀριστερὰ τοῦ κεντρικοῦ χώρου) καὶ ὅτι ἔχουν τρίγωνο ἱερὸ βῆμα, τοῦ ὁποίου οἱ πλάγιοι χώροι ἐπικοινωνοῦν ἄμεσα πρὸς τὰ πτερύγια (σ. 37 κέ.). Τὴν ὁμάδα αὐτὴ ἐκκλησιῶν τὴν χαρακτηρίζει μετὰ τὸν ὄρο «σταυρικοτρουλλωτὴ βασιλική» (cross-domed basilica, Kreuzkuppelbasilika), τὴν διαχωρίζει ἀπὸ τὶς ἄλλες, καθαροῦ τύπου, τρουλλωτὲς βασιλικὲς καὶ τὴν ἐντάσσει ἀνάμεσα σὲ τὶς τελευταῖες αὐτὲς καὶ στὸν τύπο τῆς ἐγγεγραμμμένης σταυροειδοῦς ἐκκλησίας, πού εἰδικότερα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν ἀντιπροσωπεύουν ἡ ἐκκλησία τοῦ Λιβὸς (Φεναρὶ Ἰσά Τζαμί) καὶ τὸ Μποντροῦμ Τζαμί (πιθανῶς ταυτίζεται πρὸς τὴν ἐκκλησία τοῦ Μυρελαίου) (σ. 43 κέ.). Ἐπιχειρεῖ ἔτσι μιὰ τυπολογικὴ διερεύνηση τῆς τρουλλωτῆς βασιλικῆς ἀπὸ τὴν Ἰουστινιανεία Ἀγία Σοφία καὶ ἐξῆς, συνεξετάζει ὅλα τὰ συγγενῆ μνημεῖα, συζητεῖ τὰ προβλήματα πού ἀφοροῦν στὴ χρονολόγησή των καὶ διαγράφει τὴν ἐξελικτικὴ πορεία ἀπὸ τὸν τύπο τῆς τρουλλωτῆς βασιλικῆς πρὸς τὸν σταυροειδῆ τύπο.

Παρατηρῶ ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς Σιγῆς, παρὰ τὶς ἐπὶ μέρους καλλιτεχνικὲς μορφές, πού δείχνουν νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια, μαζὶ μετὰ τὰ ἄλλα μνημεῖα πού ἀναφέρει ὁ συγγρ., περίοδο, δὲν μπορεῖ νὰ ἐνταχθῆ στὸν τύπο των. Οὐτε εἶναι βέβαιο ὅτι μπορεῖ νὰ χρονολογηθῆ μετὰ ἀσφάλεια στὴν ἐποχὴ των. Πρὶν ὅμως ἐκθέσω τοὺς λόγους μου θὰ ἐπιχειρήσω μιὰ παρουσίαση τῶν στοιχείων πού χαρακτηρίζουν τὸ μνημεῖο.

Ὁ κύριος πυρήνας — φάση Α — τῆς ἐκκλησίας τῆς Σιγῆς συνίσταται ἀπὸ ἓνα μικρὸ ἐνιαῖο χωρὸν, ἐσωτερικὰ σταυρικό, στεγασμένο μετὰ τροῦλλο πάνω σὲ σφαιρικὰ τρίγωνα σὲ διασταυρούμενες καμάρες καὶ ἐφοδιασμένο μετὰ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα. Ὁ νάρθηκας — τρουλλωτός τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴν τέταρτη (D) φάση τοῦ μνημείου, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. κέ. — προέρχεται ἀπὸ τὴν δευτέρη (B) φάση, χρονολογούμενη ἀπὸ τὸν συγγρ. στὰ τέλη τοῦ 8ου ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰ. (σ. 26-29). Ἐκτός ἀπὸ ὀρισμένες λεπτομέρειες τῆς τοιχοδομίας (γιὰ τὴ σημασία των — ὄχι σημαντικὴ — ὡς χρονολογικῶν κριτηρίων βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. σ. 57 κέ.), τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικὲς μορφές τῆς ἐκκλησίας τῆς Σιγῆς εἶναι: ἓνα μεγάλο τρίλοβο, μετὰ δύο κίονες καὶ τεκτονικὰ κιονόκρανα, ἄνοιγμα στὸ βόρειο τοῖχο τὸν ὑπεχόμενο ἀπὸ τὸ πλάγιο μεγάλο τόξο (εἰκ. 29)¹ — ὁ νότιος ὑπεχόμενος τοῖχος διατρυπᾶται ψηλὰ ἀπὸ τρία χωριστὰ τοξωτὰ παράθυρα (σ. 12-13 καὶ 24 κέ.) — καὶ τοῦ τροῦλλου ἀφ' ἐνὸς ἢ μεγάλης διάμετρος (λόγος πλάτους καμάρας καὶ διαμέτρου τοῦ τροῦλλου 1 : 4.8 [σ. 48]) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ ἐσωτερικῆς διάπλάσῃ του μετὰ νευρώσεις.

Στὴν ἐκκλησία τῆς Σιγῆς ἔχουν χρησιμοποιοθῆ ἑννέα ἐν ὅλῳ κίονες: Τέσσερις μεγάλοι στὸν νάρθηκα, ἐκεῖνοι πού φέρουν τὸν τροῦλλο του, τρεῖς σχετικῶς μικροί, ἐπίσης στὸν νάρθηκα, σὲ μιὰ ὄψιμη μετὰ ὀξυκόρυφα τόξα τυφλὴ κιονοστοιχία τοποθετημένη σ' ἐπαφὴ πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο του καὶ, τέλος,

1. Μετὰ τὶς μετοχὲς «ὑπέχων» ἢ «ὑπεχόμενος», σχετικὰ μετὰ τὸν δομικὸ ἀπαρτισμὸ ἐνὸς φέροντος συστήματος ἢ ἐνὸς τοῖχου, ἀποδίδω τὸν ὄρο «übergreifende Form» τοῦ HANS SELDMAYR, *Epochen und Werke, Gesammelte Schriften zur Kunstgeschichte*, I, Wien-München 1959, σ. 81 κέ.

δύο μικρότεροι τοποθετημένοι στο τρίλοβο άνοιγμα του κυρίως ναού. Ἀπό τους μεγάλους κίονες οί προς Ν. δύο άντι για κιονόκρανα έχουν παλαιοχριστιανικά επιμήκη επιθήματα (σ. 15 εικ. 14 και 17), συλήματα (spolia) δηλαδή από παλαιότερο κτίριο, άσχετο προς τό σημερινό· οί άλλοι δύο κίονες, οί προς Β., έχουν κιονόκρανα τεκτονικά μεγάλα, με άβακα 0.55×0.55 μ. (σ. 15 και 29 εικ. 4 και 28). Τεκτονικά όμοίως, αλλά μικρότερα, με άβακα 0.37×0.37 μ., είναι και τά κιονόκρανα του τρίλόβου άνοίγματος (σ. 13 και 28 κέ. εικ. 29, 30 και 31). Ἀπό τά ύπόλοιπα τρία — τής τυφλής κιονοστοιχίας — δύο άνήκουν στην ἴδια, ως προς τόν τύπο και τις διαστάσεις των, ένότητα με τά κιονόκρανα του τρίλόβου (σ. 16, 26 ύποσημ. 101 και σ. 28 εικ. 4 και 20)· για τό τρίτο δέν δίνονται έπαρκείς πληροφορίες. Για να όλοκληρωθή ή εικόνα για τό μνημείο, όπως συντίθεται από τά παραπάνω στοιχεΐα, πρέπει να προστεθή ότι τό τρίλοβο άνοιγμα στον βόρειο τοίχο και ό έξω από τουτόν τόν τοίχο χώρος — δέν γνωρίζουμε τί ύπήρχε έδώ αρχικά· πιθανώς τίποτε — βρίσκονται σε στάθμη κατά ± 2.50 μ. ύψηλότερη από τή στάθμη του δαπέδου του ναού, ότι τά παράθυρα του νοτίου τοίχου βρίσκονται σε ύψος 3.50 μ. και ότι τά κιονόκρανα έχουν χρησιμοποιηθή με άρκετή άταξία.

Τά δύο μεγάλα και τά τέσσερα μικρά κιονόκρανα — τά τεκτονικά —, έπειδή από τόν τύπο και τήν τεχνοτροπία των χρονολογούνται μέσα σε όρια, στα όποια περιλαμβάνεται και τό έτος 780 τής έπιγραφής (σ. 34-35), σωστά θεωρούνται από τόν συγγρ. σύγχρονα μεταξύ των· δέν είναι όμως βέβαιο ότι κατασκευάστηκαν ειδικά για τό μνημείο τουτό και ότι άνήκουν στη φάση του Α, πού τή χρονολογεί ό συγγρ. στο έτος 780 (σ. 26 και 29). Ἀνταποκρίνονται βέβαια — λίγο ως πολύ — στις διαμέτρους τών κίωνων πού τά φέρουν (ό μεσαΐος από τους κίονες τής τυφλής κιονοστοιχίας είναι αρχαϊός, Ιωνικός με ραβδώσεις [εικ. 4 και 20], όλοφάνερα σύλημα από μη χριστιανικό οικοδόμημα)· αλλά τά επιθήματα όλων τών μικρών κιονοκράνων είναι μεγαλύτερα, άταίριαστα. Ἰδιαίτερα άξιοσημείωτο είναι τό ότι τών επιθημάτων του τρίλόβου άνοίγματος οί διαστάσεις (0.53×0.55 μ.) συμπίπτουν λίγο ως πολύ προς τις διαστάσεις τών άβάκων (0.55×0.55 μ.) τών δύο μεγάλων κιονοκράνων, εκείνων δηλαδή πού βρίσκονται κάτω από τόν τρούλλο του νάρθηκα. Ἀπό τή διαπίστωση τούτη συμπεραίνει ό συγγρ. ότι τά τελευταΐα αυτά κιονόκρανα προέρχονται από τό τρίλοβο άνοιγμα (σ. 26 και 29) και ότι από κιβώριο ή από τό τέμπλο τής εκκλησίας προέρχονται τά μικρότερα κιονόκρανα. Ἰσχυρίζεται, δηλαδή, ότι τά τέσσερα αυτά κιονόκρανα, αφού ξηλώθηκαν από τις αρχικές των θέσεις, τοποθετήθηκαν κατά τή φάση D στις σημερινές, ένώ τά επιθήματά των είχαν απομείνει στις αρχικές των θέσεις (σ. 29). Τή φάση D τήν εκτείνει χρονικά από τά μέσα του 15ου αϊ. (1448) ως τις άρχές του 19ου αϊ. (σ. 28 κέ., 36 κέ. και 63).

Ἔως προς τό τρίλοβο άνοιγμα ό συγγρ. ύποστηρίζει ότι ύπήρχε ήδη από τή φάση Α του μνημείου, ότι δηλαδή συνιστά ένα από τά αρχικά και βασικά τυπολογικά γνωρίσματά του (σ. 25-26). Πληροφορεΐ όμως έξάλλου ότι ή όριζόντια γραμμή από όπου ύψώνεται τό τρίλοβο βρίσκεται κατά ± 1.00 μ. ψηλότερα από τήν αρχική κορυφή του τοίχου πού εκτείνεται χαμηλά ανάμεσα στα σκέλη τής βόρειας καμάρας, πού τόν ύπέχει, τοίχου πού προέρχεται από τή φάση Α (σ. 24-25). Ἄλλ' αν δεχθοΐμε ότι τά δύο μεγάλα τεκτονικά κιονόκρανα του νάρθηκα στις, κατά τόν συγγρ., αρχικές των θέσεις—στο τρίλοβο—άπαιτούσαν κίονες με διάμετρο πού ν' άντιστοιχίη στη δική των, ότι, δηλαδή, οί δύο αυτοί κίονες του

νάρθηκα, που τώρα φέρουν τὰ ἐν λόγῳ κιονόκρανα, συνανήκαν—τὸ νομίζω ἀναμφίβολα—καὶ ἀποτελοῦσαν ἓναν ἐνιαῖο ὄργανισμό, συνολικοῦ συνεπῶς ὕψους $\pm 3,25\mu$. (ὕπολογίζω μὲ βάση τὴν κλίμακα τῶν σχεδίων πίν. VII), πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι, τοποθετημένοι ὡς ἐνιαῖος σύνθετος ὄργανισμός στὸ τρίλοβο, θὰ εἶχαν τὶς βάσεις των σὲ στάθμη $\pm 0.75\mu$. χαμηλότερη ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κορυφὴ τοῦ φέροντος τοίχου. Θὰ πρέπει, λοιπόν, γιὰ νὰ ἦταν δυνατὸν νὰ παρεμβάλλεται στὸ τρίλοβο τὸ σύστημα μεγάλου κίονος Λ μεγάλου κιονοκράνου, ὁ ἀρχικός φέρων τοῖχος νὰ ἦταν κατὰ $\pm 0.75\mu$. χαμηλότερος ἢ νὰ παρουσιάζει δύο, ἀντίστοιχες πρὸς τὶς θέσεις τῶν κίωνων, ἐγκοπές, μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ ὑψώνωνται οἱ κίονες. Ἄλλὰ κάτι τέτοιο δὲν φαίνεται νὰ παρατήρησε ὁ συγγρ.

Μιὰ πρόσθετη δυσκολία, ποὺ ἀποτρέπει ἀπὸ τὸ νὰ δεχτοῦμε τὴν ἀποψη τοῦ συγγρ. ὡς πρὸς τὸ τρίλοβο ἀνοιγμα γενικὰ, πηγάζει ἀπὸ τὸ ὅτι στὴν ἴδια θέση, ὅπου καὶ τὸ τρίλοβο ἀνοιγμα, συγκεκριμένα στὴν κορυφὴ τοῦ τυμπάνου (lunette) τῆς βόρειας καμάρας, παρατηρεῖται ἐντοιχισμένο τοξωτὸ ἀνοιγμα, ποὺ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴ θέση τοῦ μεσαίου παραθύρου τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας καμάρας (σ. 13. Γιὰ τὸ νότιο τύμπανο βλ. ἄνωτ. σ. 424). Πῶς μποροῦσε ὅμως—ἂν ἐννοῶ σωστὰ τὸ κείμενο τοῦ συγγρ.—ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὸ ἴδιο, τὸ βόρειο, τύμπανο νὰ συνυπάρχουν καὶ σύστημα ἀπὸ τρία παράθυρα καὶ τρίλοβο ἀνοιγμα; Ἐξάπαντος, λοιπόν, πρέπει τὸ τρίλοβο νὰ μὴν προέρχεται ἀπὸ τὴ φάση Α, ἀλλὰ ἀπὸ μεταγενέστερη ἐπέμβαση. Ἐξάλλου στὸν νάρθηκα τὰ μεγάλα τεκτονικὰ κιονόκρανα συνδυάζονται κανονικὰ μὲ ἀντίστοιχα πρὸς τὸ μέγεθός των ἐπιθήματα (εἰκ. 4 καὶ 28). Ἄλλὰ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ συγγρ., ὅτι τὰ ἰδικὰ των ἐπιθήματα παρέμειναν στὸ τρίλοβο ἀνοιγμα, συνάγεται ἓνα ἀπὸ τὰ δύο: Ἡ ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ἀκόμη δύο συστήματα μεγάλων κίωνων Λ μεγάλων κιονοκράνων ἢ ὅτι τὰ μαρμάρια αὐτὰ μέλη, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλοῦμε, δὲν κατασκευάσθηκαν γιὰ τὴν ἐκκλησία αὐτὴ τῆς Σιγῆς. Δυσεξήγητο παραμένει καὶ τὸ πλεόνασμα δύο ἀκόμη μεγάλων ἐπιθημάτων, τῶν τοποθετημένων δηλαδὴ πάνω ἀπὸ τὰ μικρὰ τεκτονικὰ κιονόκρανα τῆς τυφλῆς ὀξυκόρυφης κιονοστοιχίας.

Ἄλλοι οἱ παραπάνω λόγοι ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ τεκτονικὰ κιονόκρανα μαζί μὲ τοὺς ἀντιστοιχοὺς των κορμούς κίωνων δὲν ἀνήκαν ἐξ ἀρχῆς στὴ σημερινὴ ἐκκλησία τῶν Ἀρχαγγέλων ἀλλὰ σὲ ἄλλο παλαιότερο οἰκοδόμημα· ὅτι πρόκειται γιὰ συλήματα ἀπὸ παλαιότερη ἐκκλησία, ἀπὸ ὅπου, ἴσως, προερχόταν καὶ ἡ σήμερα χαμένῃ ἐπιγραφή μὲ τὴ χρονία 780, ἐννοῶ ἐκείνη, τὴν ὁποία προϋποθέτει ἡ γνωστὴ, πολὺ ὅμως ὕψιμη ἐπιγραφή, ποὺ τάχα χρονολογεῖ τὸ σημερινὸ μνημεῖο.

Μιὰ ἄλλης κατηγορίας ἀντίρρηση ὡς πρὸς τὸ τρίλοβο ἀνοιγμα: Πῶς θὰ τὸ ἐννοήσουμε; Κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι ἓνα μεγάλο σύνθετο παράθυρο ποὺ διατρυπᾷ τὸ τύμπανο ψηλά. Ὁ συγγρ. δὲν βλέπει σ' αὐτὸ ἓνα στοιχεῖο τοῦ ὑπεχόμενου τοίχου, ἀλλὰ μιὰ ὑπεχόμενη κιονοστοιχία, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς τρουλλωτὲς βασιλικές. Βέβαια ἡ τοξοστοιχία πάνω σὲ κίονες ἀποτελεῖ, οὐσιαστικά, μιὰ μορφή τοίχου, διαλυμένου ὅμως σὲ στηρίγματα ποὺ στέκουν ἐλεύθερα στὸ χῶρο. Ἄλλὰ στὶς τρουλλωτὲς βασιλικές οἱ ὑπεχόμενες κιονοστοιχίες λειτουργοῦν ὡς ὄργανισμοὶ ἐπικοινωνίας, σύνδεσης τοῦ κεντρικοῦ χώρου πρὸς τοὺς πλάγιους, πρὸς τὶς πτέρυγες. Ἐδῶ ἡ ἐννοία τῆς ἐπικοινωνίας δὲν ὑπάρχει πρωτογενῶς (βλ. ἄνωτ. σ. 424)· τοῦλάχιστον δὲν διαφαίνεται. Γι' αὐτὸ, γιὰ νὰ στηρίξει δηλαδὴ ὁ συγγρ. τὴν, καθὼς νομίζει, τυπολογικὴ ὁμοιότητα τοῦ μνημείου μας πρὸς τὰ παραδείγματα ποὺ ἐπικαλέσθηκε, διατυπώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἔξω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο ὑπῆρχε ἀρχικὰ, πιθανῶς, ὑπερῶ (gallery), ἀλλὰ χωρὶς ἀνταπόκριση κάτω, χωρὶς δηλαδὴ νὰ ὑπάρχει ἀντίστοιχὴ του ἰσόγεια πτέρυγα (σ. 25 καὶ 42). Στὴν ἐξήγησή αὐτὴ ὑπάρχει μιὰ ἐκζήτηση. Παρατηρῶ ὅμως ὅτι, ὡς ἀρχιτεκτονικὴ μορφή στὰ πέρατα τοῦ ἐγκράσιου ἄξονα σταυρικοῦ

ἡ σταυροειδοῦς τρουλλωτοῦ χώρου, τρίλοβο ἀνοιγμα, μάλιστα με τοὺς κίονες, μεγάλους, νὰ ὑψώνονται ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου, ἀπαντᾷ στὸν Ἅγιο Στέφανο τῆς Τρίγλειας (F.W. HASLUCK, *Bithynica*, Ann. Brit. Sch. Ath. 13, 1906/7, 287-291, εἰκ. 1-3. Οὕτε στὸ κείμενο ἀναφέρονται οὔτε στὴν ἀκόψη [εἰκ. 2] δηλώνονται ἐνδείξεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ συναγάγῃ με ἀσφάλεια ὅτι τὸ οἰκοδόμημα ἦταν ἀρχικά πεντάκλιτο) καὶ στὴν ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου τοῦ Λιβὸς (907-908) τῆς Κωνσταντινούπολης (THEODORE MAKRIDY-ARTH. H. S. MEGAW-CYRIL MANGO-ERNEST J. W. HAWKINS, *The Monastery of Lips [Fenari Isa Camii] at Istanbul*, Dumb. Oaks Pap. 18, 1964 280 κέ., ἀκόψη πίν. Α καὶ ἀναπαράσταση εἰκ. G. Πρβ. τίς ἀντιρρήσεις τοῦ N. BRUNOV, *Zum Problem des Kreuzkuppelsystems*, JÖB 16, 1967, 252 κέ., εἰκ. 2)· με λεπτότερους κίονες ἀπαντᾷ στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στὴ Φωκίδα (ὁμοία μορφή καὶ στὴν ἐκκλησία τοῦ Λιβὸς, ἀν ἦταν πεντάκλιτη). Περισσότερο ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ παρουσία στὶς πλάγιες κόγχες - τοὺς χοροὺς - τῶν πρώτων ἀθωνικῶν καθολικῶν (Ἰβήρων, Λαύρας καὶ Βατοπεδίου), μεγάλου τρίλοβου ἀνοιγματος καὶ μάλιστα με μεγάλους κυλινδρικούς κίονες ποὺ ὑψώνονται σχεδὸν ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου: μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή ἄσχετη πρὸς τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο. Στὸς Ἀρχαγγέλους τῆς Σιγῆς πρέπει, λοιπόν, νὰ ἰδοῦμε τὸ τρίλοβο ἀνοιγμα ὡς ὀριακὴ μορφή τοῦ χώρου πρὸς τὰ ἔξω καὶ ὄχι ὡς στοιχεῖο τοῦ ὄργανισμοῦ τῶν στηριγμάτων τοῦ τροῦλλου. Ὁ Buchwald ἀντιλαμβάνεται τὸ χῶρο τῶν Ἀρχαγγέλων τῆς Σιγῆς ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀφαιρετικῆς διαδικασίας, μιᾶς ἀπλούστευσης: τὸν θεωρῶ, ἀντίθετα, ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀθροιστικῆς διαδικασίας, ὡς ἕναν δηλαδὴ, ἐσωτερικὰ μονόκλιτο σταυρικὸ τρουλλωτὸ χῶρο, πλουτισμένον με ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς διαλεγμένες μέσα ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση.

Κατὰ τὴν παρακολούθηση τῆς μορφολογικῆς πορείας τῆς τρουλλωτῆς βασιλικῆς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτηριστικοῦ με τὴ δισαξονικὴ — με δισταυρουμένους ἄξονες — σύνθεση ἐνιαίου χώρου, τῆς σταυροειδοῦς τύπου ἐκκλησίας, ὁ συγγρ. ἐξετάζει ἱστορικοτεχνολογικὰ διάφορα ἐπὶ μέρους ζητήματα: Τὴ μορφή τῶν πεσσῶν, συγκεκριμένα τὴ διαδρομὴ μέσα στὸ χῶρο ἀπὸ τοὺς συμπαγεῖς πεσσοὺς στοὺς διαλυμένους (σ. 50), τὸν τρόπο προσχωρῆς τοῦ τριχώρου ἱεροῦ βήματος πρὸς τὸν κύριον χῶρον τοῦ ναοῦ, σὲ ἀναφορὰ δηλαδὴ πρὸς τίς θέσεις τῶν κατὰ μῆκος ἄξόνων των (σ. 51-52), τὴ μορφή τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ (σ. 54-55), τὴ μορφή τῶν σφαιρικῶν τριγώνων κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλλο (σ. 55), ἰδιομορφίες τοῦ τροῦλλου (σ. 55 κέ.), τῆς τοιχοδομίας (σ. 57 κέ.) καὶ τῆς διάπλασης τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν των με τυφλὰ τόξα ἢ τυφλὰς κόγχες (σ. 61) καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (σ. 59 κέ.). Τέλος καταλήγει στὴ διαγραφή μιᾶς χρονολογικῆς σειρᾶς τῶν μνημείων ποὺ χρησιμοποιεῖ ὡς συγκριτικὸ ὕλικὸ (σ. 61).

Δὲν με διαφεύγουν οἱ δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει ἡ κατὰ τὴν τῶν μνημείων σὲ χρονικὴ ἀκολουθία. Τὰ σχετικὰ κριτήρια, μέσα, ἐννοεῖται, σὲ μιὰ περίοδο ποὺ διέπεται ἀπὸ ὀρισμένη ἀντίληψη γιὰ τὸ χῶρον, ἀπὸ ὀρισμένο ὕψος (στύλ), εἶναι τόσο οἱ μεγάλες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, ὅπως εἶναι ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος, ὅσο καὶ οἱ μικρές, ὅπως ἡ τοιχοδομία. Ἀλλὰ τὰ φαινόμενα δὲν εἶναι μονοσήμαντα. Παράδειγμα ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Μαγιαφαρκίν — σήμερον Σιλβάν — στὰ νότια τῆς τουρκικῆς Ἀρμενίας. Ἄλλοτε τὴ θεωροῦσαν θλωπὴ καὶ ἀπὸ παρερμηνεῖα τὴ χρονολογοῦσαν στὸ ἔτος 591. Χαρακτηριστικὸ γνώρισμά της εἶναι τὸ σύστημα τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων: Τέσσερις ὀμάδες ἀπὸ τετραπλὰ στηρίγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τέσσερα πάλι, ἕνα σὲ κάθε ὀμάδα,

τὸ πρὸς τὰ μέσα, σὲ διάταξη χιαστί μεταξύ των, φαίνεται νὰ ἦσαν κίονες (τὰ ἄλλα εἶναι πεσσοὶ χριστοί). Ὁ συγγρ. θεωρεῖ τὸ κάθε τέτοιο τετραπλὸ σύστημα ὡς ἐξελιγμένη μορφή διαλυμένου πεσσοῦ, χρονολογεῖ τὸ μνημεῖο τοῦτο στὸ β' τέταρτο τοῦ 9ου αἰ. καὶ τὸ ἐξηγεῖ ὡς διάμεσο μεταξύ τῆς παραλλαγῆς τῶν σταυρικοτρουλλωτῶν ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ τύπου τῆς σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένης ἐκκλησίας (σ. 48, 50-51 καὶ 61). Πῶς συμβαίνει ὅμως, σ' ἐποχὴ σχεδὸν ἀποκλειστικῆς ἐφαρμογῆς τῆς θολοδομίας, ἐδῶ, σὲ οἰκοδόμημα ποῦ θεωρεῖται προβαθμίδα τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς τύπου, νὰ ἐφαρμόζεται σύστημα ξυλίνων στεγῶν; Τοῦτο μπορεῖ νὰ σημαίνει: ἡ παλινδρομικὴ πορεία ἀπὸ τὴς θολωτῆς μορφῆς στὴς ξυλόστεγες, κατὰ τὴ γνώμη μου λιγότερο πιθανή, ἢ ὅτι πρὸς τὸν ἐγγεγραμμένο σταυροειδῆ τύπο ἐκκλησίας ὀδήγησαν, ὅπως εἶναι καὶ τὸ σωστό, καὶ ἄλλοι δρόμοι ἄσχετοι πρὸς τὴν τρουλλωτὴ βασιλική. Ἀλλὰ ἡ ἐκκλησία τοῦ Σιλβάν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ὡς ἐπιβίωση παλαιοχριστιανικῆς μορφῆς, συγκεκριμένα ὡς ἐπιβίωση τοῦ τύπου ξυλόστεγης με ἐγγεγραμμένο σταυρὸ βασιλικῆς, ὅπως ἀντίστοιχα συμβαίνει με τὴ βυζαντινὴ τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική. Ἔτσι δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐννοήσουμε τὴς τέσσερις σύνθετες ἐνότητες ἐλεύθερων στηριγμάτων τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σιλβάν ὡς τελικὸ στάδιο διαλυτικῆς διαδικασίας συμπαγῶν πεσσοῦν.

Ἡ ἐργασία τοῦ Buchwald, ἐτοιμασμένη με πολλὴ ἐπιμέλεια, προσφέρεται ὡς χρησιμότατο βοήθημα στὸ μελετητὴ τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς σκοτεινῆς περιόδου. Τὸ ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ ἀμφισβητηθῆ τὸ βασίμιο μερικῶν ἀπὸ τὴς θέσεις καὶ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγρ. δὲν αἴρει τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας του.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

Herbert Hunger, Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text. Wien 1969. 8ο, σσ. 256, 8 πίν. (Wiener Byzantinistische Studien, Bd. VII. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Kommission für Byzantinistik. Institut für Byzantinistik der Universität Wien).

Γιὰ τὸν Ἰωάννη Χορτασμένο, τὸν λόγιο τοῦ τέλους τοῦ 14ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰώνα, εἶχε παρουσιάσει καὶ ἄλλοτε ἓνα σύντομο δημοσίευμα ὁ καθηγητὴς Η. Hunger¹. Ὁ Χορτασμένος δὲν ἀνήκει στὰ μεγάλα ὀνόματα τῆς ἐποχῆς του, εἶναι ἀπλῶς ἓνας ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος λογίου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχει συγκεντρωθῆ σημαντικὸς ἀριθμὸς πληροφοριῶν, εἶναι γνωστὰ ἔργα του καὶ σώζονται αὐτόγραφα του, ἔτσι ποῦ νὰ μπορῆ νὰ δοθῆ στὸ πρόσωπό του ἡ τυπικὴ περιγραφή τοῦ βυζαντινοῦ λογίου. Τὰ κείμενα στὰ ὁποῖα κυρίως στηρίζεται ἡ προσωπογραφία τοῦ Χορτασμένου βρίσκονται στὸν κώδ. Suppl. gr. 75 τῆς Βιέννης, γραμμένον σὲ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸν ἴδιον.

Ὁ Ἰωάννης Χορτασμένος ἐζῆσε στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς πατριαρ-

1. Johannes Chortasmenos, ein byzantinischer Intellektueller der späten Palaiologenzeit, Wiener Studien 70 (1957) 153-163.

χικός νοτάριος και ως διδάσκαλος· μαθητές του ήταν ο Γεώργιος Σχολάριος, ο Μάρκος Εὐγενικός, ο Βησσαρίων, ο οποίος μάλιστα ἔγραφε με πολὺ θαυμασμό γιὰ τὸ δάσκαλό του.

Τὸ βιβλίο διαιρεῖται σὲ πέντε μέρη. Τὸ πρῶτο, «Ὁ Ἰωάννης Χορτασμένος, προσωπικότητα καὶ ἔργο», δίνει σὲ 9 κεφάλαια (σ. 11-48) τὴ βιογραφία του καὶ παρουσιάζει τὰ βιβλιοφιλικὰ ἐνδιαφέροντά του καὶ τὴν πολὺπλευρῆ προσωπικότητά του (ρητορικὴ, φιλοσοφία, ἀλληλογραφία, ποίηση, μαθηματικὰ-ἀστρολογία, ἀγιογραφία, κοινωνικὴ θέση). Πολὺ ἐνδιαφέρον τὸ κεφάλαιο 2, «Συλλέκτης χειρογράφων καὶ ἀντιγραφῆς», ὅπου συγκεντρώνονται οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ χφφ ποὺ περιλαμβάνονταν στὴ συλλογὴ του (ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ κτητορικὰ σημειώματά του ἢ ἀπὸ ἄλλες ιδιόχειρες σημειώσεις του) καθὼς καὶ γιὰ ὅσα ὁ ἴδιος ἀντέγραψε, καὶ γίνεται σύντομη ἀνάλυση τοῦ γραφικοῦ του χαρακτήρα¹. Τὸ δεύτερο μέρος ἀσχολεῖται εἰδικὰ μὲ τὰ χφφ (σ. 51-63) καὶ δίνει τὸν κατάλογο α) τῶν χφφ ποὺ προέρχονται ὀλόκληρα ἢ ἐν μέρει ἀπὸ τὸ χέρι του (ἀρ. 1-7), β) τῶν χφφ ποὺ περιέχουν μικρότερα κείμενα ἢ σημειώσεις ιδιόχειρες (ἀρ. 8-27) καὶ γ) ὄχι αὐτόγραφα χφφ μὲ ἔργα δικά του (ἀρ. 28-31). Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ μέρους αὐτοῦ ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μὲ τὸν κώδ. Vindob. Suppl. gr. 75 καὶ δίνει (σ. 63) τὰ περιεχόμενά του: 1. Φιλοσοφικὰ ἔργα, 2. Ρητορικὴ, 3. Ἐπιστολές, 4. Ποιήματα, 5. Μαθηματικά.

Τὸ τρίτο μέρος ἀσχολεῖται μὲ ἔργα καὶ ἐπιστολές ποὺ περιέχονται στὸν ἴδιο κώδικα τῆς Βιέννης· γιὰ τὸ καθένα δίνεται περιγραφή (Regest) καὶ παρουσίαση τοῦ προσώπου στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἢ ἀπευθύνεται (Prosopographische [und sonstige] Bemerkungen), καὶ στὸ ἐπόμενο μέρος ἐκδίδονται τὰ κείμενα (σ. 135-242). Στὸ τέλος (μέρος πέμπτο) ὑπάρχει πλούσιο εὐρετήριο ὀνομάτων καὶ πραγμάτων καὶ εὐρετήριο παραπομπῶν ἀπὸ ἀρχαίους καὶ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς. Ἀκολουθοῦν ὀχτὼ πίνακες μὲ δείγματα ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Βιέννης.

Γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Χορτασμένου κινεῖται ἓνα πλῆθος ὀνομάτων καὶ γεγονότων, ἓνας κόσμος ὀλόκληρος πνευματικός, ποὺ ἔμενε ὡς ἓνα σημεῖο ἀγνωστος πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Κάποτε οἱ *minores* δὲν εἶναι τόσο ἀσήμαντοι ὅσο φαίνονται ἐκ πρώτης ὄψεως.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

Τάσσοβ Ἀθ. Γ'ριτσοπούλου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Λογοτεχνίαν, Τόμος Πρῶτος, Ἀθ. 1969. 8ο Μ, σσ. ιβ', 359. (Τὰ βιβλία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1).

Τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου προῆλθαν ἀπὸ σειρά ὀμιλιῶν τοῦ συγγρ. στὸ Λαϊκὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ «ἐπὶ συναπτά ἔτη». Ὅπως ὁ ἴδιος λέγει στὸ «Προλογικὸν σημείωμα» (σ. η') «αὐτῆς τῆς μορφῆς

1. Πολὺ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τοῦ παρελθόντος προσφέρει ἡ ἀνασύνθεση τῶν παλιῶν βιβλιοθηκῶν, ἰδιαίτερα τῶν ιδιωτικῶν, ποὺ διαλύθηκαν πολὺ εὐκολώτερα ἀπὸ τὶς μοναστηριακές. Τέτοιες ἐργασίες ἀνήκουν στὰ *desiderata* τῆς φιλολογίας καί, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, μᾶς λείπουν ἀκόμη.

έργασία εἰς τὰ λογοτεχνικά κείμενα ἐκεῖνα, διὰ τῶν ὁποίων εἰσαγόμεθα εἰς τὸν χώρον τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας πού ὀροθετεῖ ὁ Σολωμός, δὲν ἔχει ἐπιχειρηθῆ, πρὸς ἐξέτασιν τῶν ἔργων ἐν τῷ συνόλω των».

«Εἰσαγωγή εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Λογοτεχνίαν» θεωρεῖ ὁ συγγρ. τὴν ἔρευνα μιᾶς περιόδου, μὲ σκοπὸ νὰ βρεθῆ τὸ ὑπόβαθρο στὸ ὁποῖο στηρίζεται ἡ νεώτερη ἑλληνικὴ λογοτεχνία ὕστερα ἀπὸ τὴν Τουρκοκρατία. Ἡ συνολικὴ ὁμῶς αὐτὴ θεώρηση δεκατριῶν περίπου αἰῶνων (6ος - 19ος) παρουσιάζει πολλὰ ἀδυναμίες. Ἐποχὲς ὀλόκληρες μὲ τὸν δικό τους χαρακτήρα παραμερίζονται καὶ ἀγνοοῦνται, γιὰ νὰ ἐξεταστοῦν τὰ λογοτεχνικά ἔργα ὡς μέρη μιᾶς γενικότερης εἰδολογικῆς ἐνότητας. Κι ἀκόμη, ἡ ἀπομόνωση αὐτῆ τῶν ἔργων πολὺ λίγο βοηθεῖ στὴ γνώση τῆς ὀργανικῆς λειτουργίας τῆς λογοτεχνίας σὲ κάθε ἐπιμέρους περίοδο, ὥστε νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ συνόλου.

Τὰ ἔργα χωρίζονται κατὰ εἶδη (ικαθέτως), γιὰ νὰ ὑπάρχη θεματικὴ ἐνότητα, διασπᾶται ὁμῶς ἔτσι, ὅπως εἴπαμε, ἡ γενετικὴ ἐνότητά τους. Τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ τέσσερα ἄνισα κεφάλαια, μὲ λιγότερες ἀπὸ 20 σελίδες τὰ δύο πρῶτα, μὲ 200 περίπου τὸ τρίτο, μὲ περισσότερες ἀπὸ 100 τὸ τέταρτο. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐξετάζονται καὶ ἀναλύονται «Οἱ ὄροι» Λογοτεχνία, Λογοτεχνία Ἑλληνική, Λογοτεχνία Νέα Ἑλληνική, Νέος Ἑλληνισμός καὶ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Λογοτεχνίαν, καὶ παράλληλα μερικοὶ ἄλλοι δευτερεύοντες ὄροι, ὅπως Πολιτισμός, Γραμματεία, Ἑλληνισμός. Σωστὸ καὶ χρήσιμο εἶναι νὰ γίνεταί ἀνάλυση τῶν ὄρων («ἐκκαθάρσεις» [=ξεκαθάρισμα;] κατὰ τὸν συγγρ.), ὅχι ὁμῶς μὲ τὸν γεμάτο πλατεϊασμοῦς τρόπο, πού δὲν θὰ μποροῦσε οὔτε ἀπὸ τὸν ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτήρα τοῦ βιβλίου νὰ δικαιολογηθῆ: π.χ. «Ὁ Λογοτέχνης ἔχει σπουδαίαν ἀποστολήν. Πρόκειται νὰ πλησιάσῃ τὸ πλῆθος. Κοντὰ εἰς τὴν κυρίαν του ἀποστολήν τῆς αἰσθητικῆς ψυχαγωγίας, ὁ Λογοτέχνης μὲ τὴν μουσικὴν φωνὴν τῆς τέχνης του ἐμβολιάζει τὴν σκέψιν τοῦ ἀναγνώστου...» (σ. 7). Καὶ ἄλλου: «Ἄν ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἕλληνας Λογοτέχνης δὲν εἶναι φορεὺς Ἑλληνικοῦ πνεύματος, τότε τί εἶναι; Θὰ εἶναι κοσμοπολίτης; Θὰ εἶναι πολίτης τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης, τοῦ διαστήματος; Ἴσως...» (σ. 9).

Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο, «Ρίξαι παλαιαί» (σ. 18-34), ἐξετάζονται ἕνα πλῆθος θέματα σχετικὰ μὲ τὴν βυζαντινὴ καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση στὴ λογοτεχνία, στὴ γλῶσσα, τὰ «ἀγυρτικὰ ἀσμάτια», τὰ στιχορρηγήματα τοῦ ἵπποδρόμου, μὲ μιὰ συσσώρευση πληροφοριῶν χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπεξεργασία, καὶ ὑπὸ τοὺς τίτλους «Στοιχεῖον ἐρωτικόν» καὶ «Ὁ πόνος» (σ. 29-32, 32-33) σταχυολογοῦνται στίχοι δημῶδεις ἀπὸ μεταγενέστερα ἔργα, γιὰ νὰ δείξουν τὴν ἐκφραση τῆς βυζαντινῆς λαϊκῆς ψυχῆς πού περιέχει «Νέα Ἑλληνικά στοιχεῖα». Ἄλλὰ ἂν οἱ δημῶδεις αὐτοὶ πρῶτοι στίχοι, πού ἀραιὰ παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν 6ο ὡς τὸν 11ο αἰῶνα καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐμβόλιμα στοιχεῖα καὶ σὲ μεταγενέστερα ἔργα, δίνουν τὰ πρῶτα νεοελληνικά χαρακτηριστικά, δὲν ἔχει κοντὰ τους καμιά θέση ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίηση τῶν Βυζαντινῶν, πού χωρὶς νὰ ἔχη πούθεν ἐξεταστῆ χαρακτηρίζεται μαζὶ μὲ τὰ βυζαντινὰ δημοτικὰ τραγούδια ὅτι περιέχει «τὰς λυρικὰς ἐκρήξεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Μεσαίωτος» (σ. 34).

Στὸ τρίτο κεφάλαιο, «Ἐπικός κύκλος», γίνεται ἀναδρομὴ στὸ ἀρχαῖο ἔπος καὶ στὸ μεσαιωνικόν, συσχέτιση ἀνάμεσα στὰ δύο καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νέους ἥρωες τοῦ μεσαιωνικοῦ ἔπους. Ἡ ἐξέταση τῶν ἔργων γίνεται κατὰ εἶδη: Προηγοῦνται οἱ «Ἀρχαῖοι μῦθοι» («Ἰλιάδα τοῦ Ἑρμο-

νιακοῦ», «Πόλεμος τῆς Τρωάδος» κλπ.). Ἀναπτύσσονται ἐκτενῶς οἱ μῦθοι, παραθέτονται ἀποσπάσματα, γίνονται λίγα σχόλια καὶ δίνεται βιβλιογραφία. Ἀκολουθεῖ ὁ «Διγενῆς Ἀκρίτας» μὲ σύντομη διήγηση τοῦ μύθου στὴν Εἰσαγωγή, καὶ ἐκτενέστερη ἀνάπτυξη τῆς διασκευῆς τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδικα, χωρὶς σχεδὸν καθόλου νὰ θίγονται τὰ προβλήματα τοῦ ἔργου (τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ποιητὴ, τὴν ἐποχὴ του κλπ. συγκεντρώνονται σὲ μιὰ παράγραφο ἐννέα στίχων στὶς σ. 63-64). Τὰ «Δημῶδη ἀκριτικά» ἀναφέρονται γενικὰ καὶ ἀσυστηματοποίητα μὲ μερικὰ δείγματα, ἐνῶ στὴν ὑποδιαίρεση «Σχέσεις ἔπους καὶ ἀκριτικών (σ. 84 κέ.) διατυπώνεται ὡς συμπέρασμα πῶς «οἱ ἐρευνηταὶ δέχονται ὅτι τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ ἴσως ἔτσι εἶναι...», καὶ τελειώνει: «Ὁ Διγενῆς λοιπὸν δὲν ἀπέθανε. Ζῆ μέσα μας. Κάθε φοράν πού τὸν χρειάζομεθα, ὁ Διγενῆς ἀναστηλώνει τὸν ἥρωα εἰς τὰς ψυχὰς μας, πρῶτιστον τῆς φυλῆς μας γνώρισμα. Εἰς εἰρηνικὰς περιόδους ὁ Διγενῆς ἀποτελεῖ ἐγγύησιν τάξεως καὶ ἀσφαλείας. Ἡ παντοτινὴ παρουσία του εἶναι μυστικὴ παραφυλακὴ τῶν ἐθνικῶν μας συνόρων, εἶναι φέγγος μυθικὸν εἰς τὰς ἑλληνικὰς ψυχὰς. Καὶ μὲ τὴν ἀνταύγειάν του ὑπογραμμίζει τὸ χρέος μας ἔναντι τοῦ παρελθόντος, τοῦ μέλλοντος ἡμῶν τῶν ἰδίων καὶ ἐκείνου» (σ. 85). Ἡ βιβλιογραφία, ἀρκετὰ πλούσια, δίνει πληροφορίες γιὰ τὰ χειρόγραφα καὶ τὶς ἐκδόσεις καθὼς καὶ τὶς σχετικὰς μελέτες («κατ' ἐκλογὴν»).

Ὡς «Συγγενῆ ἀκριτικά» ἐξετάζονται σὲ ἰδιαίτερη κατηγορία «δημοτικὰ ἄσματα», πού ἡ μελέτη τους δίνει δυνατότητες γιὰ συσχετίσεις μεταξύ τους καὶ μὲ τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ («τοῦ Ἀρμούρη», «τοῦ Πορφύρη» κλπ.). Δὲν φαίνεται πολὺ ξεκαθαρισμένη ἡ χρῆση τῶν ὄρων «δημῶδη ἀκριτικά» καὶ «συγγενῆ ἀκριτικά». Ὁ συγγρ. δέχεται τὰ πρῶτα ὡς παλαιότερα ἀπὸ τὸ ἔπος, δὲν κάνει ὅμως καμιὰ ἐπεξεργασία στὸ ὕλικὸ πού προσφέρουν τὰ δεύτερα¹.

Στὸν ἐπικὸ κύκλον πάντα, κατατάσσονται καὶ τὰ ποιήματα μὲ «τὸ θέμα τῆς Ἀλώσεως». Τὸ θέμα βέβαια δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του καθόλου ἐπικόν, ὁ συγγρ. ὅμως δικαιολογεῖ τὴν κατάταξιν ἔτσι: «...φέρουν χαρακτηριστῆρα ἐπικόν μὲ δραματικούς τόνους ... προσδίδουν ἐπικόν μεγαλεῖον εἰς καθαρῶς ἐθνικὰς ὑποθέσεις, πού ἐμπνέουν τοὺς δημιουργοὺς» (σ. 106). Παρ' ὅλα αὐτὰ καμιὰ δικαιολογία δὲν μπορεῖ νὰ τοποθετήσῃ τὰ ποιήματα αὐτά, τοὺς θρήνους, στὸν ἐπικὸν κύκλον.

Στὰ «Ἱστορικὰ ποιήματα» περιλαμβάνονται δεκαοχτὼ ἔργα, ἀπὸ τὴ «Διήγηση τοῦ Βελισαρίου» καὶ τὸν «Θρήνον περὶ Ταμυρλάγγου» ὡς τὸν «Κλαθμὸ Πελοποννήσου» τοῦ Κατσαίτη καὶ τὰ ἱστορικὰ δημοτικὰ τραγούδια. Ἄνισο τὸ τμήμα αὐτό, διαθέτει μεγάλο μέρος του γιὰ τὶς ἀναδιηγήσεις τῶν ἔργων στὸ γνωστὸ λογοτεχνίζον ὕφος.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στὰ «Ρομαντικὰ μυθιστορήματα». Δύσκολο νὰ καταλάβῃ ὁ ἀναγνώστης τὸ περιεχόμενον τοῦ ὅρου «ρομαντικός». («Τὸ θαυμαστόν, τὸ ἥρωϊκόν, τὸ περιπετειῶδες, τὸ πάθος... φαντασία καὶ συναισθηματικότης ὑπερέχουν τοῦ λόγου... κυριαρχοῦντα θέματα εἶναι ἡ μεγαγχολία πού θὰ καταλήξῃ εἰς χαράν, ἡ περιπέτεια, ὁ ἔρωσ, ἡ πατρίς, ἡ φύσις, πού θὰ

1. Στὸ ἀπόσπασμα πού ἐκδίδεται στὴ σ. 93 ἀπὸ τὸ ποίημα «Οἱ υἱοὶ τοῦ Ἀνδρονίκου» νὰ διορθωθῇ ἡ ἐξήγηση τῆς λ. κλάπες, καὶ νὰ γραφτῇ = ποδοκᾶχη (Δημητράκος) ἢ παπούτσια (κατὰ τὸ κλαπωτά, πού ἀπαντᾷ στὰ Προδρομικὰ ποιήματα), ἀντὶ «οἱ σύνδεσμοὶ τῶν φύλλων τῶν παραθύρων ἢ τῆς θύρας μὲ τὴν κάσαν κλπ.».

έχουν πάντοτε πέρας αίσιον κλπ.» (σ. 228). Παρ' ὅλη τὴ διεκρίνιση εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐρμηνευτῆ ὁ ὅρος. Εἶναι τὸ μυθιστόρημα (roman) ἢ ὁ ρομαντισμός, τὸ πνευματικὸ φαινόμενο τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα, ἢ ἡ κοινὴ χρῆσις ρομαντικὸς = συγκινητικὸς, τρυφερός; Ὅπωςδὴποτε πρόκειται ἐδῶ γιὰ μυθιστορήματα ἐρωτικά. Ὑστερα ἀπὸ ἀναδρομὴ στὸ ἑλληνιστικὸ μυθιστόρημα, ποῦ συγγενεὺει κατὰ τὸν συγγρ. «μὲ τὸ ἐξεταζόμενον εἶδος τῆς ρομαντικῆς ὑφάνσεως» (σ. 230), καὶ στὸ βυζαντινὸ τοῦ 11ου αἰώνα, γίνεται ἡ ἐξέταση τῶν ἔργων τῆς ἐποχῆς τῆς Φραγκοκρατίας καὶ τῶν νεώτερον, ποῦ ἐπηρεάζονται φανερὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ πνεῦμα καὶ τὰ πρότυπα. Γιὰ κάθε μυθιστόρημα γίνεται ἔκθεσις τοῦ «μύθου», τοῦ «ποιήματος» (ἐπανάληψις τοῦ μύθου ἀναλυτικὴ μὲ σχόλια ποῦ δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἀξιώσεις ἀνάλυσις) καὶ παράθεσις ἀποσπασμάτων (12 σελίδες περίπου γιὰ τὸν «Καλλιμάχο καὶ Χρυσορρόη»), τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου». Καὶ πάλι πολυλογημένη ἢ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου, χωρὶς οὐσιαστικὰ παρατηρήσεις ποῦ θὰ βοηθοῦσαν τὸν ἀναγνώστη στὴν ἀξιολόγησις τῶν ἔργων. «Ὅταν κανεὶς μείνῃ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὸ ἀρχαιοπρεπὲς γλωσσικὸν ἔνδυμα, δ ο κ ι μ ἄ ζ ε ι ἄ π ὅ λ α υ σ ι ν ε ι ς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς κατὰ τὰ ἄλλα γλαφυρᾶς ἀφηγήσεως... ὁ ἀναγνώστης, ἂν τὸ κατορθώσῃ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ τέλος, ἀποκομίζει σ υ ν α ἰ σ θ ἡ μ α β ἠ θ ὕ, γνώρισμα μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς» (σ. 248). ὥστόσο κοντὰ στὸν ἐκλαϊκευτικὸν αὐτὸ χαρακτήρα ἔρχεται πλοῦσις ἢ βιβλιογραφία γιὰ τοὺς ἀπαιτητικὸς ἀναγνώστες.

Στὶς σσ. 306 κέ. ὡς ὄγδος «ρομαντικὸ» μυθιστόρημα ἐξετάζεται ὁ «Ἐρωτόκριτος». Ὁ μύθος καὶ ἡ ἀνάλυσις τοῦ «πολυστίχου ρομαντικοῦ τούτου ποιήματος, ποῦ ἀποτελεῖ ἀποθέωσιν τῆς ἐρωτικῆς ἀφοσιώσεως», δίνονται μὲ λεπτομερῆ πάλι ἀναδιήγησις τοῦ περιεχομένου καὶ μὲ παρατηρήσεις ὅπως: «ἡ παρομοίωσις τῆς Ἀρετούσας μὲ τὸν τυφλὸν ποῦ εὐρίσκει τὸ φῶς τοῦ εἶναι πολὺ ζωηρὰ καὶ ἐπιτυχημένη» (σ. 315). Καὶ γιὰ τὸ ἔργο τὸ ἴδιο, τὴν ἐποχὴν του, τὸν ποιητὴν, εἶναι τόσο γενικὲς καὶ ἀσαφεῖς οἱ πληροφορίες, ὥστε ὁ ἀπληροφόρητος ἀναγνώστης νὰ μὴ μπορῇ νὰ διακρίνῃ τὸ ἔργο ἀπὸ τὰ ἄλλα μυθιστορήματα, νὰ μὴ εἶναι σὲ θέσιν νὰ τὸ τοποθετήσῃ στὸν πνευματικὸν χῶρον τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὴν «Βοσκοπούλα». Ἐδῶ φαίνεται ἀκόμη ἐντονώτερα ἡ συστηματικὴ ἀδυναμία τοῦ βιβλίου μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐπιλογῆς καὶ κατάταξις τοῦ ὕλικου. Καὶ φυσικὰ εἶναι ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου, ἔξω ἀπὸ κάθε δικαιολογία ἢ συσχέτισις τῆς «Βοσκοπούλας» καὶ τοῦ «Ἐρωτόκριτου» μὲ ὀλόκληρη τὴν ἀλυσίδα τῶν μυθιστορημάτων τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, χωρὶς κἀν τὴν διάκρισις μιᾶς ἐποχῆς ποῦ φέρνει τὴν Ἀναγέννησις στὸν ἑλληνικὸν χῶρον.

Στὸν ὀγκῶδη Α' αὐτὸν τόμο ἐξετάστηκαν μὲ κάθε δυνατὴ ἔκτασις τὰ ἔργα ἔτσι, ποῦ, ὅπως ἤθελε ὁ συγγρ., νὰ μπορῇ ὁ ἀναγνώστης νὰ τὰ γνωρίσῃ χωρὶς νὰ τὰ ἔχῃ διαβάσει, λείπει ὅμως ἡ σωστὴ ἐπεξεργασία καὶ σύνθεσις τοῦ ὕλικου. Δὲν εἶναι ἀρκετὴ ἡ περιγραφικὴ ἐργασία, ποῦ θὰ ικανοποιήσῃ ἴσως τὸ κοινὸ μιᾶς διάλεξις, θὰ δημιουργήσῃ ὅμως κενὰ στὸν ἀναγνώστη τοῦ βιβλίου. Καὶ ἀκόμη εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκὴς καὶ γιὰ τὴν ἐκλαϊκευσις ἢ ἰσοπέδωσις αἰώνων πολιτισμοῦ μὲ διαφοροτικὸν περιεχόμενο, ἢ ἰσὺς μιᾶς οὐσιαστικῆς γνώσεως τοῦ πνεύματος ποῦ δημιουργήσῃ τὰ ἔργα, γιὰ νὰ δοθῇ ἀπλῶς μιὰ ἐποπτικὴ εἰκόνα τῶν ἰδίων αὐτῶν τῶν ἔργων ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον τους. Ὡστόσο εἶναι πολὺ χρήσιμη ἢ πλοῦσις ἐπιλογῆ τῶν ἔργων καὶ οἱ πολλὰς πληροφορίες, καθὼς καὶ ἡ βιβλιογραφία ποῦ συμπληρώνει κάθε κεφάλαιον.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

Γεωργίου Θ. Ζώρα, Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και πρὸς Θεὸν ἐπιστροφή, Ἀθ. 1970. 8ο Μ, σσ. 127. (Βιβλιοθήκη Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀρ. 49).

Ἐκδίδεται τὸ ἔργο μὲ βάση τὴ χειρόγραφη παράδοση, πού τὴ σώζει ἓνα μόνο χφ, ὁ κώδ. Neapol. III. B. 27, καὶ τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις γνωστὲς ἐκδόσεις Βενετίας, τοῦ 1528, 1543 καὶ 1564 (τῆς πρώτης, τοῦ 1524 δὲν σώζεται ἀντίτυπο)¹. Στὴν Εἰσαγωγή (σ. 9-60) ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα τοῦ συγγραφέα, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου σώζεται στὸν Πρόλογο τοῦ πρώτου ἐκδότη, ὁ χρόνος συγγραφῆς, τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου, καὶ παραθέτονται ἐκτενῆ ἀποσπάσματα μὲ χαρακτηρισμούς καὶ σχόλια τῶν μελετητῶν πού ἔγραψαν γι' αὐτό.

Τὸ κεφάλαιο 5 τῆς Εἰσαγωγῆς ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέμα «Ἡ ἱστορία τοῦ στιχουργήματος. Ὁ Χάρος καὶ ἡ ἀπεικόνισις αὐτοῦ», ὅπου γίνεται ἐκτενέστερη μελέτη γιὰ τὴ μορφή τοῦ νεοελληνικοῦ Χάρου ὅπως τὴ δίνουν τὰ διάφορα πρώιμα νεοελληνικά στιχουργήματα ὕστερ' ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα, τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ ἄλλες νεοελληνικὲς πηγές. Ὁ Χάρος αὐτός, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀρχαῖο ψυχοπομπό, εἶναι ἡ ἄγρια μορφή τοῦ καβαλάρη, τοῦ κυνηγοῦ, τοῦ θεριστῆ, μιὰ μορφή ἐπηρεασμένη καὶ ἀπὸ τὴ Δύση. Ὁδηγίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μορφῆς τοῦ Χάρου δίνει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς στὸ τέλος τοῦ ἔργου. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δημοσιεύτηκε ἀνεξάρτητο στὸν Παρνασσό, ἔ.ἀ., σ. 420-438. Μὲ τὴν πλούσια συγκέντρωση παραδειγμάτων νεοελληνικῶν συμπληρώνει τὴ μελέτη τοῦ G. Moravcsik, *il Caronte bizantino*, Studi Bizantini e Neellenici 3(1930) 45 κέ. [Στὴ σ. 24, στ. 18 ἄς διορθωθῇ ἡ ἔκφραση χορούς τῶν Μακάβρων (dances macabres) σὲ μακάβριους χορούς, καὶ στὴ σ. 29, στ. 19 βυγλίζει σημαίνει «παραμονεύει», ὄχι «τοξεύγει»].

Τὸ κεφάλαιο 6 μελετᾷ τὶς πηγές καὶ τὶς ἐπιδράσεις: κλασσικὲς, θρησκευτικὲς, σύγχρονες τοῦ ἔργου, λαϊκὲς καὶ ξένες. Στὴ σ. 37 δίνονται παραδείγματα ἀπὸ συγγενικὲς ἐκφράσεις· θὰ διαφωνοῦσαμε μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ στ. 345 τῆς «Θυσίας» καὶ τῶν στ. 19-20 τοῦ Φαλιέρου· οἱ κοῖνοι τόποι στὴ διδακτικὴ ποίηση δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς πηγές. Στὶς μετρικὲς παρατηρήσεις τοῦ ἐπόμενου κεφαλαίου πρέπει ἡ παραπομπή 1 τῆς σ. 41 νὰ μετατεθῇ στὴν ὁμάδα τῶν παραδειγμάτων τῆς μετατροπῆς τοῦ εἰς σὲ 'ς. Καὶ στὴ σ. 42 οἱ ἀτελεῖς ὁμοιοκαταληξίες ἄσπρα-ἄστρα, σφάλμα-ἐκάμα, πόρνη-χρόνοι εἶναι πολὺ συνηθισμένες σὲ κείμενα τῆς ἐποχῆς καὶ δὲν χρειάζονται διόρθωση.

Ἀκολουθεῖ ἡ «Παράδοσις τοῦ κειμένου» μὲ ἐξέταση σύντομη τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου καὶ τῶν τεσσάρων ἐκδόσεων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη, τοῦ 1524, δὲν σώζεται σήμερα. [Ἡ ἔκδοσις τοῦ 1528 σώζεται στὴν Οὐψάλα. Πρέπει λοιπὸν νὰ διορθωθῇ ἡ σημ. 2 τῆς σ. 48 καὶ νὰ διευκρινιστῇ ὅτι τὸ ἀντίτυπο πού βρίσκεται στὴ Βαυαρικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου εἶναι τῆς τρι-

1. Τὸ ἔργο τὸ εἶχε ξαναεκδώσει ὁ συγγρ. ἀπὸ τὸ χφ τῆς Νεαπόλεως: Ἐπιθεώρηση (Ρώμης) 4 (1940) 501-514, 576-582 (καὶ ἀνάτυπο). Γιὰ τὴν ἔκδοσις αὐτὴ βλ. στὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου. Περίεργο ὅμως εἶναι πού ὁ συγγρ. δὲν ἀναφέρει πούθενά ὅτι ἡ νέα του αὐτὴ ἐργασία (ἓνα μεγάλο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς καὶ τὸ κείμενο) δημοσιεύτηκε στὸν Παρνασσό 12 (1970) 279-313, 420-438· ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ δημοσίευσσις τοῦ Παρνασσοῦ παρέμεινε στὸ βιβλίον.

της έκδοσης τοῦ 1543· νὰ διορθωθῆ ἀκόμη ὁ παλιὸς ἀριθμὸς ποὺ δίνει ὁ Legendre A. Gr. b. 47 σὲ 40 Pag. 467 — βλ. καὶ τὴ σ. 87 τῶν Σημειώσεων]. Εἰδικὰ ἀπασχολεῖται ὁ συγγρ. μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ 1564, ἀντίτυπο τῆς ὁποίας σώζεται στὰ κατάλοιπα τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου στὴν Τυβίγγη. (Κῶδιξ συμμεικτῶν ὀνομάζεται ἐδῶ ὁ τόμος αὐτός, ποὺ ἔχει συσταχωμένα διάφορα ἔντυπα ἔργα. "Ὅσοι ὅμως συνηθίζουν νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο «κῶδιξ» γιὰ τὰ χειρόγραφα βιβλία εἶναι δύσκολο νὰ κατανοήσουν ἀμέσως τὴ χρῆση στὴν περίπτωση αὐτή, τὴν ὥρα μάλιστα ποὺ πολλοὶ χειρόγραφοι κώδικες τοῦ Κρουσίου σώζονται στὴν ἴδια Βιβλιοθήκη). Ὁ Κρούσιος συνήθιζε νὰ σημειώ- νη παρατηρήσεις καὶ σχόλια ἐρμηνευτικὰ στὰ βιβλία ποὺ διάβαζε· ἔτσι βρίσκονται καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ 1564 οἱ ἰδιόχειρες σημειώσεις του, τίς ὁποῖες ὁ συγγρ. ἐκδίδει «οὐχὶ διὰ τὴν σημασίαν αὐτῶν..., ἀλλὰ διὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γερμανοῦ μελετητοῦ» (σ. 53-57). Γιὰ τὴ γνωριμία τῆς προσωπικότητάς του δὲν θὰ ἦταν ἀρκετὰ μερικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα μόνο;

Ἡ ἔκδοση τοῦ κειμένου γίνεται, ὅπως εἶπαμε, ἀπὸ ὅλη τὴ γνωστὴ παράδοση. Μερικὲς παρατηρήσεις στὸ κριτικὸ κείμενο καὶ στὰ ἐρμηνευτικὰ καὶ ἄλλα σχόλια τῶν Σημειώσεων τοῦ τέλους θὰ ἦταν ἴσως χρήσιμες: Στ. 4 τοῦ Προλόγου ἀντὶ ἀορία γρ. ἀωρία (Λεξ. Δημητράκου = νύχτα). Στ. 19 (καὶ σχόλιο σ. 97): παρατηροῦμεν ἀνάλογος τύπος ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ δίνονται εἶναι ὁ ξεχωριστοῦμεν, ἀλλὰ ποιά ἀναλογία βρίσκει ὁ συγγρ. στὰ ἄλλα ῥήματα βαστοῦμεν, ἀκαρτεροῦμεν κλπ.; Τὸ τελικὸ ν δὲν θὰ ἦταν βέβαια τὸ συγκριτικὸ στοιχεῖο στὴν περίπτωση αὐτή. Στ. 55 γρ. καταστενόμεσταν ἀντὶ καταστεινόμεσταν — τὸ ἴδιο καὶ στοὺς στ. 267, 268. Στ. 80, 96 γρ. γλυμένα, γλυμένες (ἢ τὸ πολὺ πολὺ γλειμμένες) ἀντὶ γλυμμένες (καὶ στὸ Γλωσσάριο ὄχι γλύφα) — βλ. ἀνάλογα παραδείγματα στὸν στ. 56: σκαληκογλειμμένες καὶ στὰ σχόλια τῶν στ. 101-102. Στ. 162 γρ. ποῦ ἐπέσαν ἀντὶ ποῦ (προφανῶς τυπογραφικὸ λάθος). Στ. 433-434, 442 ἀντὶ δέξε γρ. δέξαι (ἀφοῦ ἔτσι ἀπαντᾷ ὁ τύπος στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑμνολογία ἀπὸ ὅπου προέρχεται), στ. 514 γρ. ὀποῦ ἀντὶ ὄπου. Στ. 555 καθίην: γιὰ ποιὸν τύπο πρόκειται; δὲν γίνεται κανένα σχόλιο οὔτε προσπάθεια ἐρμηνείας. Στὸ Γλωσσάριο μποροῦν νὰ προστεθοῦν μερικὲς ἀκόμη σημασίες γνωστῶν λέξεων: ἀγάπη στ. 192 = συμφιλίωση, δοξάζω στ. 145, 148, ἔχω δόξαν, στ. 329 = πιστεύω· ἀντὶ παραπονᾶμαι στ. 233 γρ. παραπονοῦμαι.

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ προσφέρει στοὺς μελετητὲς ἄλλο ἓνα κείμενο στὴν ὀρι- στικὴ του μορφή, πράγμα ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ γιὰ ὅλα τὰ ἔργα τῆς δημόδους γραμματείας, γιὰ τὰ ἀνέκδοτα, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅσα ἔχουν ἐκδοθῆ ὡς τῶρα ἀπὸ ἑλληπῆ παράδοση.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

Φαίδωνος Κ. Μπομπουλίδου, τακτικοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Μεταβυζαντινὴ ποίησις. Ροδιακὴ - Κυπριακὴ - Κρη- τικὴ, [Ἀθ. 1970], Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας». 80 μ., σσ. 203.

Τοῦ Ἰδίου, Κρητικὸν Θέατρον, [Ἀθ. 1970], Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας». 80 μ., σσ. 175.

Οἱ δύο τόμοι ἀνθολογοῦν ποιητικὰ κείμενα τῆς παλαιότερης λογοτεχνίας

μιᾶς περιόδου τῆς λογοτεχνίας, πού συνοδεύεται ἀπὸ ἀνθολογημένα κείμενα, καὶ δίνουν στὶς εἰσαγωγές τους πληροφορίες γραμματολογικὲς γιὰ τὰ κείμενα καθὼς καὶ βιβλιογραφία.

Ὁ πρῶτος ἀφορᾷ τὰ ἔργα τῆς «μεταβυζαντινῆς λογοτεχνίας», «τῆς περιόδου ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν μέσων περιπτου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, εἰς ἣν ἀνήκουν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ δημώδη κείμενα τῶν Φραγκοκρατουμένων καὶ Ἑνετοκρατουμένων περιοχῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων λογίων ὅσοι ἐν τῇ ξένῃ καὶ ἐν Ἑλλάδι ἀνέπτυξαν ἀξιόλογον συγγραφικὴν δημιουργίαν παραλλήλως πρὸς τὴν ἄλλην πνευματικὴν τῶν δραστηριότητα». Τὰ ὅρια τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς νεοελληνικῆς περιόδου τῆς λογοτεχνίας μας εἶναι βέβαια ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπίμαχα θέματα, ὅπως ὅποτε ὅμως δὲν δίνει τὴ λύση ἢ χρῆση τοῦ ὅρου «μεταβυζαντινῆ», ὅταν μάλιστα ἐπεκτενόμεσθε ὡς τὸν 18ο αἰῶνα.

Ἡ γενικὴ εἰσαγωγή τοῦ τόμου (σ. 5-6) καταλέγει στὴν περίοδο αὐτὴ τὰ ποιητικὰ ἔργα τῆς Ρόδου, τὰ πεζὰ καὶ τὰ ποιητικὰ τῆς Κύπρου, ἀναφέρει ἀπλῶς τὰ Ἐφτάνησα καὶ καταλέγει στὴν Κρήτη. Ὑστερ' ἀπὸ τὴ «γενικὴ βιβλιογραφία» ἀκολουθοῦν ἄλλα τρία εἰσαγωγικὰ κεφάλαια γιὰ τὶς τρεῖς περιοχές, τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή τῶν ὁποίων παρουσιάζει τὸ βιβλίο. *Ροδιακὴ ποίησις* (σ. 7-10): Ἱστορικὰ ποιήματα. «Ἐρωτοπαίγνια». (Παρουσιάζονται οἱ συγγραφεῖς καὶ τὰ ἔργα, ἀκολουθεῖ βιβλιογραφία σὲ δύο μέρη: Παράδοσις κειμένου-Μελέται). *Κυπριακὴ ποίησις* (σ. 10-13): Ἱστορικὰ ποιήματα. Κυπριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα. *Κρητικὴ ποίησις* (σ. 14-47): Ἱστορικὰ ποιήματα. Θρησκευτικὰ — διδακτικὰ ποιήματα (γιατὶ ἐδῶ καὶ τὸ «Περὶ ξενιτείας»); Σατιρικὰ ποιήματα. Λυρικὰ ποιήματα (μαζὶ καὶ ἡ «Ριμάδα τοῦ Ἀπολλωνίου» καὶ ὁ Φαλιέρος — καὶ τὰ διδακτικὰ-θρησκευτικὰ τοῦ ἔργου ἐδῶ καὶ ὄχι στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο). Ἀφηγηματικὴ ποίησις («Ἐρωτόκριτος»). Ἀκολουθεῖ (σ. 49 κέ.) ἡ ἀνθολογία (ὄχι ἀπὸ ὅλα τὰ ἔργα πού μνημονεύονται) καὶ τὸ γλωσσάριο (σ. 197-203).

Στὸ δευτέρου βιβλίου περιέχονται μὲ τὴν ἴδια διάταξη τῆς ὕλης γενικὰ εἰσαγωγικὰ μὲ βιβλιογραφία (σ. 7), οἱ τραγωδίαι¹ (σ. 8-16), οἱ κωμωδίαι (σ. 16-23), τὸ «Θρησκευτικὸν δράμα» (σ. 23-27) καὶ τὸ «Ποιμενικὸν δράμα» (σ. 27-31). Ὑστερ' ἀπὸ τὴν ἐπιλογή τῶν κειμένων (σ. 35-163) ἀκολουθεῖ τὸ γλωσσάριο (σ. 165-175).

Ὁ ἀναγνώστης ἀναρωτιέται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν. Ἄν πρόκειται γιὰ ἐκδόσεις χρηστικῆς, εἶναι πολὺ βαρυνμένες μὲ τὴν πλούσια βιβλιογραφία. Ἄν εἶναι ἐπιστημονικῆς, τότε οἱ εἰσαγωγὲς γιὰ τὰ ἔργα, ἀλλὰ περισσότερο οἱ γενικὲς εἰσαγωγὲς τῶν βιβλίων εἶναι πενιχρότατες. Ἐνας πρόλογος τοῦ συγγραφέα θ' ἀπαντοῦσε σὲ πολλὰ ἐρωτήματα. Τὰ δύο βιβλία πού δίνονται στὴν εὐρύτερη κυκλοφορία προορίζονται ἀσφαλῶς ἀρχικὰ γιὰ τοὺς πανεπιστημιακοὺς ἀκροατῆς τοῦ συγγρ., ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἀπληροφόρητο ἀναγνωστικὸ κοινό. Πῶς θὰ ξέρη ὁ μέσος ἀναγνώστης ἂν ἔχη στὰ χέρια του πανεπιστημιακὸ βοήθημα, βιβλίο ἱστορικὸ μιᾶς περιόδου τῆς λογοτεχνίας, πού συνοδεύεται ἀπὸ ἀνθολογημένα κείμενα,

1. Ὑστερ' ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Σπ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ γιὰ τὸν «Ζήνωνα» (Θησαυρίσματα 5, 1968, 177-203) χρωστοῦμε νὰ κάνουμε κάποιο σχόλιο τουλάχιστον, ἂν δὲν ἀποφασίσουμε νὰ μειώσουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν κρητικῶν τραγωδιῶν σὲ δύο.

ἡ ἀνθολογία μὲ εἰσαγωγή; Κι ἀκόμη, ἂν σ' αὐτοὺς ποὺ θὰ χρησιμοποιήσουν κυρίως τὰ βιβλία, τοὺς φοιτητές, θὰ ἔχη τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσῃ περισσότερο γι' αὐτὰ, ὁ συγγρ. εἶναι ὑποχρεωμένος δίνοντας στὴν εὐρύτερη δημοσιότητα τὰ ἔργα του νὰ παρουσιάσῃ πιὸ ὑπεύθυνα τὴ δουλειά του. Πῶς θὰ ξέρῃ ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ ποιά ἐκδοσὴ τοῦ «'Απόκοπου» π.χ. ἢ τοῦ Σαχλίκη ἢ τῆς «'Ερωφίλης» ἢ τοῦ «'Ερωτόκριτου» γίνεται ἡ ἐπιλογή (στὶς περιπτώσεις ποὺ ὑπάρχουν καὶ μνημονεύονται καὶ στὴ βιβλιογραφία περισσότερες ἀπὸ μία ἐκδόσεις); Γίνονται, καὶ ποιὲς ἐπεμβάσεις στὴ νέα παρουσίαση τῶν κειμένων; Σταματοῦμε σὲ μερικὰ παραδείγματα¹:

1, 97-99: Τὸ κείμενο τοῦ Ἀνδρέα Σκλέντζα δὲν συμφωνεῖ μὲ μία ἀπὸ τὶς δύο ἐκδόσεις οὔτε μὲ τὸ χειρόγραφο. Κάποτε ὁ συγγρ. διαλέγει τὶς καλύτερες γραφές τῶν ἐκδόσεων, ἄλλοτε ἐπαναλαμβάνει σοβαρὰ λάθη (βλ. π.χ. στ. 37 *δός μου λοιπόν*, ἀντὶ *κόσμου λοιπόν ἢ κιβωτός βλέπεις πὼς κινδυνεύει*) ἢ διορθώνει τὸ χφ καὶ τοὺς ἐκδότες σιωπηρά. 1, 113 (Σαχλίκης), στ. 155: *ἀνεμοιάζουν* - γρ. *ἀναμιάζουν* (=θυμοῦνται, σκέφτονται) χωρὶς κριτικὸ πνεῦμα (σωσ-τὰ δοσμένο ἀπὸ τὸν Λ. ΠΟΛΙΤΗ, Ποιητικὴ Ἀνθολογία, 2). 1,24: Ὁ Ἀνδρέας Σκλέντζας δὲν ἔγραψε τὰ στιχογραφήματά του τὸ 1493: αὐτὸ εἶναι τὸ ἔτος ἀντιγραφῆς τοῦ χφ.

'Ανορθόδοξο καὶ τὸ ὀρθογραφικὸ σύστημα: 2,37 ('Ερωφίλη) στ. 75: *Τὸψές* - γρ. *τ'ὸψές*, στ. 85: *'ςέ*, 2, 128 (Θυσία) στ. 178: *τάφτιά μου*, στ. 190 *καὶ μὴ τὸρίση*.

'Αλλὰ καὶ γενικότερα μιὰ προχειρότητα χαρακτηρίζει τὴ διατύπωση καὶ τὰ σχόλια: «Παρὰ τὸν *ιδιοματισμὸν τῆς γλώσσης* τῶν κειμένων τούτων [πρόκειται γιὰ τὰ κυπριακά], ἡ ποιητικὴ ἔκφρασις καὶ ἡ χάρις τῆς δημιουργίας εἶναι ἐντόνως καταφανεῖς» (1, 13). «...διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως γλώσσης ἀποκεκαθαρμένης *ξενισμῶν*, ἀμειγυῖς δημοτικῆς καὶ *καταλλήλου εἰς λογοτεχνικὰς συνθέσεις*» (1,6). «Παραλλαγὰι γνωστῶν ἔργων καίτοι μελετηθεῖσαι μένουσιν ἀνέκδοτοι («Γύπαρις» ἢ «Πανώρια»)» — ποῦ εἶναι οἱ παραλλαγές; μιὰ παραλλαγή τὸ πολὺ πολὺ θὰ δώσῃ ἡ ἐκδοσὴ τοῦ νέου χειρογράφου (2,7). «Τὸ θρησκευτικὸν δρᾶμα, ὕπερ ἐν τῇ Ἀνατολῇ μὲν ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ Σ' ἀκμάζει ἤδη ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος» — σὲ ποῖον ἀνήκουν τὰ εἰσαγωγικά; μήπως στὸν ξεπερασμένο πιὰ Σάθα; (2,23).

Τὰ βιβλία κοσμοῦνται μὲ εἰκόνες ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν ἔργων, ἀπὸ χφφ ἢ ἀπὸ ἄλλα θέματα ποὺ ἐκφράζουν τὴν ἐποχὴ τῶν ἔργων. Σὲ πολλὰς ὅμως περιπτώσεις δὲν ἀναγράφεται ἡ προέλευσις τῆς εἰκόνος — βλ. π.χ. 2,92: «Φωτοτυπία τοῦ χειρογράφου τοῦ περιέχοντος τὰ Ἰντερμέδια (κῶδιξ Ἀθηνῶν)» — τίνος Ἰντερμέδια; μόνο «τὰ» Ἰντερμέδια; καὶ ποιὸς ὁ κώδικας; 2, 110: «Ἰχνογράφημα ἀγνώστου καλλιτέχνου» — ποῦ βρίσκεται; Τὸ ἴδιο καὶ 2,120.

Στὸν κ. Μπουμπουλίδη χρωστοῦμε χάρις ποὺ παρουσίασε τὶς δύο ἀνθολογίες, πιὸ πολὺ ποὺ συγκέντρωσε τὰ ἔργα καὶ τὶς πληροφορίες γι' αὐτὰ σὲ ξεχωριστοὺς τόμους καὶ ἔδωσε πλούσια βιβλιογραφία. Συνηθισμένοι ὡστόσο ἀπὸ ἄλλες χρηστικές, πιὸ ὑπεύθυνες ὅμως ἐπιστημονικῶς ἀνθολογίες, τὴν ἐφτάτομη «Ποιητικὴ Ἀνθολογία» τοῦ Λίνου Πολίτη (Γαλαξίας) καὶ τὴν πρόσφατη β' ἐκδοσὴ τῆς «Κρητικῆς Ἀνθολογίας» τοῦ Στ. Ἀλεξίου ('Ηράκλειο 1969), δὲν μποροῦμε νὰ μὴν κρίνουμε μὲ περισσότερες ἀπαιτήσεις τὰ ἔργα - ἐγχειρίδια τοῦ πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΑΗ

1. Χαρακτηρίζω μὲ τὸν ἀρ. 1 τὸ πρῶτο βιβλίον καὶ μὲ τὸν 2 τὸ δεύτερον. Ὑστερα ἀπὸ τὸ κῶμμα ὁ ἀρ. τῆς σελίδας.

Κρητική Ἀνθολογία (ιε' - ιζ' αἰώνας). Εἰσαγωγή, ἀνθολόγησι καὶ σημειώματα Στρυλιανοῦ Ἀλεξίου. Δεύτερη ἐκδοσι, Ἡράκλειον Κρήτης 1969 (Ἑταιρεία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν). 8ο, σσ. 264, 12 πίν.

Ἡ ἐξάντλησι τῆς πρώτης ἐκδοσης (1954) τῆς «Κρητικῆς Ἀνθολογίας» εἶχε κάνει ἀπὸ καιρὸ αἰσθητὴ τὴν ἔλλειψή της. Στὴν καινούρια ἐκδοσι ἡ Ἀνθολογία, πλουτισμένη καὶ μὲ νέα κείμενα, δίνει μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς στὴν Κρήτη ἀπὸ τὰ πρωιμότερα ἔργα τοῦ 15ου αἰώνα ὡς καὶ τὰ χρόνια τῆς ἄνθησις. Σύντομη, ἀλλὰ πλούσια σὲ γνώσι καὶ ἐνημέρωσι ἡ Εἰσαγωγή (ὅπως καὶ στὴν πρώτη ἐκδοσι) δίνει στὶς σ. 11-24 μιὰ καλὴ εἰκόνα τῶν ἔργων μέσα στὸ περιβάλλον τους, ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ, μὲ ἀξιολόγησι τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν πνευματικῶν φαινομένων της, πού βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέσι μὲ τὴν κοινωνικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου.

Στὴ νέα αὐτὴ ἐκδοσι ἀνθολογοῦνται τριάντα ἔξι ἔργα, κατὰ δέκα περισσότερα ἀπὸ τῆς προηγούμενης· πρόκειται γιὰ κείμενα πού μελετήθηκαν ἢ δημοσιεύτηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια, ὅπως τὰ ποιήματα τοῦ Ἀνδρέα Σκλέντζα, ἡ «Ὀμιλία τοῦ νεκροῦ βασιλιᾶ», ὁ «Κάτης καὶ οἱ ποντικοί», ὁ «Πιστικὸς Βοσκός», ὁ «Κατζοῦρμπος» τοῦ Χορτάτσι κλπ. Καὶ τῶν ἄλλων ἔργων δίνονται μεγαλύτερα καὶ περισσότερα ἀποσπάσματα, ὁρισμένων μάλιστα ποιητῶν (π.χ. τοῦ Ντελλαπόρτα καὶ τοῦ Φαλιέρου) ἀνθολογοῦνται περισσότερα ἔργα¹. Τὰ ἐπιμέρους εἰσαγωγικὰ καὶ κριτικὰ σημειώματα εἶναι τώρα πλουσιότερα καὶ ἐνημερωμένα σύμφωνα μὲ τὶς νεώτερες ἐρευνες. Σὲ Παράρτημα δημοσιεύονται δημοτικὰ τραγούδια τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετοκρατίας. Ἡ Βιβλιογραφία τοῦ τέλους ἀφορᾷ τὶς ἐκδόσεις τῶν ἔργων, καὶ τὸ Γλωσσάριο, πολὺ γενικὸ, εἶναι χρησιμότερο γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινὸ πού θὰ διαβάσι τὴν Ἀνθολογία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν φιλόλογο πού θὰ χρησιμοποιήσι τὴν ἐκδοσι.

Ὁ κ. Ἀλεξίου, πού παράλληλα μὲ τὸ ἀρχαιολογικὸ του ἔργο μᾶς ἔχει δώσει καὶ λαμπρὲς φιλολογικὲς ἐργασίες, προσφέρει ἕνα ὑπεύθυνο βοήθημα γιὰ νὰ γνωρίσουμε σὲ ἔκτασι καὶ νὰ πλησιάσουμε βαθύτερα τὸ σύνολο τῆς κρητικῆς ποιητικῆς παραγωγῆς στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας, ἕνα ὑποδειγματικὸ ἐγχειρίδιο σὲ πολὺ καλὴ ἐκτύπωσι, διανθισμένο καὶ μὲ πίνακες ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις καὶ τὴν εἰκονογράφησι τῶν ἔργων.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ

Théophile Corydalée, Introduction à la Logique - Προοίμιον εἰς Λογικὴν.
Texte grec établi par Athanase Papadopoulos, précédé par une étude de Cléobule Tsourkas, traduit et présenté par Constantin Noica. (Association Internationale d'études du Sud - Est Européen, Comité National Roumain, Oeuvres philosophiques de Théophile Corydalée, Tome I), Bucarest 1970. 8ο, σσ. XXXVIII, 273.

1. Καλὸ θὰ ἦταν νὰ μὴν ἔλειπε ἀπὸ τὴν Ἀνθολογία καὶ ὁ κρητικὸς «Διάλογος Χάρου - Ἀνθρώπου», πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν D. Hesselting, Charos. Ein Beitrag zur Kenntnis des neugriechischen Volksglaubens, Beilage II, σ. 60, Leiden-Leipzig 1897, καὶ ἀπὸ τὴν Ε.Δ. Κακουλίδη, Νεοελληνικά θρησκευτικὰ ἀλφαβητάρια, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 93-96.

Τρία χρόνια μετά τη 2η έκδοση τοῦ βασικοῦ γιά τόν Θεόφιλο Κορυδαλέα ἔργου τοῦ Κλ. Τσούρκα, πραγματοποιεῖται στό Βουκουρέστι μέ τήν πρώτη (κριτική) έκδοση τοῦ «Προοιμίου εἰς Λογικήν» τὸ σχέδιο τῆς ἐκδόσεως σέ ἑπτὰ τόμους δλόκληρου τοῦ σχολιαστικοῦ στόν Ἀριστοτέλη ἔργου τοῦ Κ. Τὸ σχέδιο καί ἡ πραγματοποίησή του πρέπει νά χαιρετισθοῦν θερμὰ — εὐστοχοί καί πειστικοί οἱ τρεῖς λόγοι ποῦ ὑπαγόρευσαν τήν ἀπόφαση τῶν ἐκδοτῶν, ὅπως ἀναπτύσσονται στόν Πρόλογο ἀπό τόν κύριο συντελεστή τῆς ἐκδόσεως Const. Noica. Ἐπί μέρους παρατηρήσεις, κυρίως στά σχετικά μέ τή φιλοσοφική τοποθέτηση τοῦ Κορυδαλέα, βλ. στή βιβλιοκρισία μου γιά τὸ ἔργο τοῦ Κλ. Τσούρκα¹. Καθὼς πρόκειται ὁμως γιά τὸ πρῶτο βιβλίο ἐνός σοβαροῦ προγράμματος, εἶναι ἀνάγκη νά ἐπισημανθοῦν ἐδῶ ἀναλυτικά βασικά θέματα ἀρτιότητος, ποῦ πρέπει νά χαρακτηρίζη μιὰ σύγχρονη κριτική έκδοση φιλοσοφικῶν κειμένων. Οἱ σοβαρές ἀτέλειες τοῦ πρώτου τόμου τῶν ἔργων τοῦ Κ. εἶναι ἀνάγκη νά προληφθοῦν στοὺς ἐπόμενους.

Καί πρῶτα στά θέματα τοῦ Προλόγου. Γιατί ὀρίσθηκε ὡς τίτλος τῆς σειρᾶς τὸ «Oeuvres philosophiques de Th. C.», ἐνῶ ἀρμοδιότερος — σύμφωνα καί μέ τήν ἀναφορά, ποῦ σωστά γίνεται, στό Corpus τῶν Commentaria in Aristotelem Graeca τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου — εἶναι ὁ τίτλος Th. C., Commentaires sur Aristote; Ἀποκλείσθηκε ἄλλωστε κάθε ἄλλο ἔργο, τὰ «Γεωγραφικά ἢ περὶ κόσμου» π.χ. Εἰδικότερα, γιατί προκρίθηκε γιά τὸ ἐκδιδόμενο τώρα ἔργο ὁ ἐπίτιτλος τοῦ «Προοίμιον εἰς Λογικήν» ἀπό τόν κυρίως τίτλο τοῦ «Ἐκθεσις κατ' ἐπιτομήν τῆς λογικῆς πραγματείας», ποῦ ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στό περιεχόμενο τοῦ ἔργου, ἐνῶ ἀπό ἓνα «Προοίμιον» περιμένει κανεὶς ὅ,τι θὰ λέγαμε σήμερα «Εἰσαγωγή» σέ μιὰ φιλοσοφική μάθηση; Κι ἀκόμη, ποῦ τὸ κριτήριο γιά τήν κατάταξη τῶν ἔργων στήν προγραμματισμένη σειρά; Ἡ ὀρθόδοξη τάξη εἶναι: «Προοίμιον εἰς Λογικήν» - Σχόλια εἰς τὰ Λογικά συγγράμματα - εἰς τὴν Φυσικὴν ἀκρόασιν - εἰς τὸ Περὶ οὐρανοῦ - εἰς τὸ Περὶ γενέσεως καί φθορᾶς - εἰς τὸ Περὶ ψυχῆς - εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσικά Α-Δ. Τὸ ὅτι τὸ 2ο, 3ο καί 5ο ἔργο ἔχουν γνωρίσει ἤδη μιὰ έκδοση (Βενετία 1729, 1779, 1780), δὲν πρέπει νά ἐπηρεάσῃ τήν κατάταξη, γιατί κι ἔτσι μποροῦν βέβαια νά προηγηθοῦν στή δημοσίευση τὰ ἀνέκδοτα ἔργα.

Πολὺ σοβαρότερα εἶναι τὰ θέματα τῆς μορφῆς στήν έκδοση ποῦ κρίνομε· καί σύγχρονη κριτική έκδοση ἔργου σχολιαστικοῦ στόν Ἀριστοτέλη δὲν μπορεῖ νά θεωρηθῇ αὐτή. Καί ὁμως ὑπῆρχε ὑπόδειγμα ἄρτιο καί ἀξεπέραστο, παρὰ τὰ 60-80 χρόνια του, ἓνας ὁποιοσδήποτε ἀπό τοὺς 23 τόμους τῶν C.A.G. καί ἰδιαίτερα ὁ τ. IV: Πορφύριου «Εἰσαγωγή» καί σχόλια στίς «Κατηγορίες» κλπ. Πολὺ περισσότερο, ποῦ οἱ ἐκδότες, ὅπως λέγουν, φιλοδοξοῦν νά προσφέρουν τὸ ὕστατο περίπου ἐποχιακὰ (τὸ ἐνδιάμεσο θὰ τὸ ἀποτελοῦσαν οἱ ἀνέκδοτοι ἀκόμη ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς) συμπλήρωμα τῆς μεγάλης σειρᾶς τῶν Ἑλλήνων σχολιαστῶν, ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα ὡς τὸν Γεράσιμο Βλάχο καί τὸν Βικέντιο Δαμοδό.

Οἱ κρίσεις μας θὰ ἀναπτυχθοῦν ἀμέσως παρακάτω. Ἐδῶ, καί τοῦτο μό-

1. Ἑλληνικά 23 (1970) 399-404.

νο με γενικότερη σημασία: Πῶς ἐπιχειρεῖται κριτική ἔκδοση με βάση ἕνα μικρὸ μόνο μέρος ἀπὸ τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν κώδικων τοῦ Κ., με βάση δηλ. ἀποκλειστικὰ τοὺς κώδικες τοῦ Βουκουρεστίου; Ὅσο κι ἂν στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ὑπάρχει χφ τοῦ 1644, ἀφοῦ αὐτὸ οὔτε αὐτόγραφο εἶναι οὔτε καὶ ἄρτιο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ σύγκριση με τὸν πολὺ μεταγενέστερο (18ος αἰ.) κώδ. 84 (484), ἐπιτρέπεται νὰ ἀγνοηθοῦν ἔξι τουλάχιστον ἄλλοι κώδικες τοῦ 17ου αἰώνα; Καὶ τί σημαίνει ἡ δικαιολόγησι τοῦ πράγματος στὸν Πρόλογο: «prou commencer»; Τέτοια ἔργα δὲν γίνονται τόσο εὐκόλα, καὶ μιὰ νεώτερη ἔκδοση κλείνει πιὰ τὸ δρόμο γιὰ ὁποιοδήποτε ἄλλον, ποὺ θὰ εἶχε τὴν ἴδια φιλοδοξία (παράδειγμα ἡ ἐντελῶς ἀμέθοδη καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας σχεδὸν ἀχρηστὴ ἔκδοση τῶν Oeuvres complètes τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου ἀπὸ τοὺς Petit-Sideridès-Jugie, Παρίσι 1928-37). Καὶ πῶς θὰ γίνῃ κριτικὴ ἔκδοση τῶν ἄλλων ἔργων, ὅταν οἱ ἀρχαιότεροι κώδικες δὲν εἶναι πάντα στὸ Βουκουρέστι;

Ἡ γαλλικὴ μετάφρασι, ἔργο ἐδῶ κι αὐτὴ τοῦ C. Noica, ἀποτελεῖ χωρὶς ἄλλο σημαντικὴ προσφορὰ γιὰ μιὰ εὐρύτερη ἀξιοποίηση τῆς ἔκδοσεως. Τὴν ποιότητά της δὲν μπορούμε εὐκόλα νὰ τὴν κρίνωμε, ἀλλὰ ἡ ἐξάρτησή της ἀπὸ ἔγκυρες γαλλικὲς μεταφράσεις τοῦ Ὀργάνου (ἀναφέρεται ἡ μετάφρασι Tricot) πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ἐγγύησι. Ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἀπόδοσι τοῦ τίτλου, ποὺ προκρίθηκε, δὲν προκύπτει πάλι ὅτι πρόκειται γιὰ ἐρμηνευτικὸ στὸν Ἀριστοτέλη ἔργο καὶ ὄχι πρωτότυπο φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Κ. Θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τουλάχιστον Introduction à la Logique aristotélicienne.

Μεγάλο καὶ ἀξιόλογο μέρος τῶν Εἰσαγωγικῶν στὴν ἔκδοσι τοῦ «Προοιμίου» (σ. XIII-XXX) ἀποτελοῦν τὰ κεφάλαια γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κ., γραμμένα ἀπὸ τὸν καλύτερο γνώστη τοῦ θέματος, τὸν Κλεόβουλο Τσοῦρκα. Ἀξίζει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἐδῶ μόνο ὅτι ὁ κ. Τσοῦρκας κατόρθωσε σὲ λιγότερες ἀπὸ 20 σελίδες νὰ σκιαγραφήσῃ τὴ σταδιοδρομία τοῦ μεγάλου διδασκάλου καὶ νὰ παρουσιάσῃ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ τὸ πλούσιο ἔργο του.

Μόνη παρατήρησι ἐδῶ ἡ ἐντελῶς ἀνεπαρκῆς παράγραφος γιὰ τὰ ἀρχαιότερα χφφ τῶν ἔργων τοῦ Κ.: Καὶ ἂν δὲν εἶναι ἀκριβῆς γιὰ τὸν κώδ. Charkov III (Σχόλια στὸ Περὶ οὐρανοῦ) ἡ ἔνδειξι 16. αἰ., ποὺ δίνουν οἱ HARLFINGER καὶ WIESNER, Scriptorium 18 (1964) 244, γνωρίζομε 17 τουλάχιστον ἀκόμη χφφ, χρονολογημένα μεταξὺ 1644 καὶ 1682, γιὰ νὰ περιορισθοῦμε στὰ χρονικὰ ὅρια τῶν 4 χφφ ποὺ μνημονεύει ὁ κ. Τσοῦρκας. Τοῦ 17. αἰ. ξέρομε συνολικὰ περισσότερα ἀπὸ 80, ἀπὸ τὰ ὅποια 50 χωρὶς ἀναφορὰ τοῦ ἔτους. Καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συμπληρωθῇ ἡ παράγραφος μετὰ τὴ διόρθωσι τῆς σ. XXXVII γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ κώδ. Βουκ. 626 (562), «Προοίμιον», ποὺ γίνετα ἔτσι, μαζὶ με τὸν Ἱεροσολυμητικὸ 530 (Σχόλια στὰ Μετὰ τὰ φυσικὰ) ὁ ἀρχαιότερος (1644), μετὰ τὸν κώδ. 15 Μονῆς Ξενοφώντος τοῦ 1638 («Γεωγραφία»);

Καὶ τώρα στὰ κυρίως ἐκδοτικὰ ζητήματα τοῦ «Προοιμίου», σ. XXXI-XXXVIII. Ὑπεύθυνος καὶ γιὰ τὸ τμήμα αὐτὸ ὁ C. Noica. Σωστά ἐπισημαίνεται στὴν ἀρχὴ ἡ σχέση, ὅπως καὶ ἡ ὑπαρξὴ διαφορῶν μεταξὺ τοῦ «Προοιμίου» καὶ τῶν κυρίως Σχολίων στὰ Λογικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὸ «Προοίμιον» εἶναι ἔργο πολὺ μεταγενέστερο, εὐκαιριακὸ, γραμμένο τὸ 1636 στὴ διάρκεια σύντομης παραμονῆς τοῦ Κ. στὴν Ἀθήνα καὶ γιὰ χάρη τῶν μα-

θητῶν του ἐκεῖ. Τὸ χαρακτηρίζει ἡ ξεχωριστὴ ἄνεση ἐνὸς ἔμπειρου ἑρμηνευτῆ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐχει ὅμως καὶ ἐλλείψεις, σκόπιμες ἢ ὄχι παραλείψεις. Θὰ ἔπρεπε κάπως νὰ δηλωθοῦν στὴν ἔκδοση π.χ. ὅτι ἡ ἑρμηνεία τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Πορφυρίου διακόπτεται στὴ σ. 15 Busse (C.A.G. τ. IV, 1). Ἐξ ἄλλου δὲν ὑπάρχει ἑρμηνεία τῶν «Τοπικῶν» (λανθασμένα λοιπὸν ἀναφέρονται στὰ Περιεχόμενα τῆς σελ. VII). Οἱ διαφορὲς ποὺ διαβάζομε στὶς σ. XXXI-II δὲν ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία. Ἐξηγοῦνται πολὺ εὐκόλα ἀπὸ τὴ διαφορὰ ἐποχῆς τῆς συγγραφῆς, χαρακτῆρος τῶν ἔργων καὶ, πιθανότατα, ἄλλων κἀθε φορὰ βοηθημάτων-προτύπων, π.χ. ὡς πρὸς τὰ παραδείγματα.

Μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ «Προοιμίου» θὰ γίνῃ ἀναμφισβήτητα εὐκολώτερο τὸ ξεκαθάρισμα τῶν χφφ ποὺ περιέχουν τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἔργο. Γιὰ τὴν ὥρα ἐπικρατεῖ σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς Καταλόγους καὶ τὸ Inventaire des Mss grecs d'Aristote et de ses commentateurs τοῦ A. WARTELLE, Παρίσι 1963, μεγάλη σύγχυση. Ἀπόλυτη σύγχυση ὑπάρχει σχετικὰ καὶ στὸ νεώτερο, πολὺ χρήσιμο, ἄρθρο τοῦ G. CRONT, L'Académie de Saint-Sava de Bucarest, RESEE 4 (1966) 446. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ κατάλογος τῶν 18 χφφ, πέραν τῶν δύο τοῦ Βουκουρεστίου, στὰ ὁποῖα βασίζεται ἡ ἔκδοση, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλῆ καὶ πολὺ περισσότερο πλήρης. Οἱ ἐκδότες ἀγνοοῦν ἄλλωστε τὶς συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὸν Wartelle ἀπὸ τοὺς D. Harlfinger - J. Wiesner: κώδικες Ἀθηνῶν 1148, Brit. Mus. Addit. 7143 (17. αἰ.), Mosqu. Central'nji gosud. Archiv... XXI καὶ Trabzon 45. Ἄς προστεθῇ τώρα καὶ ὁ κώδ. Σύμης 3 (ἔτ. 1803), φ. 196-203 (A. ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑ, Κατάλογος χφφ προερχομένων ἐκ τῆς Σχολῆς Σύμης, Ἑλληνικά 23, 1970, 46, ὅπου νὰ διορθωθῇ τὸ Πορφυρίου τοῦ Τυρίου εἰς Θεοφίλου Κορυθαλέως. Τὸ «Προοίμιον» ἐδῶ δὲν εἶναι πλήρες). Πρέπει ἀκόμη νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ κώδ. Ἀθηνῶν 1139, 1313, 1314 καὶ Μετοχ. Παναγ. Τάφου 562 (17. αἰ.). Οἱ δύο κώδικες Οὐψάλας, ποὺ ἀναφέρονται στὴ σ. XXXIV, θὰ εἶναι προφανῶς ὁ δίτομος κώδ. 39 (ἔτ. 1732), μὲ ἀγνωστο δυστυχῶς σὲ ποῖο ἀριστοτελικὸ ἔργο σχόλια (MARTIN, Notices sommaires, 1889, σελ. 62: Commentaire sur Aristote!).

Ἄνοιχτο μένει καὶ μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Προοιμίου» τὸ πρόβλημα τοῦ κειμένου ποὺ ἐμφανίζεται σὲ ὀρισμένα χφφ (π.χ. Hieros. St. Sabae 117, ἔτ. 1645) μὲ τὸν τίτλο «Ἐκθεσις συνοπτικὴ τῆς ὅλης συλλογιστικῆς πραγματείας» (Ἀρχ.: «Ὅσα ἐνεκά του κινεῖται») καὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ἄλλη μορφή Ἐπιτομῆς τῆς ἀριστοτελικῆς Λογικῆς. Δυστυχῶς τὸ θέμα αὐτὸ ἀγνοεῖται ἐντελῶς στὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα.

Δύο ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις τέλος στὸ τμήμα αὐτό: Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν κωδίκων στὴ σ. XXXV-VI θὰ ἦταν χρησιμότερο νὰ γίνῃ μὲ χρονολογικὰ καὶ ὄχι μὲ ἀλφαβητικὰ κριτήρια. Οἱ κώδικες Βουκουρεστίου ἐπικρατεῖ πιά, μὲ τοὺς καταλόγους τῶν Wartelle καὶ Harlfinger-Wiesner, νὰ ἀριθμοῦνται κατὰ Litzica, μὲ τὸν κυρίως ἀριθμὸ τους σὲ παρένθεση: ἐπομένως οἱ κώδικες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκδίδεται τὸ «Προοίμιον», εἶναι οἱ Βουκ. 626 (562), ἔτ. 1644, καὶ 84 (484), 18. αἰ. (Οἱ ἀριθμοὶ 329 καὶ 54, ποὺ δίνονται στὴ σ. XXXVII ὡς ἀριθμοὶ Litzica εἶναι βέβαια οἱ ἀριθμοὶ σελίδος τοῦ καταλόγου του). Τέλος γιατί στὸν ἀρχαιότερο καὶ ἀκριβέστερο κώδικα 626 (562) δόθηκε τὸ Siglum B, ἐνῶ στὸν μεταγενέστερο τὸ A;

Στὸ κείμενο τῆς ἔκδόσεως, ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος,

διδάκτωρ τῆς Σορβόννης, πρέπει νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἐξῆς σοβαρά:

α) Λείπει στιχαριθμηση κατὰ σελίδα, πράγμα ποῦ ἀποτελεῖ στοιχειώδη ὑποχρέωση σὲ κριτικὴ ἔκδοση.

β) Ἀνάλογα ἀπρόσφορη εἶναι καὶ ἡ μορφή τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος.

γ) Λείπει τελείως τὸ Ὑπόμνημα πηγῶν (Πορφύριος, ἀριστοτελικὰ κείμενα, ἄλλοι σχολιαστές).

δ) Τὰ χωρία ἀπὸ τὸν Πορφύριο καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐνδεχομένως καὶ ἄλλους σχολιαστὲς (ἀσφαλῶς, στὰ κυρίως τουλάχιστον σχόλια, ἀπὸ τὸν Δαυίδ) δὲν δηλώνονται στὸ κείμενο μὲ τὴν καθιερωμένη στίς κριτικὲς ἐκδόσεις ἀραίωση.

ε) Κανεὶς τίτλος συγγράμματος δὲν τυπώνεται σωστά: *Εἰσαγωγή, Περὶ ἐρμηνείας, Τοπικά* κλπ. (ἔχι *εἰσαγωγή, περὶ ἐρμηνείας, τοπικά*).

ς) Τὸ κείμενο ἔχει πολλὰ τυπογραφικὰ, πάμπολλα στίξεως καὶ πολλὰ καὶ σοβαρὰ λάθη μορφῆς: 25 τουλάχιστον ἀπὸ τὰ τελευταῖα στίς πρῶτες 25 σελίδες κειμένου (ἐρμηνεία τῆς «Εἰσαγωγῆς»).

Παραθέτω τὰ σπουδαί: τερα7 ὑποσ. 2 ἀπόληψις: ὑπόληψις, 9,10 ὑποτελεῖ: ὑποτελεῖ, 19,17 δηλοῦται: δηλοῦνται (αἱ φύσεις), 19,27 τὸ περὶ διαιρέσεως: τὰ περὶ δ., 19,34 ἐκτεθέντων: ἐκτεθεισῶν (φύσεων), 21,7 ἐκ (τοῦ) περιπάτου, 23,4 πάντες: πάντας, 25,21 προσεχῶς εἴρηται! 29,1 διαφόρων κατηγοριῶν: διαφοραὶ κατηγοριῶν, 29,15 πῶς τὸ Α, πῶς αὐτὸ Β: πῶς αὐτὸ τό, 35,9 ὑπάρχουσαι: ὑπάρχουσι, 41,38 κατὰ φύσιν alt.: omittendum (ὅπως ὁ Β), 53,7 ἀποδίδωσιν: ἀποδίδων, 55,14 ἐπιγίνεται: ἀπογίνεται — Ἐξ ἄλλου ἡ φράση 11,38-40 Ἡ διδασκαλία — πραγματείας ἀνήκει προφανῶς σὲ σημείωση περιθωρίου (πρβ. 7 ὑποσ. 2). Τὰ χωρία 23,4, 29,8-10 καὶ 29, 12-13 πάσχουν σοβαρὰ. Ὁ στ. 39,8 δὲν εἶναι στὴ θέση του (ποῦ ἀνήκει ὁμοίως;). Μετὰ τὸν στ. 57,38 λείπει ἕνας ἢ περισσότεροι στίχοι.

ζ) Κακῶς προτιμήθηκε σὲ 12 τουλάχιστον (ἀπὸ τίς 25) περιπτώσεις διαφορᾶς γραφῆς ἢ γραφῆ τοῦ κώδ. Α (18. αἰ.) ἀπὸ τὴν ὀρθότερη τοῦ κώδ. Β (ἔτ. 1644), ποῦ δίνεται στὸ «κριτικὸ ὑπόμνημα».

Μερικὰ παραδείγματα: 9 ὁ φιλόσοφος Β ἢ φιλοσοφία Α 11 εἰς κατηγορίαν Β εἰς κατηγορίας Α 21 παρόντος προοιμίου Β 23 πόθεν τοῦτο Β 29 πῶς αὐτὸ (ἔχι αὐτὸ) Β 35 εἰς ἐρμηνείαν 43 non habet κατὰ φύσιν alt. Β 43 ἀλλ' οὐκ 51 περὶ τῆς τάξεως τοῦ ἰδίου 53 ὡσπερ γάρ.

η) Σοβαρὴ τέλος εἶναι ἡ ἔλλειψη Πινάκων λέξεων (πραγμάτων) καὶ ὀνομάτων.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν νομίζομε ὅτι ὑπαγορεύονται ἀπὸ ὑπερβολικὴ ἀπαίτηση γιὰ ἕνα «τέλειο» κείμενο. Εἶναι πολὺ πιὸ στοιχειώδεις καὶ γίνονται γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν παρουσίαση τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ Κ. μὲ ἀρτιότερες κριτικὲς ἐκδόσεις, ἱκανὲς δηλαδὴ νὰ βοηθήσουν καὶ τὸν ἱστορικὸ τῆς Φιλοσοφίας. Τὸ «Προοίμιον» καὶ ἔτσι ὅπως εἶναι ἀποτελεῖ ὀπωσδήποτε χρήσιμη προσφορά καὶ σὰν ἀπαρχὴ θὰ χαιρετισθῆ θερμὰ ἀπὸ ὅλους.

ΔΙΝΟΣ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ

C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Genève, Librairie Droz, 1969 (Études de Philologie et d'Histoire, 9). 160, σσ. XIV, 169.

Ὁ κ. Κ. Θ. Δημαρᾶς ἔχει ἀφιερῶσει πάμπολλες μελέτες στὴν ἔρευνα τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, τοῦ σημαντικώτατου αὐτοῦ πνευματικοῦ κινήματος πού καλύπτει κυρίως τὰ πενήντα κρίσιμα γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ πνευματικοῦ κόσμου χρόνια 1770-1820. Γιὰ τὴν ἐποχὴ αὕτῃ ὁ κ. Δημαρᾶς εἶναι ἀναμφισβήτητη αὐθεντία· ὄχι μόνο διασαφῆνισε μὲ τὴν ἔρευνα πολλὰ λεπτομερειακὰ σημεῖα, ἀλλὰ καὶ διεύρυνε σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα. Θὰ ἀρκοῦσε ν' ἀναφερθῶν στὸ σημεῖο αὐτὸ ἢ συμβολὴ του στὴν ἔκδοση τῆς Ἀλληλογραφίας τοῦ Κοραΐ καὶ ἡ πρώτη ἔκδοση τῶν «Εὐρισκομένων» τοῦ Καταρτζῆ (μιάς προσωπικότητας πού φωτίστηκε μὲ τὸ σωστὸ φῶς χάρις κυρίως στὶς ἔρευνες τοῦ κ. Δημαρᾶ τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια). Ἀλλὰ ὁ κ. Δημαρᾶς εἶναι συνάμα καὶ πνεῦμα φιλοσοφημένο, ὁ στοχαστικώτερος ἀπὸ τοὺς φιλόλογους νεοελληνιστές μας, πού δὲν περιορίζεται στὴ φιλολογικὴ ἔρευνα μονάχα, παρὰ ἐξετάζει μὲ ιδιαίτερη διεισδυτικότητά καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, προπάντων τῆς μεταφορᾶς τῶν ἀπὸ τὴ μιὰ περιοχὴ στὴν ἄλλη. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ συγκριτικὴ φιλολογία βρίσκεται στὸ κέντρο τῶν ἐνδιαφερόντων του, πράγμα στὸ ὁποῖο τὸν βοηθᾷ τὸ πλατὺ ὀπτικό του πεδίο καὶ ἡ διόλου ἐπιφανειακὴ γνώση πού ἔχει τῶν ξένων φιλολογιῶν καὶ τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων.

Στὸν μικρὸν αὐτὸν καὶ κομψὰ τυπωμένον τόμο συγκεντρώνει δέκα μικρότερες μελέτες του καὶ δοκίμια, τὰ περισσότερα (νομίζουμε) δημοσιευμένα σὲ ξένα ἢ καὶ δικά μας δημοσιεύματα. Καὶ λέμε «νομίζουμε», γιατί ὁ συγγρ., ἀποβλέποντας ἴσως στὴν ἐνότητα τῶν δοκιμίων του, δὲν ἐδήλωσε σὲ κανένα τὴν ἀρχικὴ δημοσίευση (ὅπως συνηθίζεται στὶς τέτοιου εἴδους ἐκδόσεις)· μόνο σὲ μιὰ ὑποσημείωση τοῦ προλόγου (σ. XI) μᾶς λέει πὼς τὰ κείμενα (πού γράφτηκαν στὸ διάστημα εἴκοσι χρόνων) ἔχουν ὅλα ἀναθεωρηθῆ καὶ πὼς «ἂν ἔπρεπε νὰ χρονολογηθοῦν, θὰ ἦταν μὲ τὸ τρέχον ἔτος: ὁ ἀναγνώστης δὲν προσδοκεῖ νὰ διαβάσῃ στὸν τόμο αὐτὸν τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν τοῦ συγγραφέα». Ἔστω· δὲν θὰ ἦταν ὡστόσο χωρὶς ἐνδιαφέρον νὰ ξέρῃ ὁ ἀναγνώστης π.χ. πὼς ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς μελέτες ἦταν ἀνακοινώσεις σὲ διεθνῆ συνέδρια, πού πολλὰ (ὅπως συνηθίζεται) εἶχαν θέμα προκαθορισμένο—ὅπως π.χ. τὸ θέμα «Tradition et innovation» (μελέτη ἀρ. II· ἡ δήλωση στὴν ἀρχή: «Malgré le court metrage attribué à chacun des nous» παραμένει ἀκατανόητη). Ἐπίσης, ἀφοῦ κάθε ἐργασία τοῦ κ. Δημαρᾶ ἐνδιαφέρει ὄχι μόνο τοὺς ξένους, ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἕλληνες, αὐτοὺς τοὺς τελευταίους θὰ τοὺς βοηθοῦσε νὰ ξέρουν πὼς ὁ ἀρ. I ἔχει δημοσιευτῆ καὶ στὶς Ἐποχὲς (τεῦχ. 21, 1965) ἢ στὰ «Συμποσιακὰ» τοῦ συγγρ., ἢ ὅτι ὁ ἀρ. X ἔχει ἐκδοθῆ καὶ σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση τῆς Αἰκ. Κουμαριανοῦ («Σκέψεις γιὰ τὴν τοπικὴ δεκτικότητα ὡς ὄρο τῶν διεθνῶν ρευμάτων», Ἀθ. 1968). Καὶ ἡ παράλειψη τῆς τεκμηρίωσης δυσκολεύει ἐπίσης ὄχι μόνο τὸν εἰδικότερο μελετητῆ, ἀλλὰ καὶ τὸν μέσο μορφωμένο ξένο ἀναγνώστη, γιὰ τὸν ὁποῖον ὑποτίθεται πὼς ἔγινε.

Ἀπὸ τὰ δέκα κείμενα τοῦ τόμου, τὰ τρία ἀναφέρονται στὴ γενικότερη προβληματικὴ τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς συγκριτικῆς φιλολογίας. Τὸ I

έχει θέμα τις «συμπτώσεις στην ιστορία τῶν γραμμάτων καὶ στην ιστορία τῶν ιδεῶν» (ὅπου καὶ πολὺ εὐστοχες παρατηρήσεις γιὰ ὅσα συνήθως λέγονται γιὰ «ἐπιδράσεις» καὶ «μιμήσεις»). Τὸ II ἀναφέρεται ἰδιαίτερα στὴν «ἐξέλιξη τῶν ιδεῶν ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα στὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ περιοχὴ», ἀλλὰ καὶ ἐδῶ τὸ βασικὸ πρόβλημα εἶναι γενικότερο, τῆς «παράδοσης καὶ ἀνενέωσης». Τὸ X πάλι, γιὰ τὴν «τοπικὴ δεκτικότητά», ἀναπτύσσει πάρα πέρα τὸ θέμα τῶν «συμπτώσεων» (καὶ τῶν «ἐπιδράσεων» καὶ «μιμήσεων») καὶ ἀναφέρεται εἰδικότερα στὸ κίνημα τοῦ νεοελληνικοῦ ρομαντισμοῦ, στὴν ἐρευνα τοῦ ὁποῖου ὁ συγγρ.—μὲ τὸν εἰδικότερο τίτλο «Ρομαντικὰ σημειώματα»—ἔχει ἀφιερῶσει ἄλλες του βασικὲς μελέτες. Βρίσκοντας δηλ. στὸν ἑλληνικὸ χῶρο συστατικὰ τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ ρομαντισμὸ, ἐπισημαίνει πόσο ἦταν ἔτοιμος ὁ Ἑλληνισμὸς νὰ τὸν δεχτῆ, πόσο δηλ. ὑπῆρχε ἡ «τοπικὴ δεκτικότητά».

Οἱ λοιπὲς μελέτες ἀναφέρονται σὲ εἰδικότερα θέματα τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Τὸ IV εἶναι μιὰ σύντομη ἀλλὰ οὐσιαστικὴ παρουσίαση τοῦ Καταρτζῆ (D. Catargi¹, «philosophe» grec), θέμα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπητὰ τοῦ κ. Δημαρᾶ. Τὸ V καὶ VIII εἶναι ἐκτενέστερα καὶ ἀναλυτικότερα. Τὸ V, «Dix années de culture grecque dans leur perspective historique» (ἀναδημοσιευμένο ἀπὸ τὰ *Balkan Studies* 9, 1968—συντομευμένο δημοσιεύτηκε καὶ ἑλληνικὰ στὴν ἐφ. Τὸ Βῆμα, Ὀκτ.-Νοέμ. 1966) εἶναι μιὰ λαμπρὴ ἱστορικὴ παρουσίαση τῆς τόσο κρίσιμης γιὰ τὸν διαφωτισμὸ καὶ γιὰ τὸν νέο Ἑλληνισμὸ γενικότερα δεκαετίας 1791-1800. Χρησιμότατο γιὰ τὸν ξένο μελετητῆ, θὰ ἦταν πολυτιμότερο καὶ γιὰ τὸν Ἕλληνα ἂν πλουτιζόταν μὲ κάποια τεκμηρίωση. Ἱστορικὸ καὶ ἀναλυτικὸ ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ἀρ. VIII, «L'apport de l'Aufklärung au développement de la conscience néohellénique», μὲ πολλὰς διεισδυτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ σμίξιμο τοῦ καινούριου ἐνδιαφέροντος γιὰ τοὺς ἀρχαίους (ἀποτέλεσμα τοῦ διαφωτισμοῦ) μὲ τὴ συνείδηση τῆς προγονικῆς κληρονομιάς κ.ἄ.²

Τέλος, τὰ VI (καὶ VII) καὶ IX ἀποτελοῦν εἰδικότερα θέματα συγκριτικῆς φιλολογίας. Ἡ μελέτη VI, «La fortune de Voltaire en Grèce», εἶναι περιττὸ νὰ ποῦμε πόσο βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ θέματος τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ τὶς διαφορὲς «τύχες» ποὺ εἶχε ἡ διδασκαλία τοῦ Γάλλου φιλοσόφου ἀπὸ τὸ 1776, ὅταν ἔχουμε τὴν πρώτη μεία τοῦ ὀνόματός του, ὡς τὸ 1821, καὶ τοῦ ἀντικατοπτρίζουν τὴ γενικὴ καμπύλη τῆς ἱστορίας τῶν ιδεῶν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν πεντηκονταετία αὐτή, καμπύλη ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν πορεία ἀπὸ τὸ νεωτερικὸ κίνημα τοῦ διαφωτισμοῦ πρὸς τὴν ἀντίδραση (χαρακτηριστικὴ ἢ κορύφωση τῆς πολεμικῆς ἐναντίον τοῦ Βολταίρου στὴ δεκαετία 1790-1800). Ἡ μελέτη εἶχε δημοσιευτῆ γιὰ πρώτη φορά τὸ 1951 (στὰ «Mélanges Merlier»)· μὲ τὸν ἀρ. VII (ἀνακοίνωση σὲ συνέδριο τὸ 1967) ὁ συγγρ. συμπληρώνει τὴν παλαιότερη αὐτὴ μελέτη μὲ νεώτερα στοιχεῖα.

1. Γιατὶ αὐτὴ ἡ τουρκοπρεπὴς κατάληξη; Καὶ παλαιότερα ὁ συγγρ. τὸν μετέγραφε Katardjy. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ σωστὴ ἀπόδοση εἶναι Katartzis. Ἄλλὰ τὸ θέμα τῆς μεταγραφῆς τῶν ἑλληνικῶν κυρίων ὀνομάτων εἶναι ἐκτεταμένο.

2. Πρόκειται γιὰ διάλεξη ἢ ἀνακοίνωση («Je peux vous apporter», «L'exposé que j'ai l'honneur de clore maintenant»). Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω ἂν ἔχη δημοσιευτῆ ἄλλοῦ.

Ἡ μελέτη IX τέλος, «L'heure de Vico pour la Grèce», παρακολουθεῖ με τὸν ἴδιο τρόπο τὴν ἀπήχηση πού εἶχε στὴν Ἑλλάδα ἡ διδασκαλία τοῦ κορυφαίου Ἰταλοῦ φιλοσόφου (1688-1743). Βέβαια ἐδῶ βρισκόμαστε ἔξω ἀπὸ τὰ χρονικά πλαίσια τοῦ διαφωτισμοῦ, ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πομποῦ (τοῦ Vico), ἀλλὰ καὶ τοῦ δέκτη. «Ἡ ὥρα τοῦ Vico», ὅπως καταλήγει με τὴν ἔρευνά του ὁ συγγρ., πολὺ ἀργὰ ἐσήμανε γιὰ τὴν Ἑλλάδα· καὶ ἡ ὥρα αὐτὴ δὲν ἦταν πιά ἡ ὥρα τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ τοῦ κινήματος τοῦ ρομαντισμοῦ. Πρῶτος ὁ Μάρκος Ρενιέρης τὸ 1840 ἀναφέρεται ρητὰ στὸν Ἰταλὸ φιλόσοφο, καὶ οἱ ἀναφορὲς πληθαίνουν στὴ δεκαετία 1840-1850. Τὰ χρόνια αὐτὰ ἄλλωστε, με τὴ διαμάχη τῶν παλαιότερων καὶ τῶν νεώτερων, καθὼς καὶ τὰ ἀμέσως ἀκόλουθα (ὅπου χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σιωπὴ ἀνθρώπων ὅπως ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος ἢ ὁ Σπ. Ζαμπέλιος σχετικὰ με τὸν Vico), ἀποτελοῦν ἄλλο ἀγαπητὸ θέμα τοῦ συγγραφέα.

Ἐλπίζουμε πὼς τὸ βιβλίον, τυπωμένο ἀπὸ γνωστὸν ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ ἐξωτερικοῦ, θὰ κυκλοφορήσῃ σὲ πλατύτερους κύκλους καὶ θὰ κάμῃ γνωστὴ καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὴν πνευματικὴ ἱστορία τῶν χρόνων πού ἄμεσα προηγήθηκαν ἀπὸ τὸ σημαντικότερο γεγονός στὴν ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, τὸ Εἰκοσιένα—προϊστορία δηλ. γιὰ τὴν ὁποῖαν οἱ ξένοι πολὺ λίγο εἶναι πληροφορημένοι. Καὶ ὁ κ. Δημαρᾶς, ὁ ὁποῖος χειρίζεται τὰ γαλλικὰ σὰν μητρικὴ του γλῶσσα—καὶ πού γιὰ τὶς λεπτὲς διακρίσεις πού ἐπιχειρεῖ, ἡ γαλλικὴ γλῶσσα προσφέρει ἕνα θαυμάσιο ἐκφραστικὸ ὄργανο—ἦταν ἀσφαλῶς ὁ πιὸ ἐνδεδειγμένος γιὰ νὰ κάμῃ γνωστὴ τὴν προϊστορία αὐτῆ.

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Θεοδώρου Προδρόμου, Φιλοσοφία τοῦ κρασποπατέρος καὶ ἄλλα Πτωχοπροδρομικά. Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, γλωσσάριο I. Μ. Χατζηφώτη. Ἐκδόσεις «Γρηγόρη», Ἀθήνα ἄ. ἔ. [1969;]. 80 μ., σσ. 75.

Εὐπρόσδεκτη εἶναι τελευταῖα ἡ πρωτοβουλία μερικῶν ἐκδοτικῶν οἰκῶν νὰ κάμουν γνωστὰ στὸ εὐρύτερο κοινὸ με βιβλία «τῆς τσέπης» κείμενα βασικὰ τῆς παλαιότερης λογοτεχνίας μας—με τὴν προϋπόθεση βέβαια πὼς προσφέρουν ἕνα κείμενο καθαρὸ καὶ λίγα εἰσαγωγικά καὶ υπεύθυνα στοιχεῖα γιὰ τὸ ἔργο. Οἱ «Ἐκδόσεις Γρηγόρη», στὴ σειρὰ «Βυζαντινοὶ καὶ μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς», μᾶς δίνουν, ὕστερ' ἀπὸ τὸν «Βέλθανδρο καὶ Χρυσάντζα» καὶ τὴ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», τὰ ποιήματα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου. Ὅπως μᾶς δηλώνουν τουλάχιστον στὸν τίτλο, ὁ ὁποῖος, ἔτσι καθὼς εἶναι διατυπωμένος, φαίνεται σὰν νὰ σημαίνει πὼς ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἔγραψε πολλὰ «Πτωχοπροδρομικά», ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα εἶναι καὶ ἡ «Φιλοσοφία τοῦ κρασποπατέρος». Ἐγραψε ὅμως στ' ἀλήθεια ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, ὁ γνωστὸς λόγιος καὶ πολυγράφος τοῦ 12ου αἰώνα, τὴ «Φιλοσοφία»; Καὶ ἔγραψε αὐτὸς καὶ τὰ «Πτωχοπροδρομικά»; Τοῦτα τὰ δεύτερα εἶναι βέβαια πολὺ περισσότερα γνωστὰ ἢ ἐπικρατέστερη ὅμως σήμερα θεωρία εἶναι πὼς δὲν πρόκειται γιὰ ἔργα δικὰ του, ἀλλὰ γιὰ μιμήσεις στὸ ὄφος του, καὶ ἀκόμα πὼς γράφτηκαν ἀπὸ διάφορους ποιητές¹. Ὁ ἐκδ. τὰ ξέρει βέβαια αὐτὰ· παραθέτει μάλιστα ὅλες τὶς σχε-

1. Βλ. π.χ. τὸ πρόσφατο βιβλίον τοῦ H. G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971, σ. 101-105.

τικές θεωρίες (ἀκόμα και τις παλιές και ξεπερασμένες τῶν Κοραΐ, Miller, Neumann, Χατζιδάκη), γιὰ νὰ καταλήξῃ τελικὰ σ' ἓνα συμπέρασμα ποῦ δὲν εἶναι διατυπωμένο μὲ σαφήνεια: ὅτι «δὲν πρέπει ν' ἀρνηθοῦμε στὸν Θεόδωρο Πρόδρομο τὴν πατρότητα ὀρισμένων ποιημάτων», ἀλλὰ καὶ ὅτι «τὰ ἐπαιτικά ποιήματα ποῦ μᾶς παραδίδονται εἶναι παρωδίες ἢ ποιήματα κατὰ τὸ ὕφος τοῦ Προδρόμου». Ἀλλὰ τὰ τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα «Πτωχοπροδρομικά» ποιήματα εἶναι «ἐπαιτικά», ἄρα παρωδίες· γιὰ τὸν ἴδιον τὸν Πρόδρομο ἀπομένει λοιπὸν μόνο τὸ 3ο, τὸ κατὰ ἡγουμένων—αὐτὸ ὅμως εἶναι ἐκεῖνο ποῦ τὸ λιγότερο μπορεῖ νὰ διεκδικήσῃ τὴν πατρότητά του. Ἐχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ ἐκδότης θέλει ὀπωσδήποτε νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν πατρότητα τοῦ βυζαντινοῦ λογίου· τίς σσ. 12-17 καταλαμβάνει μιὰ (σχετικὰ μὲ τὴν ἔκταση τοῦ μικροῦ βιβλίου) δυσανάλογα ἐκτεταμένη παρουσίαση τοῦ λογίου ἔργου τοῦ Προδρόμου (ὅπως ἄλλωστε καὶ στὴ σ. 9 ἀναφέρονται τὰ βιογραφικὰ τοῦ ἴδιου).

Ἡ σύγχυση ἐπιτείνεται στὸ VII κεφάλαιο τῆς Εἰσαγωγῆς (σ. 21-23), ὅπου λέγεται πὼς τὸ πρῶτο ποίημα «πρέπει χωρὶς ἀμφιβολία νὰ ἀνήκῃ στὸν Πτωχοπρόδρομο», βεβαίως ὅμως ποῦ ἀνατρέπεται εὐθὺς ἀμέσως: «ἂν δὲν πρόκειται γιὰ μίμηση ἢ παρωδία». Ἡ σύγχυση προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ἐκδ. μεταφέρει ἐδῶ ὑπεραπλουστεύοντας ἀλλὰ καὶ χωρὶς, φαίνεται, νὰ τὰ κατανοῇ, ὅσα (μὲ σαφήνεια αὐτοὶ καὶ ἀκρίβεια) ἀναφέρουν οἱ Hesselring καὶ Pernot στὴν εἰσαγωγή τῆς κριτικῆς τους ἐκδόσεως (σ. 20-21). Τὸ ὅτι ὁ ἐκδ. ἔχει παρανοήσει τὰ γραφόμενά τους φαίνεται καὶ ἀπὸ τίς ἀκόλουθες κωμικὲς παρεξηγήσεις: ἀποδίδει σ' ἓναν (ἄγνωστο) Βυζαντινὸ συγγραφέα, τὸν Θεόδωρο Στουπιώτη, μιὰ «ἔμμετρη ἐπιστολή», ἐνῶ πρόκειται γιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεόδωρου Προδρόμου ἀπευθυνόμενῃ πρὸς τὸν Θεόδωρο Στουπιώτη (καὶ ὄχι Στουπιώτη)· καὶ ἀκόμα οἱ «μερικοὶ στίχοι σὲ ἡρωικὸ ἐξάμετρο ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ [«τό»;—ποιό;] ποὺ ἀναφέρονται στὸν Θεόδωρο Πρόδρομο» εἶναι καὶ πάλι στίχοι ἀπὸ ἄλλη ἔμμετρη ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Προδρόμου, καὶ φυσικὰ δὲν ἀναφέρονται σ' αὐτόν. Ἐπομένως καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦ ἐκδ., πὼς τάχα «ἡ γλώσσα τοῦ Προδρόμου εἶχε γίνῃ τοῦ συρμοῦ» (ἀφοῦ τὴ χρησιμοποιοῦσαν διάφοροι συγγραφεῖς), πέφτει στὸ κενό.

Καὶ ἡ «Φιλοσοφία τοῦ κρασοπατέρος»—εἶναι καὶ αὐτὴ ἔργο τοῦ Θεόδωρου Προδρόμου; Ὅσο ξέρουμε, κανεὶς δὲν τὸ ὑποστήριξε ὡς τώρα, ἔξω ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐκδότη, τὸν Legrand, ὁ ὁποῖος ὑπέδειξε κάποιες ὁμοιότητες μὲ τὰ «Πτωχοπροδρομικά» ποιήματα. Ὁ ἐκδ., στὰ λίγα ποῦ ἀναφέρει γιὰ τὸ ποίημα στὴν εἰσαγωγή του (σ. 17-18), μᾶς λέει πὼς τὸ ποίημα «ἀποδόθηκε καὶ αὐτὸ στὸν Πτωχοπρόδρομο», προσθέτει ὅμως ἀμέσως: «ὑπόθεση ποῦ δὲν φαίνεται πιθανή». Ἀλλὰ τότε γιατί στὸν τίτλο προσγράφεται καὶ ἡ «Φιλοσοφία» χωρὶς κανέναν ἐνδοιασμό στὸν Θεόδωρο Πρόδρομο; Τὸ ποίημα δὲν εἶναι κἄν σύγχρονο μὲ τὰ Προδρομικά, ἀλλὰ ἀρκετὰ μεταγενέστερο, τοῦ 13ου ἢ τοῦ 14ου πιθανότερα αἰῶνα¹.

Τὰ κείμενα, καθὼς ἀναφέρεται σ' ἓνα σύντομο «ἐκδοτικὸ σημείωμα» στὸ τέλος, ἐκδίδονται: ἡ «Φιλοσοφία τοῦ κρασοπατέρος» ἀπὸ τὴν ἐκδόση τοῦ Σπ. Λάμπρου στὸν Ν. Ἑλληνομνήμονα, καὶ τὰ Πτωχοπροδρομικά (φυσικὰ)

1. Βλ. Beck, ἔ. ἀ. σ. 194-5.

ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἔκδοσιν τῶν Hesseling καὶ Pernot. Ἐκδόσεις ὁμοῦ κριτικῆς δὲν μετατρέπονται τόσο εὐκόλα σὲ λαϊκῆς γιὰ εὐρύτερο κοινό. Τὸ δεύτερο π.χ. ἀπὸ τὰ Προδρομικὰ ποιήματα τυπώνεται καὶ κατὰ τοὺς δύο κώδικες (τὸν Ἱεροσολυμιτικὸ καὶ τὸν Παρισινὸ: ἀρ. 3 κατὰ τὸν Ἱεροσολυμιτικόν, σ. 37-41, ἀρ. 3α κατὰ τὸν Παρισινόν, σ. 41-44)—πράγμα λίγο περίεργο γιὰ ἔκδοσιν μὴ κριτικῆ, ὅταν μάλιστα ὁ ἀναγνώστης δὲν ἔχει διόλου κατατοπισθῆ (παρὰ μόνον μὲ τὴν ὁμοία ἀρίθμηση: 3 καὶ 3α). Ὁ ἴδιος πάλι δὲν θὰ καταλάβῃ γιὰ ποιὸ λόγο στὸν ἀρ. 3 οἱ στίχοι ἀριθμοῦνται κατὰ τρόπο τόσο περίεργο: 16, 17, A, B, ... 24A κτλ., ἢ γιὰ ποιὸ λόγο πάλι στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀρ. 4 παραλείπονται δύο στίχοι καὶ τὸ ποίημα ἀρχίζει μὲ ἀποσιωπητικά (στὴν κριτικὴ ἔκδοσιν οἱ στίχοι ὑπάρχουν βέβαια στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα).

Στὸ τέλος παρατίθεται ἓνα ἀρκετὰ ἀναλυτικὸ γλωσσάριο (σ. 65-75), γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἐκδ. βασίστηκε κυρίως στὸ γλωσσάριο τῶν Hesseling-Pernot, ἀλλὰ καὶ στὸν Κοραῆ, τὸν Κουκουλέ κ.ἀ.—χρησιμοποίησε ἀκόμα καὶ τὸ καλὸ ἄρθρο τοῦ H. Eideneier στὴν *Byzantinische Zeitschrift* (57, 1964).

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμῆ, Σύγχρονα σολωμικά προβλήματα (Κριτικὴ συμβολή), Ἀθήναι 1969 (Κείμενα καὶ μελέται νεοελληνικῆς φιλολογίας, Διευθυντής: καθηγητῆς Γ. Θ. Ζώρας, 54). 8ο, σσ. 38.

Ὁ νέος φιλόλογος κ. Χατζηγιακουμῆς, ὕστερ' ἀπὸ τὸ ἀξιόλογο πρῶτο βιβλίον του γιὰ τὶς νεοελληνικῆς πηγῆς τοῦ Σολωμοῦ (βλ. τὴ βιβλιοκρισίαν μου ἐδῶ παραπάνω σ. 194-201) μᾶς δίνει στὴ μικρότερη αὐτὴ μελέτη του (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. Παρνασσός 11, 1969, τεύχ. 1 καὶ 2) ἓνα δεύτερο δείγμα τῆς κριτικῆς του ἱκανότητος. Ἡ μελέτη χωρίζεται σὲ τρία μέρη: στὸ πρῶτο ἐξετάζονται ἀναλυτικὰ τὰ πέντε βασικότερα, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συγγρ., σολωμικὰ προβλήματα: τὸ ἐκδοτικόν, τῆς βιβλιογραφίας, τῶν πηγῶν, τῆς βιογραφίας, καὶ τὸ ἐρμηνευτικόν.

Γιὰ τὸ ἐκδοτικόν, ἀφοῦ ἀξιολογήσῃ τις ἕως τῶρα ἐκδόσεις τοῦ Σολωμοῦ (καὶ ὑπογραμμίσῃ δίκαια τὴ σημασίαν τῆς ἐκδόσεως Πολυλά), ἀναλύει εἰδικότερα τὸ ἐκδοτικὸ πρόβλημα ὅπως παρουσιάζεται σήμερον, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν «Αὐτόγραφων Ἔργων», καὶ τονίζει τὴν ἀνάγκην μιᾶς ἐκδόσεως «ὀριστικῆς», βασισμένης βέβαια κυρίως στὰ αὐτόγραφα, ἀλλὰ παράλληλα καὶ στὴν ἔκδοσιν τοῦ Πολυλά καὶ σὲ διάφορα μεταγενέστερα εὐρήματα, ἀπόγραφα ἀπολεσθέντων χειρογράφων κτλ. Θεωρεῖ μάλιστα πῶς ἡ ἰδέαν ποῦ ἔχω διατυπώσῃ μιᾶς «φιλολογικῆς» ἐκδόσεως τῶν αὐτογράφων (ἐνὸς δηλ. τρίτου τόμου τῶν «Αὐτόγραφων Ἔργων»), θὰ ἦταν προτιμότερον νὰ ἐγκαταλειφθῆ «καὶ ἡ ὅλη προσπάθεια νὰ ἐνταχθῆ σὲ μιὰ καθολικότερη μέριμνα γιὰ τὴν ὀριστικὴν ἔκδοσιν» (σ. 8)—μοῦ κάνει μάλιστα τὴν τιμὴν νὰ θεωρῆ ἑμένα ὡς τὸν «μόνον ἱκανὸν σήμερον νὰ δώσῃ τὴν προτεινόμενὴν ἔκδοσιν» (σκέψῃ ποῦ παρακαλεῖ μάλιστα νὰ θεωρηθῆ καὶ σὰν ἀπαίτησιν). Τὸ πρόβλημα ἔχει τεθῆ σωστά. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς τελικὸς μας στόχος πρέπει νὰ εἶναι ἡ «ὀριστικὴ» αὐτὴ ἔκδοσιν. Ὅσο ἕμωις ἐργάζομαι γιὰ τὴν προπαρασκευῆν τῆς «φιλολογικῆς» ἐκδόσεως (τοῦ Γ' τόμου τῶν Αὐτογράφων)—καὶ ἔχω ἐργασθῆ ἀρκετὰ τὰ τε-

λευταῖα χρόνια—τόσο και πιό πολύ πείθομαι για τὴν ἀνάγκη τῆς. Τὰ προβλήματα εἶναι πολλὰ και δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση για ν' ἀναπτυχθοῦν.

Σωστὲς και ἀξιόλογες εἶναι οἱ σκέψεις τοῦ συγγρ. και σχετικὰ με τὰ ἄλλα σολωμικὰ προβλήματα. Για τὴ βιβλιογραφία θὰ ἦταν ἴσως σκοπιμότερο (και εὐκολότερο), ἀντὶ για τὸ πολὺ φιλόδοξο σχέδιο ποῦ προτείνει ὁ συγγρ., τοῦ καταρτισμοῦ μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς βιβλιογραφίας, νὰ προηγηθῆ μιὰ εἰδικότερη, για τὴν εἰκοσιπενταετία π.χ. 1945-1970¹, ἢ ἴσως, ἀκόμα καλύτερα, ἀπὸ τὸ 1933, ὡς ἄμεση συνέχεια τῆς βιβλιογραφίας Βογιατζάκη-Τωμαδάκη. Ὁ συγγρ. μᾶς πληροφορεῖ, σ. 12, σημ. 19, πὼς ἐτοίμαζε μιὰ κριτικὴ βιβλιογραφία Σολωμοῦ, ποῦ τὴ σταμάτησε ὁμως μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τῆς Ἑταιρείας Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν για τὴν ἀνάληψη ἀπὸ μέρος τῆς ἀνάλογης προσπάθειας. Θὰ εἶναι, ἀλήθεια, κρίμα δύο εὐγενικὲς πρωτοβουλίες νὰ ἐξουδετερώσουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Δὲν θὰ μπορούσαν νὰ συνδυαστοῦν για τὴν εὐκολότερη ἴσια ἴσια — και ταχύτερη — ποθητὴ πραγματοποίηση;

Τὸ IV και τὸ V πρόβλημα εἶναι ἡ βιογραφία και τὸ ἐρμηνευτικὸ. Πολὺ καλὴ και ἐδῶ ἡ ἀποτίμηση τῶν ἕως σήμερα σχετικῶν ἐργασιῶν και σωστὰ ἐπισημαίνεται ὁ δυαδικὸς (φιλολογικὸς και αἰσθητικὸς συνάμα) χαρακτήρας ποῦ πρέπει νὰ ἔχη ἡ ἐρμηνεία. Θὰ ἔλεγα ἀκόμα πὼς και τὰ δύο προβλήματα, τῆς βιογραφίας και τὸ ἐρμηνευτικὸ, εἶναι στὴν οὐσία τους ἕνα, και πὼς «τὸ» συνθετικὸ βιβλίον για τὸν Σολωμό, ποῦ δὲν τὸ ἔχουμε ἀκόμα, θὰ μᾶς δίνη παραλλήλα τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ, ἀνεξάρτητα τὸ καθένα, ἀλλὰ και σὲ ἀμοιβαία και ἀναγκαία συνάρτηση.

Τὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης (σ. 21-35), «πρακτικὴ συνέχεια—ὅπως σημειώνεται—στὴ θεωρητικὴ ἐξέταση τοῦ πρώτου και περισσότερο βασικοῦ προβλήματος, δηλ. τοῦ ἐκδοτικοῦ», ἀσχολεῖται με εἰδικότερα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα. Στὴν ἀρχή, με βάση τὰ Αὐτόγραφα, διορθώνονται ἐσφαλμένες φθογγολογικὲς ἀποδόσεις στὴν ἔκδοση τοῦ Πολυλά: ἔσχισε — ἔσκισε, εὐθὺς — εὐτὺς κτλ. Μόνον για τὸ νὰ γδῶ τοῦ αὐτόγραφου (νὰ ἰδῶ ὁ Πολυλάς) νομίζω πὼς δὲν πρόκειται για ἰδιοτυπία διαλεκτικῆ, ἀλλὰ για ἰδιοτυπὴ φωνητικὴ ἀπόδοση ἀπὸ τὸν Σολωμό τοῦ ἡμίφωνου j (ναιδῶ — najdō). "Ὅσο για τὴν παρατήρηση πὼς πρόκειται για στοιχεῖα ποῦ ἀποδίδουν πιστὰ τὴ διάλεκτο τῶν πολιορκημένων, νομίζω πὼς εἶναι ἄστοχη (για μιὰν ἀνάλογη παρατήρηση στὸ βιβλίον του βλ. τὴν ἀντίρρηση μου στὴ βιβλιοκρισία μου, ἐδῶ παραπάνω σ. 196). Με βάση τὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων διορθώνει ὁ συγγρ. και δύο στίχους τῶν Ἐλεύθερων Πολιορκημένων στὴν ἔκδοση Πολυλά (και φυσικὰ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες ἐκδόσεις ποῦ τὴν ἀκολουθοῦν): Β' Σχεδ. ἀπ. 35 στὰ βᾶθη τῆς, ἀντὶ στὰ βᾶθη τους (ποῦ μπορεῖ νὰ εἶναι και λάθος τυπογραφικὸ), και κυρίως Β' Σχεδ. ἀπ. 12, ὅπου ὁ Πολυλάς δ ι ἄ β α σε ὁ πόνος τῆς ἰλημμύρα (θεώρηση δηλ. τὸ τῆς προσωπικὴ ἀντωνυμία και τὸ ἰλημμύρα παρατατικὸ ρήματος), ἐνῶ ἀπὸ τὰ χφφ γίνεται φανερό πὼς τὸ τῆς εἶναι ἀντωνυμία κτητικὴ (γράφεται σὲ μιὰ λέξη: ποροστῆς), και ἐπομένως τὸ ἰλημμύρα οὐσιαστικὸ: και ὁ πόνος τῆς ἰλημμύρα. "Ὅσο για τὴν παραλλαγή στὸν στ. 16 τοῦ ἀπ. 6 πιστὸ σπαθί μου, ἀντὶ σωστό, δὲν πρόκειται για παρανόηση τοῦ Πολυλά, ἀλλὰ

1. Ἐχουμε σκεφτῆ νὰ προγραμματιστοῦν για τὰ «Ἑλληνικὰ» πέτοιες βιβλιογραφίες τῆς εἰκοσιπενταετίας 1945-1970 για διάφορα ἐπὶ μέρους θέματα.

για δική μου, στην αρχική δημοσίευση τῆς παραλλαγῆς στὰ "Ἀπαντα· ὁ στίχος διαβάστηκε σωστότερα — ἢ «πιστότερα» — στὰ Αὐτόγραφα "Ἔργα.

Ὁ συγγρ. προχωρεῖ κατόπιν, με βάση πάντα τὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων, στὴν ἀποκατάσταση καὶ στὴν ἐρμηνεία δυὸ ἀποσπασμάτων, ἀπὸ τὸ Β' Σχεδιάσμα τῶν Ἐλευθέρων Πολιορκημένων καὶ τὰ δυό. Ἀναφέρω πρῶτα τὸ δεύτερο (ἀπ. 3, παραλλ. στ. 7-8):

(Ἡ ἀναγελάστρα σάλπιγγα)

κι ἐλεύθερη, χαρούμενη, γύρου βαρεῖ καὶ πέρα
ἠχοποντεῖ στὸν ἄπειρο καὶ καθαρὸν ἀέρα.

Με μιὰ σειρά ἐπιχειρήματα, καὶ προπάντων παραβάλλοντας τοὺς στίχους με ἄλλες τους παραλλαγές στὰ αὐτόγραφα, ὁ συγγρ. καταλήγει πῶς τὸ ἠχοποντεῖ τοῦ χειρογράφου πρέπει νὰ διαβαστῆ, ὄχι ὡς ρῆμα: ἠχοποντεῖ, ἀλλὰ ὡς οὐσιαστικό: ἠχοποντή (καὶ νὰ τεθῆ στίξη στὸ πέρα τοῦ προηγούμενου στίχου). Ἔτσι ὁ στίχος ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα με τοὺς στίχους: κόσμος ἠχοὶ στὸν καθαρὸν, στὸν ἄπειρον ἀέρα (ΑΕ 424,4), ἦ: στὸν ἄπειρον καὶ ξάστερον ἀέρα (431,7).

Τὸ ἄλλο χωρίο εἶναι ἀπὸ τὸ ἀπ. 2:

Λευκὸ βουνάκι πρόβατα κινούμενο βελάζει
καὶ μὲς στὴ θάλασσα βαθιὰ ξαναπειτιέται πάλι,
κι ὀλόλευκο ἐσύσμιξε με τ' οὐρανοῦ τὰ κάλλη.

Ἔτσι μᾶς παραδίδει τοὺς τρεῖς αὐτοὺς στίχους ὁ Πολυλάς, καὶ ἔχουν προξενήσει ὡς τώρα πολλὲς ὁμολογουμένως δυσκολίες στοὺς ἐρμηνευτὲς—σὲ ὅσους τουλάχιστον προσπάθησαν νὰ τοὺς ἐρμηνεύσουν. Στὰ αὐτόγραφα (σ. 406α Α 3-4, 14-15), ἐνῶ ὁ πρῶτος καὶ κυρίως ὁ δεύτερος στίχος παρέχουν καὶ ἄλλες παραλλαγές, ὁ τρίτος παραδίδεται μόνο με μιὰ μορφή:

π'ολολιχτης εσισμιξε με τ ουρανοῦ τα καλοι.

Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα στὰ ΑΕ ὑπέδειξα δειλιά, ὡς ἀποκατάσταση τοῦ γραφικοῦ λάθους ολολιχτης, ἢ (τὸ πιὸ πιθανὸ) ὀλονυχτίς ἢ τὸ ὀλόλευκο τοῦ Πολυλά. Ὁ συγγρ., προχωρώντας περισσότερο, ἀποκλείει ἐντελῶς τὴν ἀνάγνωση *κι ὀλόλευκο*, δέχεται ἀνεπιφύλακτα τὸ *π' ὀλονυχτίς* καὶ προσπαθεῖ, πάντα στὴν καινούρια τούτη βάση, νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ δυσνόητο χωρίο. Καὶ ἔχει ἀναμφισβήτητα ἀπόλυτο δίκιο. Ἡ λέξη εἶναι τρομερὰ δυσανάγνωστη στὸ *χφ*, ἀλλὰ ἡ ἀνάγνωση *κι ὀλόλευκο* πραγματικά δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ. Με περισσότερη μάλιστα προσοχὴ βλέπω τώρα πῶς τὸ τρίτο γράμμα εἶναι μᾶλλον *ι* παρὰ *ο*: ολιλιχτής, δηλ. ὀληνυχτίς, τύπο πού τὸν ἔχει χρησιμοποιήσει καὶ ἄλλοῦ ὁ Σολωμός (στὴ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος π.χ., "Ἀπαντα 2,37). Στὴν ἐρμηνεία ὅμως τῶν στίχων, καὶ εἰδικότερα τοῦ στίχου αὐτοῦ, δὲν εἶμαι σύμφωνος με τὸν συγγρ.: «τὸ ὁποῖο (βουνάκι) ἔσμιξε με τὰ κάλλη τ' οὐρανοῦ ὅλη τὴ νύχτα» καὶ γιὰ ὅλο τὸ χωρίο (σ. 32): «Εἶναι ἡ στιγμή πού ἀνατέλλει ὁ ἥλιος—τότε ἄλλωστε φαίνονται νὰ βόσκουν στὶς πλαγιές τὰ κοπάδια. Καί, ἐνῶ φωτίζονται οἱ ὀρίζοντες, τὸ βουνό, πού ἡ μικρὴ του κορυφὴ ὅλη νύχτα ἔμοιαζε νὰ ἐνώνεται με τὸν οὐρανό, ἀρχίζει σιγὰ σιγὰ νὰ φανερώνεται πιὸ καθαρά καὶ ν' ἀντικατοπτρίζεται βαθιὰ μέσα στὴ θάλασσα». Νομίζω, ἀντίθετα, πῶς ὡς ὑποκείμενο τοῦ *ἐσύσμιξε* δὲν πρέπει πιά νὰ δεχτοῦμε τὸ *βουνάκι* (ὅπως μᾶς ἀνάγκασε ὡς τώρα ἡ ἀνάγνωση *κι ὀλόλευκο* τοῦ Πολυλά), ἀλλὰ, πολὺ πιθανότερο, τὴ *θάλασσα* (πού εἶναι καὶ τὸ πλησιέστερο στὸ ρῆμα οὐσιαστικό). Ἡ θάλασσα τὴ νύχτα εἶχε σμιζέει,

είχε γίνει ένα με τὸν οὐρανό, τώρα ὅμως, με τὸ φῶς τοῦ ἡλίου, τὸ «λευκὸ βουνάκι πρόβατα» φανερόνεται καὶ πάλι, ἀντικατοπτρίζεται στὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Ἔτσι τὸ χωρίο ἀποκτᾶ πῶς στενὴ ἀνταπόκριση καὶ μετὰ τὸ στοχασμὸ πὺν ὁ Πολυλάς προέταξε στὸ ἀπόσπασμα: «θάλασσα, γῆ, οὐρανὸς συγχωνευμένα, ἐπιφάνεια καὶ βάθος συγχωνευμένα». Ἄλλὰ βέβαια, καὶ μετὰ τὸ βουνάκι νὰ συνάψουμε τὸ ἐσύσμιξε, πάλι τὸ χωρίο ἐρμηνεύεται ἱκανοποιητικά. Ὅσο γιὰ τὸ λευκὸ βουνάκι πρόβατα δὲν εἶναι, νομίζω — ἢ δὲν εἶναι ἀπόλυτα—σχῆμα ὑπαλλαγῆς, ὅπως λέει ὁ συγγρ. Τὸ βουνάκι δὲν εἶναι τόσο αὐτονόητα («κάποιο μικρὸ βουνό, ἐπὶ ἀνὼ στὸ ὁποῖο κινουῦνται καὶ βελάζουν λευκὰ πρόβατα»), ἀλλὰ τὰ ἴδια τὰ πρόβατα ἀποτελοῦν ἕνα μικρὸ λευκὸ βουνὸ πὺν κινεῖται καὶ βελάζει (δύσκολο ἢ ὑπαλλαγή νὰ φτάση ὡς τὴν κίνηση καὶ τὸ βέλασμα). Ἄλλὰ, βέβαια, ἢ λέξη βουνάκι, συνειρμικά (σὰν εἶδος ἤχων ἀρμονικῶν), ὑποβάλλει καὶ τὴν ἔννοια τοῦ βουνοῦ, τῆς γῆς: θάλασσα, γῆ, οὐρανὸς συγχωνευμένα.

Στὸ τέλος τῆς μελέτης, σ' ἕνα σύντομο Γ' μέρος (σ. 35-38) διατυπώνονται εὐστοχες σκέψεις γιὰ τὸ γενικότερο πρόβλημα τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων τῶν ἔργων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

N. I. Κοτσιρίλου, Στοιχεῖα νεοελληνικῆς μετρικῆς, διὰ μαθητὰς καὶ φοιτητὰς. Δευτέρα ἐκδοσις, Θεσσαλονίκη 1968. 8ο, σσ. 62.

Ἀσφαλῶς εὐγενεῖς στάθηκαν οἱ προθέσεις τοῦ συγγρ., λυκειάρχου καὶ β. γυμνασιάρχου, ὅταν ἀποφάσιζε νὰ δώσῃ στοὺς μαθητὰς καὶ τοὺς φοιτητὰς τὰ Στοιχεῖα αὐτὰ τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς. Ἡ μετρικὴ ἀνάλυση ἑνὸς ποιήματος εἶναι ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς μορφῆς καὶ τῆς δομῆς του, καὶ ἀποτελεῖ στοιχεῖο πολὺ χρήσιμο καὶ ἐποικοδομητικὸ γιὰ τὴν κατανόηση καὶ γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ ποιήματος στὸ σχολεῖο (περιλαμβάνονται ἄλλωστε τὰ στοιχεῖα τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς καὶ στὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τῶν γυμνασίων). Καὶ οἱ καθηγητὰς τῆς Μέσης, κοντὰ στ' ἄλλα βιβλία γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν νέων ἐλληνικῶν, χρήσιμο εἶναι νὰ ἔχουν καὶ ἕνα ἐγχειρίδιο νεοελληνικῆς μετρικῆς. Δὲν ξέρω ἂν κυκλοφορῇ ἀκόμα ἢ «Νεοελληνικὴ μετρικὴ» τοῦ Θρασύβουλου Σταύρου, πὺν εἶναι ἢ καλύτερη ἀπ' ὅσες κατὰ καιροὺς κυκλοφόρησαν (ἂν καὶ ἔχει στὴ ράχη της χρόνους σαράντα). Ὁ κ. Κοτσιρίλος προχώρησε ἀρκετὰ συστηματικὰ καὶ διαίρεσε τὴν ὕλη του σὲ δεκαεῖς κεφάλαια: τί εἶναι τόνος, στίχος, ρυθμὸς, ποιὰ τὰ εἶδη τῶν μέτρων, τὰ εἶδη τῶν στίχων κτλ. Δυστυχῶς ὅμως βασικὰ λάθη καὶ ἀστοχίες καθιστοῦν τὸ ἐγχειρίδιο ὀλότελα ἄχρηστο καὶ παραπλανητικὸ. Τὸ βασικότερο ἀπ' ὅλα: ὁ συγγρ. δὲν ξέρει τί εἶναι συνίζηση—στοιχεῖο κεφαλαϊῶδες γιὰ τὴ νεοελληνικὴ μετρικὴ—καὶ γι' αὐτὸ σφάλεται βασικὰ στὸν χαρακτηρισμὸ καὶ στὴν ὀνομασία τῶν στίχων: τὸν στίχο π.χ. *ξύπνα γλυκιά μου ἀγάπη* τὸν ὀνομάζει «δακτυλικὸ τρίμετρο παροξύτονο», μετρώντας τον *ξύπνα γλυ/κιά μου - ἀ/γάπη* (δηλ. χωρὶς τὴ συνίζηση: —UU,—UU,—U), ἐνῶ βέβαια εἶναι κανονικότατος ἰαμβικὸς ἑφτασύλλαβος: ὀνομάζει ἐπίσης «δακτυλικὸ τρίμετρο προπαροξύτονο» τὸν στίχο *ζάχαρη νὰ 'ναι - ὁ ἔπνος σου* (—UU,—UU,—UU), πὺν εἶναι

ιαμβικός οχτασύλλαβος (πιθανότατα α' ήμιστίχιο ἐνὸς δεκαπεντασύλλαβου.) Γι' αὐτό, καὶ ἐνῶ δὲν ὑπάρχει ἰδιαίτερο κεφάλαιο γιὰ τὴ συνίζηση (παρὰ μόνον μιὰ παράγραφος στὸ κεφ. IB' ποῦ ἐπιγράφεται «Μέσα πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ ποιητοῦ»), ὑπάρχει γιὰ τὴ χασμωδία (σ. 46), ἡ ὁποία—λέει—«προκαλεῖ δυσάρεστον συναίσθημα» καὶ φέρνει παράδειγμα τὸν ἐξοχο στίχο τοῦ Μαβίλη *Καλότυχοι οἱ νεκροὶ ποῦ λησμονᾶνε*, ἢ τὸ ἀργά, βουβὰ καὶ μαῦρα ἀπόψε βράδου τοῦ Πορφύρα. Μὲ τέτοια σφαιερὴ βάση τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό: ἰαμβικοὶ στίχοι χαρακτηρίζονται «μεσοτονικοὶ» (δηλ. ἀμφιβραχικοὶ) ἢ τροχαϊκοί, τροχαϊκοὶ ἰαμβικοὶ κ.ο.κ. Ὁ στίχος π.χ. μιὰ μανούλα δύστηνη / εἶχε ἓνα παιδάκι (κανονικὰ δύο στίχοι, ἓνας 7σύλλαβος καὶ ἓνας 8σύλλαβος τροχαϊκός) μετρίεται ὡς «ιαμβικός 13σύλλαβος»: ὁ συγγρ. δηλ. φαντάζομαι θὰ τὸν διαβάζη (ἢ θὰ τὸν μετρήσῃ στὰ δάχτυλα) ἔτσι: *μια μά/ νουλά/ δυστύ/ χη εἶ/ χε ἐνά/ παιδά/ κι*. Ἀπὸ τέτοια παραδείγματα εἶναι γεμάτο τὸ βιβλίον.

Ἦστερ' ἀπ' αὐτὰ δὲν ὑπάρχει λόγος ν' ἀναφερθοῦν ἢ ἐλλείψῃ συστήματος ποῦ παρατηρεῖται στὸ βιβλίον ἢ ἄλλες ἀστοχίες καὶ ἐλαττώματα. Στὸ κεφ. Θ' π.χ. συναντοῦμε χαρακτηρισμοὺς ὅπως «ποιήματα μὲ συμμετρίαν» ἢ «ποίημα μονοκόμματον» (!), στὸ κεφ. IB' ἀνάμεσα στὰ «μέσα πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ ποιητοῦ» ἀναφέρεται ἡ κράση (τοῦργον), ἡ ἀφαίρεση, τὸ κολόβωμα λέξεως, ἡ παραμόρφωση λέξεως (!), καθὼς καὶ ἡ μετατόπιση τόνου (μὲ παραδείγματα: *κοινωνία* ἀπὸ τὸν Βαλαωρίτη καὶ ἡ *ἀλαλη μοναξία* τοῦ Σολωμοῦ). Περιττὸ εἶναι ἐπίσης, νομίζω, σὲ βιβλίον ποῦ παρέχει «στοιχεῖα» νεοελληνικῆς μετρικῆς γιὰ τοὺς μαθητὲς ν' ἀναφέρονται λεπτομερῶς ὅλα τὰ σπάνια στιχουργικὰ εἶδη (μπαλάντα, δεκάστιχο, βιλανέλα — καὶ μάλιστα δυὸ εἰδῶν), ἢ δὲν βλέπω ποῖα θέση ἔχουν σὲ μιὰ μετρικὴ τὰ ἀπαραίτητα, θαρρεῖς, γιὰ τὸ μάθημα τῶν νέων ἐλληνικῶν καὶ καθημαζευμένα «καχολογικὰ στοιχεῖα» (εἰκῶν, μεταφορά, παρομοιώσεις, ἀναδίπλωσις κτλ. κτλ.).

Αἶνος Πολίτης

Ἄντωνίου Θαβώρη, *Οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἐπίθετα (καὶ μετοχές) στὴ νέα Ἑλληνικὴ, Θεσσαλονίκη 1969.* (Ἑλληνικά, Παράρτημα 19). 8ο, σσ. 183.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη, πιστεύω, νὰ παρουσιάσω στὸ ἐλληνικὸ φιλολογικὸ κοινὸ τὸν γνωστὸ πιά γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ του δρᾶση συγγραφέα, ὁ ὁποῖος ἤδη διατελεῖ καθηγητῆς τῆς Γλωσσολογίας στὰ Γιάννινα.

Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη συστηματικὴ ἔρευνα γιὰ τὸ θέμα τῶν οὐσιαστικοποιημένων ἐπιθέτων στὰ ἐλληνικὰ καὶ ἰδίως στὰ νεώτερα. Τὸ βιβλίον διαίρεται σὲ δύο κύρια μέρη, τὸ γενικὸ (σ. 5-38) ποῦ ἐπιγράφεται «Οὐσιαστικοποίηση τοῦ ἐπιθέτου (καὶ τῆς μετοχῆς) στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα», καὶ τὸ ὀγκῶδες εἰδικὸ (39-140) μὲ τίτλο «Τὰ τέλεια οὐσιαστικὰ τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς». Γράφοντας «τέλεια οὐσιαστικὰ» ὁ συγγρ. ἐννοεῖ πάντα τὰ τελείως οὐσιαστικοποιημένα παλαιὰ ἐπίθετα (ἢ μετοχές), ποῦ γιὰ διάφορους λόγους δὲν χρησιμοποιοῦνται πιά ἐπιθετικῶς μὲ τὸν ἴδιον τύπο στὴ σύγχρονη κοινὴ (ὁ ὀρισμὸς σ. 21), π.χ. τὸ *ἄλογο* ποῦ σήμερα εἶναι ἐξίσου οὐσιαστικὸ ὅπως καὶ τὸ *βόδι*, ἦταν κάποτε (καὶ) ἐπίθετο, τὸ οὐδέτερο τοῦ ἀρχαίου *ἄλογος*==

χωρίς λογικό· ἐνῶ ὅμως τὸ βῶδι ἦταν πάντα μόνο οὐσιαστικό, καὶ ἐνῶ ἄλλα ὀνόματα, π.χ. (τὸ) δίκαιο, (ὁ) νέος, λειτουργοῦν σήμερα τόσο σὰν ἐπίθετα ὅσο καὶ σὰν οὐσιαστικά, στὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐργασίας γίνεται λόγος μόνο γιὰ ὀνόματα τύπου ἄλογο. Τὸ ἐπίθετο ἄλογος σήμερα δὲν λέγεται πιά. Κύρια ὀνόματα ποῦ προέρχονται ἀπὸ ἐπίθετα ὁ συγγρ. ἀποκλείει ἀπὸ τὴν ἐρευνά του.

Τὸ γενικό μέρος συνίσταται ἀπὸ δύο τμήματα: Τὸ πρῶτο, «Οὐσιαστικό καὶ ἐπίθετο» (σ. 5-12), δίνει μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση γιὰ τὶς ἰδιότητες τῶν δύο τούτων μερῶν τοῦ λόγου (5-6), γιὰ τὶς μορφολογικὲς (7-8) καὶ συντακτικὲς (8-9) σχέσεις τους καὶ γιὰ τὴν «ἐπικοινωνία» μεταξὺ τους (10-12), δηλ. γιὰ τὴ δυνατότητα ἄμεσης μετατροπῆς ἐπιθέτων σὲ οὐσιαστικά καὶ ἀντιστρόφως, χωρὶς τὴν προσθήκη παραγωγικῶν καταλήξεων. Στὸ δεύτερο τμήμα ἐξετάζεται ἡ συχνότερη περίπτωση τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῆς, «Ἡ οὐσιαστικοποίηση τοῦ ἐπιθέτου (καὶ τῆς μετοχῆς)» στὰ νεοελληνικά (13-38). Τοῦτο ὑποδιαιρεῖται σὲ δύο κεφάλαια. Στὸ πρῶτο ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν «Παράλληλη χρῆση τοῦ ἐπιθέτου καὶ ὡς οὐσιαστικοῦ» (13-20). Τονίζει ὅτι στὰ ἑλληνικά κάθε ἐπίθετο μπορεῖ νὰ λειτουργῆ συγχρόνως καὶ ὡς οὐσιαστικό. Ἐπειτα, ἀκολουθώντας τὴν πρώτη διαίρεση τῶν οὐσιαστικοποιημένων ἐπιθέτων ποῦ ἔδωσε ὁ Myers, ὁ συγγρ. διακρίνει καὶ γιὰ τὰ (νεώτερα) ἑλληνικά δύο βασικὲς κατηγορίες, Α καὶ Β, μὲ γνώρισμα τὸ εἶδος τοῦ οὐσ. ποῦ παραλείπεται. Στὴν Α ἀνήκουν τὰ οὐσιαστικοποιημένα ἐπίθετα, στὰ ὁποῖα παραλείφτηκε μιὰ ἀπὸ τὶς γενικὲς ἔννοιες «πρόσωπο» (*ἄνθρωπος/άντρας, γυναίκα* - ὑποκατηγορία Α1) ἢ «πράγμα» (Α2), ἐνῶ στὴν κατηγορία Β περιλαμβάνονται τὰ πρῶην ἐπίθετα μὲ «ἔλλειψη» ὀρισμένου, συνήθως συγκεκριμένου, προσηγορικοῦ. (Ἔτσι π.χ. ὁ πλούσιος, ἡ νέα, τὸ δίκαιο εἶναι τῆς κατηγορίας Α, ἀλλὰ ἡ εὐθεΐα, ἐνν. γραμμὴ, καὶ τὰ θερινά, ἐνν. ροῦχα, τῆς Β).

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου τμήματος, ἢ «Μετατροπὴ οὐσιαστικοποιημένων ἐπιθέτων σὲ τέλεια οὐσιαστικά» (21-38), μεθοδικότατο καὶ τοῦτο — ὅπως τὰ προηγούμενα — κατέχει ἰδιαίτερα σπουδαία θέση στὸ σύνολο τῆς ἐργασίας, γιατί μᾶς δίνει τὶς θεωρητικὲς βάσεις γιὰ τὸ μεγάλο δεύτερο μέρος τῆς, τὴ λεπτομερῆ συλλογὴ τῶν «τέλειων οὐσ.» τῆς σύγχρονης κοινῆς. Ἐπομένως συζητοῦνται ἐδῶ, παντοῦ πειστικά, μὲ ὑγιῆ κρίση καὶ μεγάλη λεπτότητα, πολλὰ προβλήματα: 1. Ὅρισμός τῶν «τέλειων οὐσ.» (σ. 21 — βλ. παραπάνω) — 2. Διαδικασία μετατροπῆς οὐσιαστικοποιημένων ἐπιθέτων σὲ τέλεια οὐσ. (21-4) — 3. Προϋποθέσεις τῆς μετατροπῆς αὐτῆς (24-9) — 4. Τὰ στάδια τούτης τῆς διαδικασίας (29-33) — 5. Τὰ τέλεια οὐσιαστικά τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ ἡ λόγια γλῶσσα (33-5) — 6. Ἡ ἐξακρίβωση τῆς τέλειας οὐσιαστικοποίησεως ἐπιθέτων στὴ νέα Ἑλληνικὴ (35 - 6) — 7. Τὰ λεξιλογικὰ ὄρια μεταξὺ κοινῆς Νεοελληνικῆς καὶ ἰδιωμάτων καὶ μεταξὺ λόγιας γλῶσσας καὶ δημοτικῆς στὰ τέλεια οὐσ. (36-7) — 8. Τὰ τέλεια οὐσ. τῆς νέας Ἑλληνικῆς καὶ ἡ γραπτὴ παράδοση (37) — 9. Τὰ ἀντιδάνεια τέλεια οὐσ. τῆς νέας Ἑλληνικῆς (37-8).

Στὸ δεύτερο, τὸ εἰδικό μέρος, «Τὰ τέλεια οὐσ. τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς», πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ ποῦ ἐκτείνεται σὲ ἑκατὸ σελίδες μὲ ὅσο γίνεται συστηματικότερη κατάταξη τῆς πρὸ ἐνδιαφέρουσας μερίδας τῶν οὐσιαστικοποιημένων ἐπιθέτων. Τὰ κυριότερα γλωσσολογικὰ προβλήματα ποῦ θέτουν εἶναι: α) ἡ ἔτυμολογία — πῶς δηλ. τὸ κάθε τέλειο οὐσ. κατάγεται ἀπὸ

τὸ ἀντίστοιχο ἐπίθετο, β) ἡ χρονολογία τῆς ἐμφανίσεώς του ὡς οὐσιαστικοῦ, γ) ἡ συγκεκριμένη ἔλλειψη, δηλ. ποῦ ἀρχικὸ οὐσ. παραλείφτηκε. Καὶ τὸ δεύτερο μέρος συνίσταται πάλι ἀπὸ δύο τμήματα: τὴν πρώτη ομάδα, τὰ «Τέλεια οὐσ. ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν κατηγορία Α» (σελ. 43-54, βλ. παραπάνω) καὶ τὴν πολὺ μεγαλύτερη δεύτερη ομάδα, τὰ «Τέλεια οὐσ. ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν κατηγορία Β» (55-132). Ἡ πρώτη ομάδα διαιρεῖται κατὰ τὴν παράλειψη τῆς γενικῆς ἔννοιας «πρόσωπο» (κατηγ. Α1, 43-6) ἢ «πράγμα» (κατηγ. Α2, 47-54), ἐνῶ στὴ δεύτερη ομάδα ἐπιτάσσεται ἓνα παράρτημα, «Τὰ ἀντιδάνεια τέλεια οὐσ. τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς» (133-40).

Καὶ στὶς τέσσερες αὐτὲς ὑποδιαίρεσεις τοῦ εἰδικοῦ μέρους ἐξετάζονται ξεχωριστὰ ὅσα τέλεια οὐσ. προέρχονται α) ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση, καὶ β) ἀπὸ τὴν λόγια. Τὸ τελευταῖο κριτήριον κατατάξεως ἀποτελεῖ παντοῦ τὸ ἀκριβὲς μέρος τοῦ λόγου ἀπ' ὅπου κατάγεται κάθε τέλειον οὐσ., κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπο: 1. ἀπὸ ἐπίθετα, 2. ἀπὸ μετοχές, 3. ἀπὸ ἀμάρτυρα ἐπίθετα ἢ μετοχές. Ἔτσι ὁ συγγρ. ἐπιτυγχάνει μιὰν ἄρτια κατάταξη τῶν περίπου 430 τέλειων οὐσ. τοῦ δευτέρου μέρους σὲ πολλοὺς ἀλλὰ συνήθως μικροὺς καὶ γι' αὐτὸ εὐσύνοπτους καταλόγους-κεφάλαια. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ λήμματα περιέχει κατὰ κανόνα: α) τὴ σημασίαν τοῦ τέλειου οὐσ., β) γένος καὶ ἀριθμὸ τοῦ ἐπιθέτου ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατάγεται, γ) τὴ σημασίαν τοῦ ἐπιθέτου ἢ ὁποῖα ἐπέζησε στὸ τέλειον οὐσ., δ) πότε καὶ ποῦ ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορά τὸ ἐπίθετο, ε) πότε καὶ ποῦ ἀναφέρεται πρῶτα ἡ χρῆσις τῆς λέξεως καὶ ὡς οὐσιαστικοῦ, καὶ στ) — προκειμένου γιὰ τὰ τέλεια οὐσ. τῆς κατηγορίας Β — τὴν πιθανὴν ἀρχικὴν φράση, δηλ. καὶ τὸ πιθανὸ ἀρχικὸ οὐσ. ποῦ «ἔλλειψε». Ἀπὸ τούτα τὰ ὅσημια καὶ μόνον φαντάζεται ἴσως ὁ ἀναγνώστης τῆς βιβλιοκρισίας τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὸν μόχθο ποῦ κατέβαλε ὁ συγγρ. γιὰ τὴν μελέτην του.

Ὁ καρπὸς ποῦ προσφέρει ὁ συγγρ. στὴν ἐπιστήμην μὲ τὴν εἰδικότερη τούτη ἔρευνα τοῦ δευτέρου μέρους εἶναι κυρίως α) ἡ ἐπισήμανσις καὶ κατάταξις 430 περίπου νεοελλ. οὐσιαστικῶν στὴν κατηγορίαν τῶν «τέλειων οὐσ.» καὶ β) ἡ εὑρεσις πειστικῆς ἔτυμολογίας ἀρκετῶν λέξεων μὲ ὡς τώρα ἐσφαλμένη (π.χ. ἄγανος, θρασίμι < ἀρχ. ἐπίθετα ἄγανος, θηράσιμος· σιμίτι ἀντιδάνειον ἀπὸ τὸ τουρκ. simit < μεταγν. σημαμίτης ἄρτος) ἢ ἀγνωστῆ ἔτυμολογία (π.χ. ντόρος < ἀρχ. ἐπίθ. τορός).

Ἐπιτάσσονται ἀκόμα στὸ εἰδικὸ μέρος 7 πίνακες (141-56) ποῦ δίνουν μιὰ σαφῆ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποῖαν μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορά κάθε λέξις ὡς ἐπίθετο, καθὼς καὶ τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποῖαν γιὰ πρώτη φορά μαρτυρεῖται ὡς οὐσιαστικόν. Στὸ τέλος βρίσκονται ἓνα σύντομο Ἐπίμετρο (157-60), τὸ Εὐρετήριο λέξεων (161-71), μιὰ Περίληψις στὰ ἀγγλικά (172-5) ἢ Βιβλιογραφία μὲ τὶς Βραχυγραφίας (176-9), λίγες Προσθήκας καὶ Διορθώσεις (180) καὶ τὰ Περιεχόμενα (181-3).

Ἄς ἀκολουθήσουν ἐδῶ μερικὲς παρατηρήσεις ταξινομημέναι κατὰ ομάδας ποῦ ἔχουν σχέση προπάντων μὲ τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης. Ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. γράφει πολὺ σωστὰ (σ. 158): «Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τέλεια οὐσ. εἶχε καὶ τὰ δικά του προβλήματα», καὶ θὰ ἀπαιτούσαμε πάρα πολλὰ ἀπὸ τὴν πρώτη συστηματικὴν μελέτην τοῦ θέματος ἂν ἀξιώναμε νὰ τὰ εἶχε λύσει ὅλα ὀριστικά. Ἔτσι καὶ οἱ παρατηρήσεις ποῦ ἀκολουθοῦν δὲν μειώνουν μὲ κανέναν τρόπο τὴν ἀξίαν τῆς σπουδαίας ἔρευνας στὸ σύνολον.

1. Ἐλάχιστα οὐσ. πού κατά τή γνώμη μου δέν προέρχονται ἀπό ἐπίθετα.

Ἀκαδημία (σ. 129): Ὁ μόνος σωστός ἀρχ. τύπος Ἀκαδήμεια - τοπωνύμιο ἀρχικά, ὄνομα ἄλλους - δέν μπορεί νά εἶναι τὸ θηλ. ἀμάρτυρου ἐπιθέτου *Ἀκαδήμειος, ἐπειδὴ τὰ θηλυκά ἀπὸ δευτερόκλιτα ἐπίθετα στὰ ἀρχαῖα εἶχαν πάντα μακρὸ -α (ἤ -η)· ὁ θηλ. τύπος ἔπρεπε δηλ. νά εἶναι *Ἀκαδημεία, ὄχι *Ἀκαδήμεια Σχολή κατὰ τὸν συγγρ. ("Ἄλλωστε ὁ Ἀκάδημος δέν ἦταν καὶ ἱστορική προσωπικότητα, ὅπως φαίνεται νά νομίζη ὁ κ. Θ. γράφοντας θεοποιημένος ἥρωας καὶ κτῆμα τοῦ Ἀκαδήμιου, ἀλλὰ μορφὴ μυθολογική, ὁ «ἥρωας ἐπώνυμος» τοῦ ἄλλους Ἀκαδήμεια καὶ ὕστερα τῆς ὁμώνυμης διπλανῆς Πλατωνικῆς Σχολῆς. Πρβ. π.χ. τὰ ἄρθρα Akademia καὶ Akademos στὸν ἀ' ἡμίτομο τῆς RE[PW, 1893]).

ἔξοδα (105): Γιατί ἀπὸ τὸ μεταγν. ἐπίθετο ἔξοδος-ον; Τοῦτο ἦταν, καθὼς φαίνεται, «ἄπαξ λεγόμενον». Στὴ γνώμη τοῦ συγγρ. ἀντιβαίνει καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ ἀντίθετης σημασίας μεταγν. οὐσιαστικοῦ ἢ ἔσοδος (=εἴσοδος, βλ. LSJ, εἴσοδος III) τὸ ἔσοδο. Ἐπίθετο *ἔ(ῖ)σοδος-ον δέν ὑπάρχει καθόλου. Πρόκειται λοιπὸν καὶ στὶς δύο περιπτώσεις γιὰ μιὰ μεταγν. σημασία τοῦ ἀντίστοιχου ἀρχ. οὐσιαστικοῦ, ἢ ὁποῖα σώθηκε στὴν προφορική παράδοση. Τὴ μεταβολὴ τοῦ γένους ἔχει προκαλέσει ἢ κατάργηση τῶν θηλυκῶν σὲ -ος τῆς νέας Ἑλληνικῆς, πρβ. ἡ *πεῦκος*) τὸ *πεῦκο*· στὴν ἐκλογή τοῦ οὐδέτερου θὰ βοήθησε ἡ ἐπίδραση οὐδέτερον συνωνύμων (π.χ. τὸ *χρῆμα*). Γιὰ τὴ συσχέτιση τοῦ ἔξοδο/α μὲ τὸ οὐσ. ἔξοδος βλ. τώρα καὶ Μ. Σ ε τ ἄ τ ο υ, Τὰ ἐτυμολογικὰ σημασιολογικὰ ζεύγη λόγιων καὶ δημοτικῶν λέξεων τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς (διδασκτορ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1969) 42. "Ἄλλωστε βρίσκουμε τὸ θηλ. ἢ ὄξοδος = la spesa ἀκόμα στὴ Γραμματικὴ τοῦ G. Germano (ἔκδ. H. Pernot) 59.

πίτα (135): Γιὰ τὰ πολλὰ προβλήματα πού γεννᾷ τὸ ἔτυμο τῆς λέξης περιορίζομαι νὰ παραπέμψω στὸν G. Rohlf, Lexicon graecanicum Italiae inferioris (Τυβίγγη 1964) 404-5.

χωρατὸ (95): Τὸ ὑποτιθέμενο ἀπὸ τὸν συγγρ. ἀμάρτυρο ἐπίθετο *χωρα(ῖ)τός δέν μπορεί νά εἶναι κανονικὸ παράγωγο τοῦ χωραίτης, γιατί τὰ ἐπίθετα ἀπὸ ἐθνικά σὲ -ίτης σχηματίζονται σὲ -ιτικός (παλαιότερα -ιτικός, στὰ νεοελλ. -ίτικός). Δεδομένου ὅτι οἱ παλαιότερες γνώμες (Φιλήντα, Maidhof) γιὰ τὴν προέλευση τῆς λέξης δέν πείθουν, ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προτείνω μιὰ καινούργια ἐτυμολογία, πού ἔχει μάλιστα τὸ προτέρημα νὰ συμβιβάζεται μὲ τὴν ἄποψη τοῦ συγγρ.: Πιστεύω δηλ. ὅτι πρόκειται γιὰ παρερμηνεῖα τῆς γεν. πληθ. χωρα(ῖ)τῶ(ν) σὲ φράσεις ὅπως *ἀστεῖο(ν) χωρα(ῖ)τῶ(ν) ἢ *χωρα(ῖ)τῶν ἀστεῖο(ν) ὡς δῆθεν ἐπιθέτου *χωρα(ῖ)τό(ν) - μήπως κατὰ τὰ ρηματικά ἐπίθετα σὲ -τός-τῆ-τό(ν); -, μὲ ἔλλειψη ὕστερα τοῦ ἀστεῖο(ν). Ἀνάλογη μετάβαση ἀπὸ γενική πληθ. σὲ ὀνομαστικὴ ἔνική οὐδέτερου γένους ἔχουμε στὰ τοπωνύμια τύπου χωριὸ/μέρος τῶ(ν) Μαχαιράδω(ν) τὸ Μαχαιράδο, πάλι μὲ ἔλλειψη τοῦ παλαιοῦ προσδιορισμένου προσηγορικοῦ.

2. Ζητήματα προελεύσεως ἀπὸ τοὺς δύο κλίδους τῆς παράδοσης πού κατά τὴ γνώμη μου δέν ἔλυσε ὁ συγγραφέας.

α) Κατατάσσει ἀρκετὲς δημοτικὲς λέξεις ἀνάμεσα στὶς λόγιες: *δίκα(ν)νο* καὶ *δίκοχο* (τοῦτα μόνον στὴ σ. 35 χαρακτηρίζονται ὡς λόγιας προέλευσης, ἐνῶ στὴ συλλογὴ (64-5) ἀποδίδονται σωστά στὴν προφορ. παράδοση), *Χριστός* (46), *Δευτέρα* (99), *ἔξοδα* (105 - πρβ. ὑπὸ 1), *Κυριακὴ* (109), *πλατύγυρο* καὶ ἴσως *πλευρίτης* (116), *σκέλεθρο* (119), *σαρτὸ* καὶ *σύνεργον* (120), *Τετάρτη* (121), *προσόψι* (132).

β) Κατατάσσει καὶ μερικὲς λόγιες λέξεις ἀνάμεσα στὶς δημοτικὲς: *εὐζῶνας* (μόνον στὴ σ. 43· παρὰ τὸ -ας ἀντὶ -ος προέρχεται ἀπὸ τὴ νεώτ. *λόγια* στρατιωτικὴ γλώσσα, ὅπως μάλιστα ἐξηγεῖ σωστά ὁ συγγρ. στὴ σ. 22), *ὄλικὸ* (49), *καθάρσιο* (68), *πανικὸς* (75), *φινὸς* καὶ *φορητῆρὸ* (84), τὸ ἀντιδάνειο *ὑποχόντριμα* (136).

Νὰ ἐκθέσω ἐδῶ τὰ ἐπιχειρήματά μου γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις τῶν σημείων α) καὶ β) δυστυχῶς δὲν ἀρκεῖ ὁ χῶρος. Μερικὲς παρατηρήσεις ὅμως θὰ ᾤθελα νὰ κάμω γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἡμερῶν:

“Ὅταν τὰ *Κυριακή, Λευτέρα* κτλ. οὐσιαστικοποιήθηκαν (τὸ ἀργότερο κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες μ.Χ.), οἱ ἀντίστοιχοι - καὶ ὁμώνυμοι - ἐπιθετικοὶ τύποι δὲν ἦταν βέβαια ἀκόμη «λόγιον»: ἔταν ὕστερα τὰ ἐπίθετα ἐξαφανίστηκαν (*Κυριακός*) ἢ ἔταν τὰ θηλυκὰ τους συμμορφώθηκαν τονικὰ πρὸς τὸν τύπο τῆς ὀνομαστικῆς (καὶ αἰτιατ.) ἐν. τοῦ ἀρσενικοῦ (καὶ οὐδετ.)-*δεύτερη, τέταρτη* κατὰ τὰ *δεύτερο(ς), τέταρτο(ς)* -, τότε γιὰ τὰ τέλεια πιά οὐσ. *Κυριακή, Λευτέρα, Τετάρτη* δὲν ὑπῆρχε λόγος μὰ οὔτε καὶ ἡ δυνατότητα νὰ συμμετέχουν σὲ τοῦτες τὶς ἀλλαγές. Ἐπειτα, ἂν τὰ *Κυριακή* κτλ. ἦταν στοιχεῖα λόγιας προέλευσης, αὐτὸ θὰ σήμαινε πῶς ἡ «ἄδολη δημοτικὴ» δὲν ἔχει λέξεις γιὰ τὶς μέρες τῆς ἐβδομάδας. Μιὰ τέτοια σκέψη διαψεύδεται ἀπὸ πολλὰς πλευρές:

1) ἀπὸ τοὺς ἀναμφισβήτητα δημοτικούς τύπους *Τετάρτη, Πέμπτη, Σαββάτο*, 2) ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἰδιωματικῶν τύπων (π.χ. *Κερεκή*) στὰ σύγχρονα Ἑλληνικά, καθὼς καὶ μὴ λόγιων καὶ ἰδιωματικῶν ὀνομασιῶν τῶν ἡμερῶν σὲ ἄλλες γλώσσες, καὶ 3) ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ δημοτικῶν (καὶ ἰδιωματικῶν) ὀνομάτων τῶν μηνῶν στὰ Νεοελληνικά.

Πάντως καὶ ἡ γένεση μιᾶς λέξης στὴν ἐκκλησιαστικὴ σφαῖρα δὲν ἀρκεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ «λόγιας καταγωγῆς». Τοῦτο ἰσχύει π.χ. καὶ γιὰ τὸ *Χριστός*: Ἄφου δὲν ἔλειπε ποτὲ ἀπὸ τὸ στόμα κανενὸς ἐλληνοφώνου χριστιανοῦ, δὲν ἔχει νόημα νὰ καταχωριστῇ ἀνάμεσα σὲ ὅσες λέξεις προέρχονται ἀπὸ τὴ λόγια παράδοση. Καὶ στὸ γενικὸ μέρος ἄλλωστε (σ. 35) λείπει ἡ ἀπαραίτητη καὶ βασικὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ «ἀποκρουστικὴ ἄρχεια ὀνόματα» καὶ «ἀνάμεσα ἀπὸ τὴ λόγια γλώσσα».

3. Παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ μερικά ἀντιδάνεια.

μπράτσο (σ. 41): Ὁ κοινὸς ἰταλ. τύπος εἶναι *braccio* (τυπογρ. λάθος -a), ὁ ἰσπανικὸς *brazo* μὲ ἀπλὸ z, γιὰτὶ στὰ ἰσπ. δὲν ὑπάρχουν «διπλά» (μακρὰ) σύμφωνα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ -rr-.

διαμάντι (133): Τὸ ὄψιμο (δημοτικὸ) λατ. *adamante* δὲν ἔγινε βέβαια ἀπὸ τὴν *ἀφαιρετικὴ* τοῦ κλασ. τύπου *adamas*, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν αἰτιατικὴ του (*admantem*) ποὺ κατὰ γενικὸ νόμο τῆς μεταγν. λατινικῆς ἔχασε φωνητικὰ τὸ τελικὸ -m.

λάστιχο (134): α) Τόνος καὶ -ο ἀποδεικνύουν πῶς ἡ λέξη εἶναι δυνατὸ νὰ προέρχεται μόνο ἀπὸ τὰ ἰταλικά (*elastico*), ὄχι ἀπὸ τὰ γαλλικά (*elastique*, ὁ τόνος στὸ -i-). β) Φωνητικὴ τάση τῆς Ἑλληνικῆς γιὰ «ἀνομοιωτικὴ τροπὴ ἐνὸς ἀπὸ δύο στιγμιαῖα ποὺ δὲν βρῖσκονται σὲ ἄμεση ἐπαφῆ» δὲν γνωρίζω. Ὁ συγγρ. θέλοντας νὰ ἐξηγήσῃ ἔτσι τὸ χ τοῦ *λάστιχο* (μιλᾷ γιὰ «τροπὴ τ-κ σὲ τ-χ»), ἔπρεπε νὰ παραθέσῃ ἀνάλογα παραδείγματα. Κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ χ ἐξηγεῖται ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ *μασίχα*, μέσω ἄλλωστε τῆς φράσης *γόμμη λάστιχα* (ἰταλ. *gomma elastica*).

ὑποχόνδρια (136 καὶ 155, Πίνακας VII): Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ ἑλλ. χ ἀποδίδεται στὰ λόγια λατινικά πάντα μὲ ch, ποτὲ μὲ h, ὥστε νὰ γράφεται καλῶς δύο μέρη *hypochondria* § *φώσφορο* (139): Ὁ προφορικὸς τοῦτος τύπος δὲν προέρχεται κατευθεῖαν ἀπὸ τὰ γαλλικά, ἀλλὰ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἰταλ. *fosforo*. Ἐτσι δὲν ἐξηγεῖται μόνον ὁ τόνος, ἀλλὰ ἄρσ.-ο· καὶ καλύτερα τὸ γένος στὰ Νεοελληνικά (οὐδέτερη κατάλ. -ο < ἰταλ. στὰ γαλλ., νεολατ., γερμ., ἡ λέξη εἶναι ἐπίσης ἄρσ., χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχῃ κατάληξη -ο).

*Hans Ruge, Zur Entstehung der neugriechischen Substantivdeklin-
ation*, Diss. Stockholm, Lund 1969. 80, 160 S.

Der Verf. dieser Dissertation, ein junger schwedischer Philologe, der neben seiner Arbeit am Gymnasium zugleich Neugriechisch-Kurse an der Stockholmer Universität abhält, ist ein ausgezeichnete Kenner des heutigen Griechenlands und seiner Sprache. Darüberhinaus verfügt er, wie sich in der ganzen Arbeit zeigt, über das volle Rüstzeug der modernen Sprachwissenschaft. Er hat sich zum Ziel gesetzt, durch minutiöse Untersuchung zeitgenössischer, d.h. seit dem 2. Weltkrieg erschienener, volkssprachlicher Prosaliteratur den dornigen Problemen der Systematik der neugr. Deklination auf den Grund zu gehen - mit Beschränkung auf das Substantiv. Durch Vergleich mit dem attischen und hellenistischen Formenbestand will er dann die der Entwicklung von der alt- zur neugr. Dekl. innewohnenden Dynamiken oder Tendenzen aufzeigen.

Die Idee zur vorliegenden Arbeit erhielt der Verf., wie er in der Einführung (S. 7-15) erklärt, durch einen Artikel Hj. Seilers, «Zur Systematik und Entwicklungsgeschichte der griech. Nominaldeklinaton», *Glotta* 37 (1958) 41-67. Beider, Prof. Seilers wie Ruges, Methode besteht prinzipiell darin, die alt- und die neugr. Deklinationsausgänge getrennt zu beschreiben, um dann die Gemeinsamkeiten und Veränderungen darzustellen. Seiler hatte hauptsächlich Entstehung und Bedeutung der "s-Dynamik", die zur doppelten Opposition im Sing. zwischen Mask. und Fem. vom Typ *πατέρας: μητέρα* führte (Nom. m. auf -s, Gen. -Ø; Nom. f. auf -Ø, Gen. -S), herausgearbeitet. Ruges Absicht ist es nun, "Seilers Analyse 1. durch weitere Argumente zu stützen, 2. in einigen Punkten zu korrigieren und 3. durch Beschreibung anderer, konkurrierender Dynamiken zu vervollständigen» (S. 8).

Der Verf. beschreibt zuerst — möglichst rein deskriptiv — den modernen Zustand (20-67), danach — ebenfalls deskriptiv, doch unter Berücksichtigung des Ergebnisses der Weiterentwicklung — den altgr. Ausgangszustand (68-124): "Die Arbeit als Ganzes ist als ein Versuch gemeint, deskriptive und historische Methode miteinander zu verbinden, wobei die historische der deskriptiven untergeordnet wird" (S. 8). Diesem analytischen Teil (16-124) folgt der kürzere synthetische (125-54), worin die einzelnen aufgespürten Dynamiken in der Entwicklung der griech. Subst. - Dekl. höchst interessant durchleuchtet werden.

Bei seinen Analysen geht der Verf. stufenweise dichotomisch vor (Begründung S. 27). Für den modernen Sprachzustand ebenso wie für den antiken legt er, Seiler folgend, den ersten Schnitt zwischen Neutra ("Struktur 1") und Nicht-Neutra. Diese erste Dichotomie basiert, was die neugr. Volkssprache angeht, auch auf der Voraussetzung, dass die Fem. auf -ος, obgleich Restaurationsprodukte, wieder einen organischen Teil des Systems bilden (bes. S. 42f.). Lässt man diese Voraussetzung nicht gelten — wozu der Rez. neigt —, wird man fürs Neugr. zu einer wesentlich andersartigen ersten Einteilung kommen (s. im folgenden).

Eine andere, m.E. wichtige, Entwicklung zur neugr. Dekl. hin, die ich einmal "Annäherung der Feminina (soweit sie echt demotisch sind) an die Neutra" nennen möchte, haben nun weder Seiler noch der Verf. bei ihrer ersten (d.h. doch: grundlegenden) Dichotomie berücksichtigt: Ebenso wie im Plural der Fem.¹ durch die "Synkretismus-Dynamik" ein gemeinsames Kasusmorphem für Nom. (mit Vok.) und Akk. hergestellt wurde (-ες in den rein volkstümlichen Kategorien, -εις in einigen halbgelehrten), hat doch im Sing. die phonetische Entwicklung, d.h. das Verstummen des End-ν gleichfalls zum Synkretismus von Nom./Vok. und Akk. geführt, also zum Morphem -Ø! Da wir nun von altersher bei sämtlichen Neutra in jedem Numerus ein einheitliches Morphem für Nom., Vok. und Akk. besitzen und die Entwicklung der (rein volkssprachlichen) Fem. dasselbe Ergebnis gezeitigt hat, sollte man doch erwarten, dass eine deskriptive, morphematische Analyse des neugr. Zustands den ersten Schnitt zwischen Mask. und Nicht-Mask. machte!

Im weiteren hat der Rez. kaum Bedenken, dem Verf. zu folgen. Die zweite Dichotomie, innerhalb der Nicht-Neutra, erfolgt aufgrund der Plural-Kasusallomorphe: "Struktur 2" umfasst die Subst. mit Nom. Plural auf -οι und Akk. auf -ους (entspricht also der traditionell "2. Dekl." genannten altgr. Struktur, ohne deren Neutra natürlich, enthält aber die "restaurierten" Fem. vom Typ ἡ μέθοδος), "Struktur 3" die Mask. und Fem. mit synkretischem Kasusallomorph -ες/εις für Nom. und Akk. Plural. (Die Etablierung dieser Struktur 3 hat den Vorteil, die aus der altgr. 1. und 3. Dekl. stammenden Mask. mit den entsprechenden Fem. unter einem Dach zu vereinigen bzw. zu belassen). Der letzte Schnitt wird dann zwischen Mask. und Fem. eben dieser Struktur 3 gezogen; das formale Kriterium hierfür bildet die erwähnte Doppelopposition im Nom. und Gen. Sing. dieser Struktur (Seilers "s-Dynamik").

Im folgenden werden die einzelnen Strukturen für sich sehr präzise mit allen ihren Untergruppen bis hinunter zu den Akzentklassen im wesentlichen aufgrund von des Verf. s umfangreichem Material beschrieben: auf den Seiten 31 bis 42 die Neutra (Struktur 1), S. 42-6 die Nicht-Neutra auf -ος (Struktur 2), S. 46-58 die Nicht-Neutra mit Plural auf -ες und -εις (Struktur 3).

Sehr klar und zugleich interessant sind die schematischen Kasusmorphem-Skizzen (in einer dem philologischen Stemma ähnlichen Form), die den komplexeren Strukturen 1 und 3 beigegeben sind (S. 42 und 58). Diese enthalten sämtliche Allomorphe einer jeden Kasusendung, ebenso wie die synthetischeren Morphemschemata des kurzen Kapitels «Die drei Strukturen als Teile einer Einheit» (59-61): Die Skizze auf S. 59 stellt die Deklinationsausgänge aller Nicht-Neutra (Strukturen 2 und 3) zusammen, die grosse der S. 61 sogar sämtliche Kasusallomorphe aller neugr. deklinablen Substantive. Letztere Seite bedeutet also die sche-

1. Dieser Plural-Synkretismus gilt natürlich auch für die Nicht-ος-Mask., s. Verf. S. 140.

matische Zusammenfassung des ganzen ersten (neugr.) Abschnitts vom ersten Teil der Arbeit. Eine Art Anhang zu diesem ersten Abschnitt stellt noch das Kapitel "Anwärter auf Restauration" (63-7, s. unten) dar.

Auch zum ganzen zweiten Abschnitt des analytischen Teils, den "Untersuchungen zum altgr. Deklinationssystem", hat der Rez. keinerlei wesentliche Einwände. Diese Untersuchungen beginnen mit einer "kurzgefassten Beschreibung der Kasusmorpheme" (70-84). Ruges ansprechende Systematik sieht hier wie folgt aus (Schema auf S. 1): Erste Dichotomie: Struktur 1, wieder die Neutra (durch das im Altgr. tatsächlich auf sie beschränkte gemeinsame Morphem für Nom., Vok. und Akk. m.E. wesentlich besser als unabhängige Struktur gerechtfertigt denn fürs Neugr., s. oben), gegen alle Nicht-Neutra (Strukturen 2-4). Zweiter Schnitt: Struktur 2, die Nomina mit Plural auf $-ες$ und $-εις$ (d.h. die gewöhnlich "dritte" genannte Dekl. ohne ihre Neutra), gegen Strukturen 3 und 4 (sogenannte 2. Dekl. ohne Neutra und sog. 1. Dekl.). Dritte Dichotomie: Struktur 3, die Nomina mit Plural auf $-οι$ (auch $-φ$), gegen Struktur 4 mit Plural auf $-αι$. Innerhalb dieser Struktur 4 (traditionell "1." Dekl. genannt) wird dann ein letzter Schnitt zwischen Mask. (charakterisiert durch $-ς$ im Nom. Sing.) und Fem. (mit $-ς$ im Gen. Sing.) gemacht. "Am Ende dieser dichotomischen Leiter gelangt man also zu dem altgr. Gegenstück der neugr. Differenzierung zwischen Maskulinum und Femininum im Nom. und Gen. Sing. Die altgr. Struktur 4 entspricht in dieser Hinsicht der neugr. Struktur 3" (S. 71).

Hiernach gibt der Verf. eine kurze Übersicht über die altgr. Morpheme und Allomorphe der Neutra (S. 73-5) und Nicht-Neutra (S. 76-82). Weiter stellt er die Verbindungen zwischen beiden Gruppen dar, die gemeinsamen neutralen und nicht-neutralen Kasusmorpheme bzw. -Allomorphe (im Gen. und Dativ beider Numeri, S. 83), und gibt eine Tabelle "Verteilung der Kasusallomorphe auf Strukturen" (S. 84).

Ein weiteres grosses Kapitel behandelt die "Genusdistinktivität" im Altgr. (85-102). Einzelpunkte: 1) "Definition des Stammes bei Bestimmungswörtern" (86-9), 2) "Die Genusmorpheme" (89-97), 3) "Genusdistinktivität durch Allomorphie des Stammes bei Bestimmungswörtern" (97-8), 4) "Synkretismus bei Genusallomorphen" (98-100), 5) "Die verschiedenen Arten der Genusdistinktivität in ihrem Verhältnis zueinander" (100-2).

Das letzte Kapitel des zweiten Abschnitts, "Häufigkeiten der Kasusallomorphe" (103-24), das den Verf. enorm viel Arbeit gekostet haben muss, stellt einen höchst interessanten Versuch dar (soviel der Rez. weiss, den ersten systematischen), die Entwicklung zur neugr. Dekl. hin auch mit Hilfe der statistischen Gegebenheiten zu erklären. Der Rez. betrachtet diesen Versuch als voll gelungen. - Die umfangreiche Untersuchung geht auf zwei verschiedene Weisen vor: Der Verf. präsentiert zuerst die Zählungsergebnisse der in seinen altgr. Texten für die weitere Sprachentwicklung irgendwie relevanten Deklinationsausgänge (Textuntersuchung, 106-18), dann die der entsprechenden Lexikonuntersuchung (119-24).

Die Ergebnisse werden für jede Endung in Prozenten ihrer Häufigkeit, verglichen mit denen der konkurrierenden Allomorphe, gegeben. Insgesamt 16 Tabellen helfen die Übersicht erleichtern. Auch diese ganze Untersuchung erstreckt sich nicht nur auf die Subst., — sie bezieht die übrigen altgr. Nomina ebenfalls ein, dazu noch den Artikel. Als bes. interessantes Beispiel sei hier nur Tabelle 10 (S. 117) über das Textverhältnis der Artikelformen *οἱ* und *αἱ* angeführt: Das vom Verf. gefundene Häufigkeitsverhältnis von 84,1 (*οἱ*) zu lediglich 15,9% (*αἱ*) genügt an sich schon, um den neugr. Gebrauch des *οἱ* auch als fem. Artikels zu erklären.

Der synthetische Hauptteil, worin das Fazit all der vorangegangenen Beschreibungen und Untersuchungen gezogen wird, umfasst die folgenden Kapitel: 1) "Faktoren, die zur Ausbreitung der s-Dynamik beitrugen", diverse Ergänzungen zu Seilers oben erwähnter These (S. 125-30), 2) "Begrenzung der s-Dynamik" durch die Restauration mancher Fem. auf -ος (130-5), 3) "Plural der Nicht-Neutra", d.i. vor allem die Synkretismus-Dynamik, welche im Plural auch der Nicht-Neutra (ausser der neugr. Struktur 2) zum Ausgleich von Nom. und Akk., also zum 2-Formen-System, geführt hat (135-42), 4) "Die u-Dynamik" (142-6), d.i. Widerstandskraft des Gen.-ου gegenüber der die Endvokale ausgleichenden Wirkung der s-Dynamik und zeitweilige Eroberung neuer Domänen (Mask.: *γειτόνου*, Neutra: *γαλάζτου* und z.T. *δάσου*), 5) "Die Neutra" mit Erklärung ihrer nur geringfügigen morphologischen Entwicklung und ihrer Verstärkung durch die Flut der nachklassischen Deminutive (146-9), 6) "Die neugr. Subst.-Dekl. als Ergebnis verschiedener Dynamiken", die Quintessenz des Werkes (150-1), 7) "Möglichkeiten der Restauration" (151-4), wo die oben als nicht integriert bezeichneten gelehrten Formen, die der Verf. bei seinen modernen Schriftstellern antraf, klug auf ihre Vereinbarkeit mit den eruierten Dynamiken geprüft werden.

Anhangsweise sei hier das wenige, was der Rez. für Versehen oder Ungenauigkeiten hält, angemerkt und einiges ergänzt:

1) S. 22-4 charakterisiert der Verf. den neugr. Laut [j] als *Allophon* der Phoneme /i/ und /γ/. Seine Ansicht sucht er in der Glotta 47 (1969), S. /243-8, weiter zu untermauern. Der Rez. glaubt, dies wäre richtig, wenn die Volkssprache keine gelehrten lexikalischen Bestandteile enthielte. Da diese aber nicht nur sehr zahlreich sind, sondern vor allem in den meisten Fällen - von der Endung abgesehen - ihre gelehrte Lautform bewahren, wird man mit der Einstufung des [j] als doppelten Allomorphs seiner phonolog. Rolle im gemischten Wortschatz des Neugr. nicht gerecht: Man kann doch nicht bezweifeln, dass in Fällen von im Binnenhiat befindlichem (d.h. silbischem) unbetontem [i] gelehrter Wörter dieses in phonolog. Opposition zu [j] steht, gleichgültig ob solches [j] etymologisch mit [γ] oder (älterem) [i] zusammenhängt: vgl. z.B. /jerós/ (γερὸς < ὑγιηρός): /ierós (τερὸς) oder /jós/ (< οἶος): /iós/ (ἰός, Virus). Wir werden also nicht umhin können, für die zeitgenössische Sprache drei hierher gehörige Phoneme anzunehmen: /γ/, /i/ und /j/. Dass die phonolog. Opposition /γ/: /j/ vor hellen Vokalen und Konsonanten aufgehoben ist, tut nichts zur Sache; für Fälle wie /jós/ wird man aufs /j/ nicht verzichten können! Es ist klar, dass die Anerkennung des Phonems /j/ dieselbe Klassifizierung der anderen neugr.

Palatale [ç, g', k'] nach sich zieht: Auch hier besteht dieselbe Teilopposition zu den Velaren [x, g, k'] nur vor dunklen Vokalen wie zwischen /j/ (z.B. /jati/γιατί) und /γ/ (/γati/γατί); so also auch: /çóni/χόνι: /xóni/χώνει, /ǵóni/ (toū) γιόνη: /góni/γγόνι (=έγγόνι), /kólas/κίολας:/kólas/ (τῆς) κόλλας.

2) S. 36 oben: ὕδατα (Anm. 46) kommt jedenfalls in der Volkssprache nur pluralisch mit der Bedeutung «die Wasser, Wassermassen» vor. Hinsichtlich der modernen Formen von γόνυ (Anm. 47) ist γόνατο (Rückbildung aus dem Plural wie κέρατο) normal, nicht γόνα.

3) S. 40: ἀνακοινωθῆν wird besser "Kommuniqué" übersetzt. Der Plural von πῦρ (in der Militärsprache nur noch als Kommandowort singularisch üblich, also indeklinabel) ist keineswegs ungebräuchlich, πυρά=Salven.

4) S. 50, gleichsilb. Fem. auf -/o/: "Nur Fem., hauptsächlich Eigennamen. Plural selten. Der Akzent liegt durchgehend auf einer der drei letzten Silben. "Es hätte bemerkt werden sollen, dass die Oxytona dieser Gruppe wohl alle Singularia tantum sind; jedenfalls ist sicher, dass sie k e i n e n g l e i c h s i l b. Plural bilden (*Σαφῆς undenkbar, *Σαφῶδες eher möglich nach Mirambels Σύρμωδες-so, mitω, zu schreiben-, s.S. 53). Auch ὀδέξ- sogar ohne Sternchen - auf S. 133 ist mithin unrichtig, während etwa μέθοδες gut wäre.-θειάκω (wieder S. 50) wird man "Tantchen, liebe Tante" übersetzen.

5) S. 52, ungleichsilb. Fem. auf - α: "Akzent im Sing. auf der Ultima". Es gibt auch einige Paroxytona, z.B. μάνα, Plural μανάδες häufiger als μάνες; auch μητεράδες neben μητέρες.

6) S. 79, Allomorphe des altgr. Vok.-Morphems: Vokative von den Kontrakta der 2. Dekl. sollen nicht überliefert sein, s. E. Schwyzer, Gr. Gr. I 554f., Anm. 4. Des Verf. s drei Beispiele für deren Vok. hätten entweder als hypothetisch gekennzeichnet werden sollen, zumal wenigstens für die hellenistische Zeit hier auch mit s-losen Vok. zu rechnen ist, vgl. das fremde Ἰησοῦ, oder man würde Belegstellen erwarten. (Dies gilt auch für die erneute Behandlung auf den S. 94 und 99).

7) S. 140 ist "Da das - ες aber in der altgr. Struktur 2 synkretisch war "unverständlich: Das Gegenteil ist richtig.

G. S. HENRICH

Robert Browning, Medieval and Modern Greek, London 1969. 80, S. 153, 1 Karte.

Eine «Geschichte der Griechischen Sprache», die wissenschaftlichen Ansprüchen genügt, kann heute wohl kaum mehr von einem einzigen Wissenschaftler geschrieben werden. Für die Periode des Altgriechischen ist diese «Geschichte» auch längst geschrieben. Für die Zeit der frühen Koine haben wir in Maysers Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit und Blass-Debrunner-Funks Grammatik des Neutestamentlichen Griechisch immer noch zuverlässige Stützen. Für die Zeit der späten Koine, das frühchristliche Griechisch und das Mittel- und Neugriechische liegt eine Reihe von Einzelarbeiten vor, die bei S. G. Kapsomenos, *Die Griechische Sprache zwischen Koine und Neugriechisch*,

Berichte zum XI Internationalen Byzantinistenkongress, München 1958 hervorragend ausgewählt und erschöpfend zusammengetragen sind. Wenn der vorliegende schmale Band sich auf das Mittel- und Neugriechische beschränkt, trägt er eben dieser Tatsache Rechnung, daß es nach Chatzidakis' Einleitung in die Neugriechische Grammatik oder Triandaphyllidis' *Νεοελληνική Γραμματική, Ἱστορική Εἰσαγωγή* an solchen Überblicken über die griechische Sprachgeschichte dieser Zeit fehlt. Nun erhebt Brownings *Medieval and Modern Greek* gewiß nicht den Anspruch, eine auch nur annähernd erschöpfende Geschichte des Mittel- und Neugriechischen zu sein. Es ist eine gut und zügig geschriebene Einführung in die Entwicklung der griechischen Sprache ab der Zeit der Koine.

Die Einzelschritte, in denen vorgegangen wird, entsprechen der herkömmlichen Einteilung: das Griechische der hellenistischen Welt und der römischen Kaiserzeit, das Griechische im frühen Mittelalter, ...im späten Mittelalter,... zur Zeit der Türkenherrschaft, die Entwicklung der Nationalsprache und die neugriechischen Dialekte. Zu jedem Kapitel bringt der Verf. zunächst eine kurze Einführung in den historischen Hintergrund der Zeit, nennt die betreffenden Hauptquellen und erörtert dann die sprachlichen Neuerungen des jeweiligen Zeitabschnitts. Die dabei benützten Beispiele sind meist aus sekundärer Hand. Eine Nachprüfung der Belege am Text ist mangels genauer Stellenangaben so gut wie ausgeschlossen.

Der Schwerpunkt der Einführung liegt eindeutig auf dem Neugriechischen. Hier fußt der Überblick auf einer breiteren Basis, die Sekundärliteratur und die Quellen sind besser verarbeitet und die Einschätzung dieser oder jener Spracherscheinung wirkt persönlicher und bereichert die schon vorhandene Literatur.

Für die Zeit der frühen Koine ist zwar der Einsatz und die Überleitung von der Lautlehre und Morphologie des Altgriechischen her gut geglückt, für das Griechische der frühchristlichen Zeit und des beginnenden Mittelalters scheint uns das Urteil an manchen Stellen zu sekundär. Malalas' und Johannes Moschos' Abweichungen von der Grammatik und dem Wortschatz des Altgriechischen können in zeitgleichen griechischen Papyrusurkunden privaten Inhalts oft besser und eindrucksvoller belegt und beobachtet werden. Nach Chatzidakis, Thumb und Dieterich steht uns für diesen Zeitraum heute durch die Papyri ein Textmaterial zur Verfügung, das einen sichereren Einblick in die Sprachgegebenheiten des 3.—7. Jahrhunderts gewährt, als es die zeitgleichen literarischen Texte vermögen. Hier wird zwar immer wieder und an der richtigen Stelle auf die Papyri hingewiesen, es wird aber nicht mit ihnen gearbeitet oder mit Beispielen deren hohe Aussagekraft demonstriert. Darüberhinaus ist bekannt, welche Schwierigkeiten immer noch mit dem Begriff der Koine verbunden sind. Eine genaue Definition und eine klare Scheidung in Umgangs- und Schriftsprache oder mündliche und schriftliche Koine ist unerlässlich.

Es ist wohl ebenso auf die Vorläufer einer solchen Einführung zurückzuführen, wenn man auch für das Mittelgriechische ein gewisses Eigenleben vermißt, und die einzelnen Spracherscheinungen etwas mehr vom Neugriechischen her und etwas weniger aus dem Mittelgriechischen selbst heraus verstanden und interpretiert werden. Das Problem der Sprachenfrage im Griechischen hat der Verf. gut im Griff. Ein ausgewogenes Urteil, Entscheidungsfreude (zu Korais Sprachbemühungen lesen wir S. 105: «Archaism, kicked out by the door, was coming in by the window») und der Mut zur persönlichen Stellungnahme (zur Katharevousa des 19. Jahrhunderts 107ff, zu den Auswüchsen von Psycharis' praktischen Versuchen der Schaffung einer griechischen Nationalsprache 110, zum Problem des staatlichen Eingriffs in die Sprachenfrage 111) machen die letzten beiden Kapitel des Buches besonders lebendig und anregend. Durch eine engere Anlehnung an die Arbeiten von Caratzas und Mirambel wird der wissenschaftliche Wert dabei noch erhöht.

Es versteht sich von selbst, daß man sich einem Werk gegenüber, in dem zu einer Summe von Einzelproblemen der griechischen Sprachgeschichte Stellung bezogen werden muß, nicht in allen Punkten einverstanden erklären kann. Gerade weil aber die Hauptlinien der griechischen Sprachentwicklung von der Zeit der Koine bis ins Neugriechische m.E. gut und gründlich herausgearbeitet sind, sei es mir erlaubt, auf ein paar kleine Punkte aufmerksam zu machen.

S. 23: Wörter, die aus der Katharevousa stammen wie λευκός, ἀδιαφορώ, συνεχώς τούναντιον können nicht als Lehnwörter bezeichnet werden, da es sich lediglich um verschiedene Sprachstufen ein und derselben Sprache handelt. Auch sind die heutigen Fremdwörter τζάζ, σπόρ oder μπάρ (S. 24) keine Extraklasse von Lehnwörtern. — S. 43: Die Anfangsgrußformel in den Papyrusbriefen ist so feststehend, daß der dort erhaltene Dativ nicht als Beispiel eines noch lebendigen Dativgebrauchs verwendet werden kann.—S. 45: Das Suffix -άριον ist im Griechischen nicht immer lateinischen Ursprungs, sondern kann auch durch Suffixablösung bei Wörtern wie έσχάρ -ιον, ζυττάρ -ιον entstanden sein und dann etwa bei όψ -άριον, παιδ -άριον gewuchert haben.—S. 68: έμέναν besteht nicht aus έμέν und der «Akkusativendung -αν», sondern aus έμέν und der Akkusativendung -α und einem weiteren «dabilen -ν» (s. zuletzt W. DRESSLER, Vom Altgriechischen zum Neugriechischen, System der Personalnomina, IF 71 [1966] 41 ff.).

Mängel zeigt die Bibliographie. Bei einem so weit gesteckten Rahmen eine glückliche Auswahl zu treffen, wird immer ein Kunststück bleiben. Hier stehen in einer Reihe Grammatiken Wörterbücher, Sekundärliteratur neben Titeln von Werken der allgemeinen griechischen Kulturgeschichte und Studien zur allgemeinen Sprachwissenschaft neben Quellenwerken der griechischen Literatur. Wenn als Auswahlprinzip gegolten haben mag, nur die Werke in die Bibliographie aufzunehmen, die im Buch selbst verwendet wurden, so hätte dies irgendwo vermerkt sein können. Die jetzige Auswahl an aufgenommenen Titeln kann oft nur als zufällig bezeichnet werden: N.P. ANDRIOTIS, Τὸ ἰδίωμα τοῦ Λιβισιοῦ τῆς Λυκίας ist angegeben, sein Ἐτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς 2. Aufl. Thessaloniki 1967, fehlt. C. DANGUITIS, Étude descriptive du dialecte de Demirdesi, Brousse, ist verzeichnet, E.A. BONGAS, Τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῆς Ἠπείρου, 2 Bde. Athen 1964/66; M. DEFFNER, Λεξικὸν τῆς

Τσακωνικῆς Διαλέκτου, Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς Μέσης καὶ Νέας Ἑλληνικῆς, Παράρτημα τόμου 5'. Athen 1923; K. DIETERICH, Sprache und Volksüberlieferungen der südlichen Sporaden im Vergleich mit denen der übrigen Inseln des ägäischen Meeres, Wien 1908; G.P. ANAGNOSTOPOULOS, Tsakonische Grammatik, Texte und Forschungen zur byz.-neugr. Philologie 5, Athen 1926; A. SAKELLARIOU, Τὰ Κυπριακά, Bd. 2, Athen 1891; A.G. PASPATIS, Τὸ Χιακὸν Γλωσσάριον, Athen 1888; A.A. PAPADOPOULOS, Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ποντικῆς Διαλέκτου, 2 Bde. Athen 1958-61; D.E. OIKONOMIDIS, Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου τοῦ Πόντου, Athen 1958, nicht. M. BLACK, An Aramaic Approach to the Gospels and Acts, ist da, K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, 2. Aufl. München 1897; G. MORAVCSIK, Byzantinoturcica, Berliner Byzantinistische Arbeiten 10 und 11, Berlin 1958; G. BÖHLIG, Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner, Berliner Byzantinistische Arbeiten 2, Berlin 1956, nicht. H. MIHAESCU, Limba latină în provinciile dunărene de imperiului roman, ist angegeben, A. MAIDHOFF, Neugriechische Rückwanderer aus den romanischen Sprachen unter Einschluß des Lateinischen, Texte und Forschungen zur byz.-neugr. Philologie 10, Athen 1931, und G. MEYER, Neugriechische Studien, I-IV, Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wiss. phil.-hist. Klasse 130/132, Wien 1893/1895, nicht. K. WEIERHOLT, Studien im Sprachgebrauch des Malalas ist verzeichnet, K. WOLF, Studien zur Sprache des Malalas, Programm des Kgl. Ludwigs-Gymnasiums, München 1911/12, nicht. C.A. TRYPANIS, Early Medieval Greek *ἴνα*, Glotta 38 (1960) 312-313, ist da, E. MAYSER, Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit, Berlin-Leipzig 1923ff, und S.G. Kapsomenos, Voruntersuchungen zu einer Grammatik der Papyri der nachchristlichen Zeit, Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte 28, München 1938, nicht. Das Auswahlkriterium für die in die Bibliographie aufgenommenen Quellenwerke muß uneinsichtig bleiben.

Zu den in der Bibliographie verzeichneten Werken ist folgendes anzumerken: Zu Anagnostopoulos (1922) und zu Björck sind die bibliographischen Angaben unvollständig. Blass-Debrunners Grammatik des neutestamentlichen Griechisch ist in der 12. Auflage und mit einem Ergänzungsheft von D. Tabachovitz 1965 erschienen, wobei der Hinweis auf R.W. Funk, A Greek Grammar of the New Testament, Cambridge 1961, vermißt wird. Der Titel von Knös ist: L'histoire de la littérature néogrecque, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Graeca Upsaliensia 1, Stockholm 1962. Rohlfs (1930) ist durch das Lexicon Graecanicum Italiae inferioris, Tübingen 1964, Schwyzer (1939) durch Schwyzer (1953) und Thumb (1895) durch Thumb (1910) mit der jeweiligen zweiten Auflage zu ersetzen.

Ein kurzes Glossar mit Erläuterungen der wichtigsten im Buch vorkommenden schwierigen grammatischen Ausdrücke und ein schmaler Sachindex runden ein Buch ab, das der Aufgabe einer Einführung in die Sprachgeschichte des Griechischen vom Ausgang der Antike bis heute mit Einfühlungsvermögen und Sachverstand gerecht wird.

HANS EIDENEIER

Στ ε φ. Δ. Ἡμελλοῦ, *Ἡ περὶ πειρατῶν λαϊκὴ παράδοσις*. Διατριβὴ ἐπὶ διδασκαλίᾳ, Ἀθήναι 1968. 8ο, σσ. 165. (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 52).

Τὸ βιβλίον ἀρχίζει μὲ σύντομα προλεγόμενα, ὅπου ὁ συγγρ. κάνει μιὰ ἀναδρομὴ στοὺς ἀρχαίους, μεσαιωνικοὺς καὶ νεώτερους ἱστορικούς, οἱ ὅποιοι μνημονεύουν τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς πειρατὲς γεγονότα καὶ εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη στὸ θέμα του (σ. 9-20). Κατόπιν ἐξετάζει πρῶτα τὶς παραδόσεις, πού τὶς χωρίζει σὲ ἱστορικές, ἀγιολογικές, μυθικές καὶ αἰτιολογικές ἢ ἄλλου περιεχομένου (σ. 21-110), καὶ ὕστερα τὰ δημοτικὰ τραγούδια, πού τὰ χωρίζει καὶ αὐτὰ στὰ σχετικὰ μὲ τοὺς σκλάβους καὶ τὰ δεινοπαθήματά τους, στὰ ἀναφερόμενα σὲ τόπους καὶ πρόσωπα, καὶ σ' ἐκεῖνα πού, χωρὶς νὰ ἀναφέρονται ἄμεσα στοὺς πειρατὲς, περιέχουν ὥστόσο σχετικὰ στοιχεῖα. Στὸ τέλος ἀκολουθοῦν τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγρ. (σ. 150-152).

Ἡ ἐργασία εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς λαογραφικῆς ἐρευνας πού γίνεται «κατὰ λῆμμα»: συγκεντρώνονται ὅλες οἱ γνωστὲς παραδόσεις καὶ τὰ τραγούδια πού περιέχουν τὶς λέξεις *κουρσάρος*, *πειρατῆς* καὶ τὰ παράγωγά τους. Ἡ συναγωγὴ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξῃ, δυστυχῶς, τίποτε περισσότερο παρὰ πῶς «τῶν πλείστων καὶ παντοίων κακώσεων, τὰς ὁποίας κατὰ τοὺς ἐντεῦθεν ἰδίᾳ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρόνους ὑπέστησαν οἱ κάτοικοι τῶν νήσων καὶ τῶν παραλίων ἐκ τῆς δράσεως τῶν ποικιλοεθνῶν πειρατῶν, διετηρήθη μέχρι τοῦ νῦν ζωηρὰ ἀνάμνησις διὰ τῆς προφορικῆς παραδόσεως, ἰδίᾳ δὲ διὰ τῶν εὐρύτατα καὶ ὑπὸ ποικιλίαν τύπων ἀπαντωσῶν δημοδῶν παραδόσεων καὶ τῶν ᾠμάτων» (σ. 150, Συμπεράσματα).

Σὲ τέτοιου εἶδους αὐτονόητα συμπεράσματα ὁδηγεῖ ἡ παρατακτικὴ σύνδεση τῶν ἐπὶ μέρος λαογραφικῶν «λημμάτων» πού ἀνήκουν στὸ εὐρύτερο θέμα «πειραταί». Ἡ μέθοδος αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἐπικρατήσει στὴν κατὰ ταξὴν, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἰκανοποιήσῃ τὶς ἀνάγκες τῆς μελέτης. Ἡ διαίρεση τοῦ ὕλικου σὲ κατηγορίες πραγμάτων πού συνδέονται ἐξωτερικὰ μονάχα μὲ ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικὸ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συσκοτίζῃ ἀκόμα τὶς ὀργανικὲς μονάδες τοῦ παραδοσιακοῦ μας πολιτισμοῦ. Ἄν ὁ συγγρ. ἤθελε πραγματικὰ νὰ μελετήσῃ τὴ σημασίαν τῶν πειρατῶν στὴ λαϊκὴ μας παράδοση, θὰ ἔπρεπε νὰ περιοριστῇ — ἀναγκαστικά — σὲ μιὰ μικρὴ περιφέρεια (στὴ Νάξο λ.χ., τὴν πατρίδα του, πού φαίνεται νὰ τὴ γνωρίζῃ καλά), καὶ νὰ ζυγιάσῃ τὸ βάρος πού ἔχουν οἱ παραδόσεις καὶ τὰ τραγούδια γύρω ἀπὸ τοὺς κουρσάρους μέσα στὸ σύνολο τοῦ ναξιῶτικου παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ: νὰ βρῇ, δηλαδή, τὸν καθοριστικὸ ρόλο πού ἔπαιξε — ἴσως — ἡ πειρατεία στὴ δημιουργία ὀρισμένων μορφῶν τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπὶ μέρος προβλήματα, ὁ συγγρ. παραθέτει τὶς γνώμες τῶν ἐρευνητῶν χωρὶς οὔτε νὰ τὶς συζητῇ οὔτε νὰ προτείνῃ δικῆς του λύσεις. Καινούριο ἀντίκρισμα τῶν προβλημάτων δὲν ἐπιχειρεῖται, καὶ τὶς περισσότερες φορὲς ὁ συγγρ. μένει στὴν περιφέρεια τοῦ θέματος: στὴν «περὶ τοὺς πειρατῆς» καὶ ὄχι στὴν «περὶ τῶν πειρατῶν» λαϊκὴ παράδοση. Ἀναλύει τὶς διάφορες παραδόσεις στὰ ἐπὶ μέρος στοιχεῖα τους καὶ συχνὰ μακρηγορεῖ γι' αὐτά, ξεστρατίζοντας ἀπὸ τὸ κύριο θέμα του. Λ.χ. τὸ θέμα τῆς γριᾶς πού πρόδωσε τοὺς συχωριανοὺς της, τὸ ὁποῖο συνδέεται οὐσιαστικὰ μὲ ἄλλον κύ-

κλο τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ (ὁ κακὸς ρόλος τῆς γριᾶς μέσα στὴν κοινότητα) καὶ περιπτωσιακὰ μόνο μετὰ τὴν παράδοση γιὰ τοὺς πειρατές, καλύπτει δέκα ὁλόκληρες σελίδες (36-46). Καὶ τὸ κυριότερο, ὁ συγγρ. περιορίζεται στὶς ὑποθέσεις μόνο τῶν παραδόσεων — ἀναγκαστικά, ἀφοῦ τίς ἐξετάζει ὅλες μαζί. Χάνουμε ὅμως ἔτσι τὴ μορφή, τὸ πιὸ σημαντικό στοιχεῖο τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ.

Εἰδικὰ γιὰ τὰ τραγούδια ποὺ ἐξετάζει ὁ συγγρ., θὰ εἶχε κανεὶς νὰ παρατηρήσει πὼς ὄχι μόνο δὲν τὰ αἰσθάνεται, ἀφοῦ καὶ αὐτὰ ἐξωτερικὰ τὰ ἐξετάζει, παρὰ συχνὰ καὶ τὰ παρανοεῖ. "Ἔτσι, γιὰ τὸ τραγούδι ποὺ σημειώνει στὴ σ.122 (*Βαρκοῦλες ποὺ μισεύετε...*) δὲν καταλαβαίνει, φαίνεται, πὼς πρόκειται γιὰ μοιρολόγι μετὰ ἀλληγορικὴ σημασία καὶ τὸ κατατάσσει στὰ τραγούδια ποὺ προέκυψαν ἀπὸ «ἐπεισόδια σχετικά πρὸς τὴν ἀπολύτρωσιν αἰχμαλώτων» (σ. 120)· ὡστόσο ὁ Schmidt (*Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder*, σ. 154), ἀπὸ ὅπου τὸ παίρνει, τὸ δημοσιεύει ὡς μοιρολόγι, καὶ ὅλη ἡ δομὴ τοῦ ποιήματος τὸ δείχνει καθαρά. (Παράκληση τοῦ ζωντανοῦ νὰ ξαναδῇ τὸν νεκρό, ἀπάντηση τοῦ νεκροῦ, ποὺ τὸν ξαναφέρει στὴ σκληρὴ πραγματικότητα). Τὸ τραγούδι πάλι γιὰ τὸν «Σκλάβο ποὺ ἀναστέναζε καὶ στάθηκε τὸ καράβι» (σ. 113 κέ.) ὁ συγγρ. θεωρεῖ ὅτι ἀναφέρεται στὰ βάσανα τῶν σκλάβων. Παρατηροῦμε ὅμως πὼς στὸν πρῶτο ἀναστεναγμὸ τοῦ σκλάβου, ὁ μπέης ποὺ κυβερνᾷ τὸ καράβι ἀναστατώνεται, τὸν ρωτᾷ γιὰ ποῦ λόγῳ ἀναστενάξει μετὰ τὸν στερεότυπο στίχο τρυφερότητας καὶ ἀνησυχίας (*Σκλάβε μ' πεινᾶς, σκλάβε μ' διπᾶς, σκλάβε μ' ροῦχα δὲν ἔχεις;*) καὶ τοῦ χαρίζει μεμιάς τὴν ἐλευθερία του καὶ κοντὰ σ' αὐτὴν τὴν εὐχὴ του καὶ τὸ ἴδιο του τὸ ἄλογο. Αὐτά, γιὰ τὸ τραγούδι δὲν θέλει φυσικὰ νὰ διεκτραγωδήσει τὰ βάσανα τῆς σκλαβιάς (ἀνύπαρκα στὸ τραγούδι), παρὰ νὰ παραστήσει τὸ ἀνώτατο δυνατὸ ὄριο τῆς δυστυχίας: *τριῶ μερῶ γαμπρός, δώδεκα χρόνους σκλάβος | κι ἀπόψε τὴ γυναίκα μου ἄλλος τὴν εὐλογᾷται.* Ἡ περίπτωση λοιπὸν εἶναι ἀρχαία καὶ φανταστικὴ· γι' αὐτὸ ὁ ἀναστεναγμὸς τοῦ σκλάβου προκαλεῖ τέτοια ἀποτελέσματα: καὶ τὸ καράβι σταματᾷ καὶ ὁ μπέης φέρεται μετὰ ξεχωριστὴ συμπόνια στὸ σκλάβο του. Τὸ τραγούδι δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μετὰ τὴν καθημερινὴ πραγματικότητα (καὶ τὰ βάσανα τῶν σκλάβων) παρὰ εἶναι καθαρὸ δημιούργημα τῆς φαντασίας. "Ἐμμεσα μόνο θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε πὼς ἡ σκλαβιά εἶναι σκληρὸ πράγμα, ἀφοῦ αὐτὴν χρησιμοποιεῖ ὁ ποιητὴς γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸν μεγαλύτερο βαθμὸ τῆς δυστυχίας.

Στὴν κοινότυπη διαπίστωση πὼς ἡ σκλαβιά εἶναι σκληρὸ πράγμα συμποσοῦνται, ἄλλωστε, καὶ τὰ συμπεράσματα ὁλόκληρης τῆς μελέτης (σ. 152): «...παραδόσεις καὶ ἔξοματα ... δίδουν τὴν εἰκόνα τῆς περὶ ἧς πρόκειται πολυτάραχο περιόδου καὶ τὴν συγκίνησιν ἐκ τῶν διαδραματισθέντων γεγονότων, ὡς ἀντελήφθη καὶ ἠσθάνθη αὐτὰς ὁ ὑποστάς τὰς συνεπειὰς τῆς πειρατείας ἑλληνικὸς λαός».

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Γ. Χιονίδη, *Ίστορία τῆς Βεροίας, τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς*. Τόμος δεύτερος, Βυζαντινοὶ χρόνοι, Θεσσαλονίκη 1970. 8ο, σσ. 244, 5 πίν. καὶ 2 χάρτες.

Στὸν δεύτερο τόμο τῆς Ίστορίας τῆς Βεροίας τοῦ κ. Γ. Χιονίδη (ὁ πρῶτος, ποὺ περιλαμβάνει τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἐκδόθηκε τὸ 1960) δίνεται ἡ ἱστορία τῆς πόλεως ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν Γότθων ὡς τὴν ἄλωσή της ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὸ βιβλίο χωρίζεται σὲ τρία μέρη μὲ ὑποδιαίρεσεις σὲ μικρότερα κεφάλαια. Τὸ πρῶτο μέρος (σ. 7-73), στὸ ὁποῖο ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὰ πολεμικὰ καὶ τὰ πολιτικὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν στὴν πόλη, διαιρεῖται σὲ τέσσερα κεφάλαια μὲ χρονολογικὴ κατάταξη. Στὸ δεύτερο μέρος (σ. 77-150), ποὺ χωρίζεται ἐπίσης σὲ τέσσερα κεφάλαια, ὁ συγγρ. διαπραγματεύεται θέματα διοικητικὰ, κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ, καὶ προβλήματα συνθέσεως καὶ μετακινήσεων τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως. Στὸ ἴδιο μέρος παραθέτει πλῆθος στοιχείων γιὰ προσωπικότητες ποὺ συνδέονται μὲ τὴ Βέροια καί, στὸ τέλος, τὴν τοπογραφία τῆς πόλεως. Τὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου (σ. 153-200) ἀφιερώνεται στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς πόλεως, ὅπου δίνονται κατάλογοι ὄλων τῶν γνωστῶν ἐπισκόπων, ὁσίων καὶ ἀγίων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν περιοχὴ καὶ πληροφορίες γιὰ τὶς μονῆς καὶ τὶς ἐκκλησίες τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς. Τὰ θέματα αὐτὰ εἶχαν ἤδη δοθῆ περιληπτικότερα ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα στὴ «Σύντομη ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν περιοχὴ τῆς Βεροίας» (Βέροια 1961).

Οἱ παρατηρήσεις μας σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο τοῦ κ. Χιονίδη θὰ περιορισθοῦν μόνον στὰ θέματα τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ ἰδιαίτερα στὴ χρονολόγηση ὀρισμένων ναῶν. Ὡς πρὸς τὶς γενικὲς θέσεις τοῦ συγγρ. θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν ὀρθότητα τῶν παρατηρήσεων του σχετικὰ μὲ τὴν ἔκταση τῆς πόλεως καὶ τὴν ὀχύρωσή της. Σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ του στὸν τομέα αὐτὸν μὲ τὴν παροχὴ νέων στοιχείων ποὺ βασίζονται σὲ πηγές καὶ σὲ ἔγγραφα.

Ἀπὸ ἱστορικὲς μαρτυρίες ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐπέτρεπαν στοὺς Χριστιανοὺς μόνον ἐπισκευὲς ἢ ἐπανεγερσὴ τῶν καταστραμμένων ναῶν καὶ ὄχι τὴν ἵδρυση νέων, ὁ συγγρ. συμπεραίνει ὅτι ὅλοι οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ ὑπῆρχαν καὶ στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται σήμερα κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν στερέρωση τῶν ναῶν τῆς πόλεως καὶ τὸν καθαρισμό τῶν τοιχογραφιῶν, ἀποκαλύφθηκαν στὰ τελευταῖα χρόνια, κάτω ἀπὸ τὶς μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες ἢ παράλληλα μ' αὐτές, παλιότερα στρώματα τοιχογραφῆσεως, ποὺ ἢ προέλευσή τους πρέπει νὰ εἶναι βυζαντινὴ ("Ἄγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ἅγιος Βλάσιος, Π. Μητρόπολη, Κυριώτισσα, ἐλάχιστα δείγματα σ' ὀρισμένα σημεῖα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Χαβιαρᾶ κ.ά.). Ἡ γενίκευση ὁμως τοῦ θέματος καλὸ θὰ ἦταν νὰ εἶχε ἀποφευχθῆ, γιὰτὶ ὀρισμένοι ναοί, ποὺ ἢ ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνιση δὲν θυμίζει καθόλου λατρευτικὸ χώρο, ὑποβάλλουν τὴ σκέψη ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι κτίσματα τῆς Τουρκοκρατίας, κτισμένα μ' αὐτὸν τὸν τρόπο γιὰ νὰ μὴ γίνωνται ἀντιληπτά ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὸ σύνολο ἄλλωστε τῶν 72 ναῶν, στὴ μικρὴ σχετικὰ ἔκταση τῆς πόλεως, εἶναι ὑπερβολικὸ νὰ θεωρηθῆ ὅτι προέρχεται ὀλόκληρο ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Δύσκολο εἶναι νὰ διευκρινισθῆ ἂν οἱ μονῆς καὶ οἱ ἐκκλησίες ἦταν στὸ μεγαλύτερο μέρος ἰδιωτικὲς, ὅπως πιστεύει ὁ συγγρ., στηριζόμενος στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ναοὶ ἦταν κτισμένοι πολὺ κοντὰ στὰ σπίτια. Χωρὶς νὰ ἀποκλεισθῆ τὸ

ένδεχόμενο της ιδιωτικής χρήσεως τῶν ναῶν, θὰ πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι δημιούργημα ἀνάγκης τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας ἐξαιτίας τῆς ἀπαγορεύσεως καὶ τοῦ φόβου τῶν Τούρκων. Στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ οἱ ναοὶ πρέπει νὰ ἦταν ἐλεύθεροι καὶ περίοπτοι, γιὰτι καμιὰ ἀνάγκη δὲν ἐπέβαλλε τὸ ἀντίθετο.

Στὸν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων, στὴ σ. 164, ὁ συγγρ. θὰ πρέπει νὰ σημειώσῃ μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Βεροίας Βασίλειο, ὁ ὁποῖος ἔζησε τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ. καὶ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ μολυβδόβουλο. Ἀδημοσίευτη μαρμαρίνη ἐπιγραφή, σὲ μικρογράμματη γραφή, ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Ἄννας (ἐνορίας Μητροπόλεως), μεταφερμένη ἴσως ἀπὸ ἀλλοῦ, ἀναφέρει Βασίλειο ἐπίσκοπο Βεροίας, ποὺ μπορεῖ κατὰ τὴ γνώμη μας νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸν Βασίλειο τοῦ 11ου αἰῶνα. Σὲ ἀντίθετη περίπτωσις ἡ ἐπιγραφή ἀποτελεῖ στοιχεῖο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τουλάχιστον ἐνὸς δευτέρου, συνώνυμου μὲ τὸν πρῶτο.

Εἰδικότερα γιὰ τὰ ἐπιμέρους ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸ συγγρ. γιὰ τοὺς ναοὺς εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνουσι οἱ ἀκόλουθες παρατηρήσεις:

α) Γιὰ τὸ ναὸ τῆς Μητροπόλεως: «Δὲν διασώζεται ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ ναοῦ, αἱ δὲ ἐνδιαφέρουσαι εἰκόνες τοῦ ἔχουσι καλυφθῆ δι' ἀσβέστου» (σ. 176). Στὸ ναὸ δὲν ἔχουσι γίνεσι οὐσιαστικὰ μετασκευὰς ποὺ νὰ ἀλλοιώνουσι τὴν ἀρχικὴν μορφήν. Λεῖπει μόνον ὁ νότιος τοῖχος, καὶ ἡ νότια κιονοστοιχία ἔχει ἐνσωματωθῆ στὸν τοῖχο ποὺ ἀποτελεῖ σήμερον τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ. Μὲ τὴ λέξιν «εἰκόνες» ὁ συγγρ. ἐννοεῖ πιθανότατα τίς τοιχογραφίας, οἱ ὁποῖες σώζονται σὲ καλὴν κατάστασιν στὸ ἱερό καὶ στὰ τόξα τῆς νότιας κιονοστοιχίας. Ἐρευνες ποὺ ἔγιναν τὸ περασμένο καλοκαίρι ἀποκάλυψαν κάτω ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ἐπιχρῖσμα καὶ ἄλλες τοιχογραφίας. β) Ὁ ναὸς τῆς Περιβλέπτου κακῶς ἀναφέρεται ὡς «μικρὰ βασιλική» (σ. 182), γιὰτι εἶναι ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους τῆς πόλεως. γ) Γιὰ τὸ ναὸ τῆς Εὐαγγελιστρίας, ποὺ ἀναφέρεται ὡς βυζαντινὸ μνημεῖο (σ. 182), θὰ πρέπει νὰ προστεθῆ ὡς ἐνισχυτικὸ τῆς ἀπόψεως, ὅτι σὲ ρωγμὴ τοῦ νότιου τοίχου, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου αἰ., διακρίνεται ἄλλο παλαιότερον στρώμα, ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ναὸς εἶναι προγενέστερος· ποιάς ὁμοῦς ἐποχῆς ἀκριβῶς δὲν θὰ εἴμαστε σὲ θέσιν νὰ ξέρομε, πρὶν γίνουσι στὸ ναὸ ἔρευνες. δ) Κανένα ἀνάλογο στοιχεῖο δὲν ἔχομε γιὰ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Μακαριωτίσσης, ὁ ὁποῖος ἐπίσης μνημονεύεται ὡς βυζαντινὸ μνημεῖο (σ. 183). Κατὰ τὴν στερέωσιν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν τοιχογραφιῶν του, ποὺ ἀνάγονται στὸ ἔτος 1571, δὲν βρέθηκε κανένα τεκμήριον ποὺ νὰ δικαιολογῇ τὴν ἀπόψιν πῶς ἦταν βυζαντινός· ἀντίθετα ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ ναοῦ ἐνισχύει τὴν θέσιν ὅτι εἶναι μεταβυζαντινός. ε) Ἡ χρονολόγησις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς (ἐνορίας Μακαριωτίσσης) στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους μὲ τὴν αἰτιολογίαν ὅτι στὸ ναὸ βρέθηκε ἐπιγραφή τοῦ 12ου αἰῶνα (σ. 181) δὲν εἶναι βέβαιη, γιὰτι ἡ ἐπιγραφή, ποὺ δὲν εἶναι ἰδρυτικὴ, βρέθηκε στὸ μινάρειο τοῦ ναοῦ ὁ ὁποῖος στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἔγινε τζαμί. Ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἱερό κτίσθηκε τὸ 1644, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος ναὸς τὸ 1683, δὲν ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἰδρυσιν τοῦ ναοῦ στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἀλλὰ δείχνει ἀπλῶς ὅτι τὸ 1683 ἔγιναν κάποιες ἐπισκευὰς στὸν κύριον ναὸ.

στ) Πολὺ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Κηρύκου καὶ τῆς Γουλίττας, ποὺ θέτει μὲ συντομίαν ὁ συγγραφέας (σ. 177). Σὲ κεραμικὴ ἐπιγραφή ποὺ ὑπάρχει στὴν ἐξωτερικὴν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ναοῦ ἀναγράφεται «ἐπίσκοπος Μακά-

ριος» και πρόκειται πιθανότατα για τὸν ἐπίσκοπο-ιδρυτὴ τοῦ ναοῦ. Ὁ συγγρ. πιστεύει ὅτι ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ ξανατοποθετήθηκε στὸ ναὸ κατὰ τὴν ἐπανεγερσὴ του στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Τὴν ἀποψη αὐτὴ στηρίζει σὲ γραπτὴ ἐπιγραφή ποὺ ὑπάρχει πάνω ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ ἀναφέρει ἀνέγερση καὶ ἀνιστόρηση τοῦ ναοῦ τὸ 1582. Τὸ ρῆμα ὅμως («ἀνηγέρθη»), ποὺ συχνὰ συνοδεύει τὸ «ἀνιστορήθη» σὲ ἐπιγραφές, δὲν σημαίνει ἀναγκαστικά καὶ ριζικὴ ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ἀπλῶς μιὰ μικρὴ ἐπισκευή. Στὴν περίπτωσι μάλιστα τοῦ Ἁγίου Κηρύκου μπορεῖ νὰ ἐννοῆται κάποια μικρὴ ἐπισκευή, ποὺ δὲν ἀφοροῦσε τὴν κεντρικὴ κόγχη, ἢ ὁποῖα εἶναι ἡ ἀρχική. Γιὰ τίς κόγχες τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὀφείλονται σὲ μεταγενέστερη ἐπισκευή, γιατί ἡ τοιχοδομία τους διαφέρει ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ οἱ ἀρμοὶ δείχνουν πὼς ἡ συνένωση τῶν τοίχων δὲν εἶναι ἀπόλυτη.

Ἐπειδὴ ἡ κεντρικὴ κόγχη εἶναι ἀρχική, γι' αὐτὸ ἡ ταύτιση τοῦ Μακαρίου μ' ἓνα συγκεκριμένο ἐπίσκοπο θὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τοῦ ναοῦ. Ὁ ἐπίσκοπος Μακάριος ἔζησε, κατὰ τὸν συγγρ., πιθανότατα τὸν 12ο ἢ τὸν 13ο αἰώνα. Τότε ἐπομένως πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἡ ἴδρυσις τοῦ ναοῦ καὶ ὄχι στὴν εἰκοσαετία 1370-1390, ὅπως σὲ ὑποσημείωση ἀναφέρει ὁ συγγρ. στηρίζομενος σὲ ἐπιστολὴ τοῦ καθηγητῆ κ. Ν. Μουσοπούλου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δημιουργεῖται κάποια σύγχυσις, γιατί ὁ κ. Χιονίδης, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ σκέψη πὼς ἡ κεντρικὴ κόγχη ξανακτίσθηκε, ταυτίζει τελικὰ τὸν ἐπίσκοπο μὲ τὸν γνωστὸ στὸ 1692 μητροπολίτη Μακάριο, ὑποστηρίζοντας ὅτι εἶναι συγχὴ ἡ ἀνακριβὴς χρησιμοποίησις τοῦ τίτλου τοῦ μητροπολίτη καὶ ἐπισκόπου. Ἡ ἀνέγερσις ὅμως τοῦ ναοῦ στὸ τέλος τοῦ 17ου αἰώνα εἶναι τελείως ἀπίθανη, γιατί ἡ σαφῶς μεταγενέστερη κόγχη τῆς προθέσεως φέρει ὡς χρονολογία ἐπισκευῆς τὸ ἔτος 1634, πράγμα ποὺ δὲν τὸ πρόσεξε ὁ μελετητής.

Ἀλλὰ καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ ναοῦ στὴν εἰκοσαετία 1370-1390 δὲν εὐσταθεῖ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1395, ποὺ δημοσιεύει, ἀλλὰ δὲν συζητᾷ ὁ κ. Χιονίδης. Σύμφωνα μὲ τὸ ἔγγραφο αὐτό, τὸ ἔτος 1395 παρουσιάσθηκε στὸν πατριάρχη ἓνας πνευματικὸς ἀπὸ τὴ Βέροια καὶ ὑποστήριξε ὅτι τὸ μονῆριον τοῦ Ἁγίου Κηρύκου εἶναι πατριαρχικό. Ὁ πατριάρχης ἀνέθεσε στὸν ἔξαρχο τῶν πατριαρχικῶν δικαίων νὰ ἐξετάσῃ τὸ θέμα. Συγχρόνως, ὕστερα ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Βεροίας πρὸς τὸν πατριάρχη, συγκροτήθηκε ἐπιτροπὴ στὴ Βέροια γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ζητήματος ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες Βεροίας, Χαλκηδόνος καὶ Θεσσαλονίκης. Ἡ ἄγνοια τῆς πατριαρχικῆς ἢ μὴ προελεύσεως τοῦ μονηρίου ἀπὸ τὸν πατριάρχη, τὸν ἔξαρχο καὶ τοὺς μητροπολίτες δείχνει ὅτι ἡ ἴδρυσις τοῦ ναοῦ δὲν ἦταν καθόλου πρόσφατη. Πρέπει μάλιστα νὰ ἦταν τουλάχιστον ἓνα αἶωνα παλαιότερη, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἡ ἔλλειψις μαρτυριῶν καὶ στοιχείων γιὰ τὴν ἄμεση ἐπίλυσις τοῦ θέματος, πράγμα ποὺ ἀποκλείει τὴ χρονολόγησις τοῦ ναοῦ στὸν 14ο αἰώνα. Τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τοῦ ναοῦ θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσῃ θέμα ἰδιαίτερης μελέτης ὕστερα ἀπὸ προσεκτικὲς ἔρευνες μέσα στὸ ναὸ.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν μειώνουν καθόλου τὸ ἔργο τοῦ κ. Χιονίδη. Ὁ πλοῦτος τοῦ ὕλικου ποὺ προσφέρει καλύπτει ἓνα τεράστιο κενὸ στὶς γνώσεις μας γιὰ τὸν ὄχι μικρὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισε ἡ πόλις. Ἡ ἔλλειψις σχετικῶν μονογραφιῶν καὶ ἱστορικῶν μελετῶν δυσχέρανε ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς τὴν ἔρευνά του. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως δικαιώνει τὸ μόχθο του. Σημαντικὴ ἀρετὴ τοῦ ἔργου του εἶναι ἡ θέση τῶν προβλημάτων, ὅπου ὑπάρχουν, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ ξεκίνημα γιὰ τοὺς μελετητὲς ποὺ θὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν ἱστορία ἢ τὴν τέχνη στὴ Βέροια κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ

Πολυχρόνη Κ. Ένεπεκίδη, Άλέξανδρος Ύψηλάντης. Ή αιχμαλωσία του εις τήν Αύστρίαν 1821-1828, επί τῆ βάσει άνεκδότων έγγραφων εκ τών μυστικῶν άρχείων τῆς Βιέννης, Άθῆναι 1969. 8ο, σσ. 372 +1 χάρτης.

Με τις πρόσφατες άναζητήσεις στα άρχεΐα τῆς Πράγας και τῆς Βιέννης παρέχεται σήμερα ἡ δυνατότητα στους ιστορικούς νά ολοκληρώσουν τις μελέτες τους γύρω από τήν περίοδο τῆς αιχμαλωσίας τοῦ Άλ. Ύψηλάντη (1821-1828) ύστερα από τήν άποτυχία τοῦ κινήματός του στις παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Ήδη από τὸ 1967 ὁ Ρουμάνος Ν. Corivan, δημοσιεύοντας στα Balkan Studies (8, 1967, σ. 87-102) μιὰ σύντομη μελέτη με τίτλο «La captivité d'Alexandre Ypsilanti», χρησιμοποιεῖ στοιχεΐα παρμένα από άνέκδοτα έγγραφα: τοῦ άρχείου τοῦ Ύπουργείου Ύξωτερικῶν τῆς Βιέννης σχετικά με τις συνέπειες τῆς άτυχῆς μάχης τοῦ Δραγατσανίου και τήν άρχῆ τῆς αιχμαλωσίας τοῦ Άλ. Ύψηλάντη, και τοῦ Άρχείου τῆς Πράγας σχετικά με τις συνθήκες κάτω από τις ὁποῖες άπελευθερώθηκαν οἱ άδελφοί Ύψηλάντη. Άπό τὰ τελευταΐα αὐτὰ εκδίδει ἔξι σέ γερμανικῆ γλώσσα.

Τὸ Kriegsarchiv τῆς Βιέννης, στὸ ὁποῖο άνεδίφησε ἐπισταμένως ὁ συγγρ., προσφέρει ἐπίσης πλούσιο ὕλικὸ γιὰ τὸ θέμα τῆς αιχμαλωσίας τοῦ Ύψηλάντη. Τὰ 213 γερμανικὰ έγγραφα πὸν εκδίδει στὸ βιβλίο του ἔρχονται νά ἐπιβεβαιώσουν από ἄλλη πηγῆ τὰ ἤδη γνωστὰ, ἄλλὰ και νά συμπληρώσουν με πολλές λεπτομέρειες ὅλες τις πτυχές — συχνὰ ἄγνωστες — τοῦ δράματος τῶν Ύψηλάντηδων στα ἑπτὰ χρόνια πὸν ἔζησαν φυλακισμένοι στα φρούρια τῆς Αύστριας, άρχικὰ τοῦ Munkatsch και ἔπειτα τοῦ Theresienstadt.

Τὸ βιβλίο χωρίζεται σέ δύο κυρίως μέρη. Τὸ πρῶτο (σ. 19-180) περιλαμβάνει τήν ἀφήγηση τῶν γεγονότων, με συχνῆ παράθεση έγγραφων σέ ἑλληνικῆ μετάφραση. Στὸ δεῦτερο (σ. 181-352) περιέχονται τὰ γερμανικὰ έγγραφα. Άκολουθοῦν οἱ φωτοτυπίες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Άλ. Ύψηλάντη, τὰ Εὐρετήρια και τέλος ἕνας χάρτης τῆς Αύστρο-ούγγρικῆς μοναρχίας.

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου, ὅπως ἀναφέρει και στὸν πρόλογο ὁ συγγρ., δημοσιεύτηκε άρχικὰ — ἔχι ὀλόκληρο — στὸ ἀθηναϊκὸ περιοδικὸ «Άλφα» (Μάιος - Αὐγουστος 1968). Εἶναι φανερῆ ἡ άρχικῆ πρόθεση τοῦ συγγρ. νά προσφέρει ἕνα βιβλίο πὸν ν' άπευθύνεται στὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ. Ὡστόσο ἡ παρουσία ἔντονου λυρικοῦ παλμοῦ στὴν ἔκθεση και τὴν ἀφήγηση τῶν γεγονότων συχνὰ διαψεύδει τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι «Δὲν κάνομεν λογοτεχνίαν, γράφομεν ἱστορίαν» (σ. 38). Και ναί μεν «Ή ἱστορία δὲν εἶναι μιὰ συναρμο-λόγησις ἀπλῶς ἐγγράφων. Ή πραγματικότης δὲν εἶναι δυνατὸν νά εἶναι πο-τὲ πλήρης. Θὰ ὑπάρχουν πάντοτε κενά, ἔάν ὁ ἄνθρωπος με τὴν ζεστήν του πνοήν δὲν πλησιάζη τοὺς ἄνθρώπους» (σ. 47), ἄλλὰ και πάλι ὑπάρχει φόβος ἡ ψυχικῆ διάθεση τοῦ ἀνθρώπου νά ἀλλοιώσῃ τὰ ὀρθολογιστικὰ κριτήρια πὸν κατὰ βάση χρειάζεται ἡ Ύστορία γιὰ νά γραφῆ ἀντικειμενικὰ και νά πλησάζῃ τὴν πραγματικότητα.

Ὅσο ἔμεις και ἂν κατατοχθῆ, τὸ βιβλίο στις προσπάθειες γιὰ νά εκλαϊκευτῆ ἡ ἱστορία, θὰ ἦταν σκόπιμο νά τηροῦνται ὀρισμένοι κανόνες, ὅταν μάλιστα γίνεται ταυτόχρονα και ἔκδοση ἐγγράφων, ὥστε νά διευκολύνεται και ὁ ἔρευνῆ-τῆς και νά ἐπισημαίνονται τὰ νέα στοιχεΐα πὸν ἔρχονται σέ φῶς με

τά παρουσιάζόμενα έγγραφα. Οί παραπομπές λοιπόν φαίνονται απαραίτητες: και πρὸς παλαιότερους συγγραφείς πού ἔχουν ἀσχοληθῆ με τὸ ἴδιο θέμα, και ἀπὸ τὴν ἑλληνική μετάφραση πρὸς τὰ γερμανικά ἔγγραφα (δὲν ἀρκοῦν ἐδῶ οἱ χρονολογίες και οἱ ἀρχοτέλειες, ἀφοῦ στὸ ἑλληνικὸ κείμενο τὰ ἔγγραφα παρουσιάζονται ὄχι πάντα ὀλόκληρα, ἢ χωρισμένα ἀπὸ σχόλια τοῦ συγγρ., ἢ ἀκόμα σὲ δύο διαφορετικὰ κεφάλαια) καθὼς και παραπομπές ἀπὸ τὰ γερμανικά ἔγγραφα πρὸς τοὺς ἀντίστοιχους φακέλους, ὅπου φυλάγονται, γιὰ τὴν ταύτισή τους σὲ ἐνδεχόμενη νέα ζήτηση. Ἀντίθετα, τὰ δύο χωριστὰ εὑρετήρια κυρίων ὀνομάτων και τοπωνυμιῶν, τὸ ἓνα γιὰ τὸ πρῶτο μέρος και τὸ ἄλλο γιὰ τὰ ἔγγραφα (2^ο μέρος), δυσκολεύουν κάπως τὴν ταύτιση τῶν ὀνομάτων και θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ συμπτυχθοῦν σὲ ἓνα, ἀφοῦ και στὰ δύο ἐμφανίζονται τὰ ἴδια ὀνόματα.

Ὅστοςο ἂν γιὰ τὸν ἐρευνητὴ παρουσιάζονται ὀρισμένες δυσκολίες στὴ χρῆση τοῦ βιβλίου, πάντως ὁ ἀναγνώστης πού ἐνδιαφέρεται και συγκινεῖται μάλιστα ἀπὸ τὴ δραματικὴ αὐτὴ φάση τῆς ζωῆς τοῦ Ἄλ. Ὑψηλάντη θὰ βρῆ σ' αὐτὸ ποικίλες και ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες, τόσο γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ πρωταγωνιστοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ὅσο και γιὰ τὴ διεθνῆ πολιτικὴ, ἰδιαίτερα τῆς Αὐστρίας στὰ χρόνια αὐτά.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

Ε. Πρεβελάκη — Β. Πλαγιανάκου - Μπεκιάρη, Ἡ Κρητικὴ ἐπανάσταση, 1866-1869. Ἐκθέσεις τῶν ἐν Κρήτῃ Προξένων τῆς Ἑλλάδος. Ἐκδίδεται ἐπὶ τῇ ἑκατοστῇ ἐπετειῶ τῆς Ἐπαναστάσεως ὑπὸ τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1967, 1970. 4ο, σσ. 878+η'+οα'. (Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Τόμος 6ος, Τεύχη Α' και Β').

Ἐνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνες τοῦ 19ου αἰῶνα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἦταν ἡ Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866. Σὰν συμμετοχὴ στὸν ἑορτασμὸ τῆς συμπληρώσεως ἑκατονταετηρίδας ἀπὸ τότε, τὸ Κέντρο Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν δημοσίευσε σχετικὸ ἀνέκδοτο ὕλικὸ μιᾶς ἀπὸ τῆς κυριότερες ἑλληνικῆς πηγῆς. Πρόκειται γιὰ τὶς προξενικῆς ἐκθέσεις ἀπὸ τὰ Χανιά και τὸ Ρέθυμνο και γιὰ τὶς ἀντίστοιχες πρεσβευτικῆς ἀναφορῆς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τῶν ἐτῶν 1866-1869, πού βρίσκονται στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν και καλύπτουν ὅλες μαζί ἐννιακόσιες περίπου σελίδες σχήματος τετάρτου. Δὲν ἔχει τόση σημασία ἢ ἐπικαιρότητα τῆς ἐκδόσεως, ὅσο τὸ ὅτι δόθηκε στὴ δημοσιότητα μιᾶ συλλογὴ ἐγγράφων, πού μαζί με ἄλλο ἀδημοσίευτο ὕλικὸ θ' ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὸν μελλοντικὸ ἱστορικὸ νὰ συνθέσει τὴν ἱστορία του. Σήμερα πιά δὲν γράφεται ἱστορία δίχως χρῆση πηγῶν· δὲν εἶναι πάντοτε προσιτές, ἂν και γνωστές, και τοῦτο ἐξ αἰτίας τῶν δυσκολιῶν γιὰ τὴ δημοσίευσή τους. Ἐτσι ἡ ἐκδοσις τῶν ἐγγράφων πού παρουσίασε ὁ κ. Πρεβελάκης, διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Ἐρευνῶν τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, μαζί με τὴν συντάκτη τοῦ ἴδιου Κέντρου κ. Πλα-

γιανάκου-Μπεκιάρη, πρέπει να θεωρηθῆ σὰν μεγάλη συμβολή στὴν ἱστορική ἐπιστήμη κι ἀκόμα σοβαρότατη γιὰ τὸν τρόπο τῆς παρουσιάσεώς της.

Τὸ ἱστορικό ὕλικό ποὺ φυλάσσεται στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν εἶναι ὀγκῶδες. Τὸ ἔργο τῶν ἐκδοτῶν, μετὰ τὴν ἐντόπισή του, ἦταν ἡ ἐπιλογή ἐκείνων τῶν ἐγγράφων ποὺ σὲ χρονολογική διάταξη θὰ ἔδιναν κατὰ τὸ δυνατόν τὴν εἰκόνα ὀλόκληρης τῆς πορείας τοῦ ἀγῶνος τῶν Κρητῶν. Ἡ ἐπιλογή τους ἔγινε μὲ βάση τις μικροταινίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν (ποὺ σήμερα βρίσκονται στὴν ταινιοθήκη τοῦ Κέντρου γιὰ περαιτέρω μελέτη), ἀφοῦ πρῶτα ταξινομήθηκαν καὶ μελετήθηκαν ἀπὸ ἱστορική καὶ γλωσσική πλευρά. Ἡ μεθοδικὴ αὐτὴ παρουσίαση τοῦ ὕλικου κατέστησε τὴν ἔκδοση χρήσιμη ὄχι μόνο στὸν εἰδικὸ μελετητὴ ἀλλὰ καὶ στὸν ἀναγνώστη μὲ τυχὸν γενικότερα ἱστορικά ἐνδιαφέροντα.

Βασικὸ συμπλήρωμα τῆς συλλογῆς τῶν ἐγγράφων εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ ποὺ παραθέτουν οἱ ἐκδότες. Πρόκειται γιὰ μιὰ περιοριστικὴ ἀφήγηση τῆς ἱστορίας τῆς Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1866-1869 ἀπὸ πολιτικῆς, διπλωματικῆς, στρατιωτικῆς, ἀκόμη καὶ οἰκονομικῆς πλευρᾶς, ὅπου χρησιμοποιοῦνται ὄχι μόνο οἱ ἐκθέσεις ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλες δημοσιευμένες πηγές μαζί μὲ πλουσιότατη βιβλιογραφία. Σὰν παράρτημα στὶς ἐκθέσεις οἱ ἐκδότες παραθέτουν τὸ κείμενο τοῦ Ὁργανικοῦ Νόμου τῆς Κρήτης τοῦ 1868 ἢ «Διάταγμα Ἀυτοκρατορικόν», ποὺ τυπώθηκε ἀπὸ τὴ Γενικὴ Διοίκηση Κρήτης τὸν Φεβρουάριο 1868. Ἐπειδὴ ὅμως προέκυψε ζήτημα γύρω ἀπὸ τὴν ἀκριβῆ χρονολογία τοῦ τελικοῦ Φιρμανίου τοῦ Ὁργανικοῦ αὐτοῦ Νόμου καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὀριστικὴ του διατύπωση, δημοσιεύονται ἐδῶ καὶ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀποδεικνύουν ποῦ ἦταν τὸ τελικὸ κείμενο.

Στὸ τέλος κάθε τεύχους τοῦ τόμου αὐτοῦ ὑπάρχει πίνακας ποὺ ἀναγράφει τις ἐκθέσεις μία πρὸς μία, κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, καὶ ἔτσι ὁ τόμος κηθίσταται ἄνετος στὴ χρησιμοποίησή του. Ἀκόμη ὑπάρχει ἡμερολογιακὸς πίνακας τῶν ἐτῶν 1866-1868 (Ἰουλιανός) γιὰ τὴν εὐχερέστερη εὔρεση τῶν ἡμερομηνιῶν τῶν γεγονότων γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ χρονολογικὸς καθορισμὸς ὑπάρχει στὶς ἐκθέσεις μόνο μὲ μνεία τῆς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πληρότητα ποὺ ἔχει ἡ ἔκδοση αὐτὴ, ἰδιαίτερη σημασία παρουσιάζει ἡ καταχώριση στὸ εὔρετήριο τῶν τοπωνυμιῶν ὅσων ἀπαντῶνται στὶς ἐκθέσεις.

Τέτοιο εἶναι τὸ μνημειῶδες ἔργο ποὺ μᾶς ἔδωσε γιὰ τὴν ἐπέτειο τῆς Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως 1866-1869 τὸ Κέντρο Ἐρεῦνης τῆς ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ συνέβαλε ἔτσι οὐσιαστικὰ στὴ μελέτη καὶ στὴ σύνθεση τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος.

ΔΟΜΝΑ ΒΙΣΒΙΖΗ-ΔΟΝΤΑ

Νέα Ἐστία, Ἐδοτήριον [I] *τόμων Α' - Κ'* (1927-1936), [Ἀθῆναι 1960], σσ. 321. [II] *τόμων ΚΑ' - Μ'* (1937-1946), [Ἀθῆναι ἕ.ἕ.], σσ. 316.

«Πόσο χρήσιμη ἐργασία εἶναι τὸ Εὔρετήριο, ποὺ δίνουμε σήμερα τὸν πρῶτο του τόμο ἔπειτ' ἀπὸ μόχθους τριῶν χρόνων, θὰ τὸ ἐξηγήσουν οἱ ἀμέσως

επόμενες σελίδες». Παρ' ὄλην τὴν ὡς ἄνω ρητὴν διαβεβαίωσιν, μετὰ τὴν ὁποίαν ἀρχίζει τὸν πρόλογόν του ὁ ἐκδότης, «οἱ ἀμέσως ἐπόμενες σελίδες» δὲν παρέχουν δυστυχῶς εἰς τὸν χρησιμοποιοῦντα τὸ Εὐρετήριο, ὅσην καλὴν πίστιν καὶ ἂν διαθέτῃ, τὴν ὑπισχνουμένην ἐξήγησιν περὶ τῆς χρησιμότητός του. Ὅχι μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλὰ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἐξαίρομένη χρησιμότης φαίνεται, ὡς ἐκ τῆς ὅλης δομῆς τοῦ ἔργου, νὰ εἶναι καὶ ἡ δεινότερον κακοπαθοῦσα, συμπέρασμα εἰς τὸ ὁποῖον καταλήξαμεν μετὰ τὴν προσπάθειαν ἀναλύσεως τοῦ συστήματος καὶ τῆς μεθόδου ποὺ διέπουν τὸ «Εὐρετήριο».

Κάθε τόμος τοῦ «Εὐρετηρίου» διαιρεῖται εἰς τὰ ἐξῆς τρία γενικὰ μέρη: Α') Περιεχόμενα κατὰ τόμους, Β') Περιεχόμενα κατὰ συγγραφεῖς, καὶ Γ') Περιεχόμενα καθ' ὕλην. Ἐξ αὐτῶν τὸ δεύτερον μέρος κάθε τόμου διαιρεῖται πάλιν εἰς δύο τμήματα, μετὰ ἰδίαν ἕκαστον ἀλφαβητικὴν σειρὰν, καὶ τὸ τρίτον μέρος εἰς 15 περίπου τμήματα, ἐπίσης μετὰ ἰδίαν ἕκαστον ἀλφαβητικὴν σειρὰν. Ἄς ἴδωμεν τώρα διεξοδικώτερον κάθε μέρος τοῦ ἔργου.

Α') *Περιεχόμενα κατὰ τόμους.* Τὸ μέρος τοῦτο καταλαμβάνει 119 σελίδας τοῦ πρώτου καὶ 111 τοῦ δευτέρου τόμου, ἤτοι πλέον τοῦ ἑνὸς τρίτου τοῦ ὅλου ἔργου, ἀπαρτιζομένου συνολικῶς ἀπὸ 637 σελίδας. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἐπαναλαμβάνονται ἐπὶ λέξει καὶ κατ' ἀριθμητικὴν σειρὰν τῶν ἐπὶ μέρους τευχῶν ὅλοι οἱ πίνακες περιεχομένων τῶν εὐρετηριαζομένων τόμων. Τοιαύτη συγκεντρωτικὴ ἐπανάληψις τῶν περιεχομένων ἀποτελεῖ πρωτοτυπίαν τῶν συντακτῶν, ἡ ὁποία εἰς οὐδὲν ἄλλο ἀνάλογον ἔργον παρατηρεῖται.

Εἰς τὰ εὐρετήρια τῶν περιοδικῶν «Ἀθηνᾶ», «Byzantinische Zeitschrift», «Hermes», «Glotta», «Eranos», καὶ εἰς τὸ δεύτερον εὐρετήριο τῆς «Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» δὲν συμπεριελήφθησαν πίνακες περιεχομένων τῶν καθ' ἕκαστα τόμων. Ἐξαίρεσιν φαίνονται ν' ἀποτελοῦν τὸ ὑπὸ τοῦ Γ. Χαριτάκη ἐκδοθὲν εὐρετήριο τοῦ «Νέου Ἑλληνομνήμονος» καὶ τὸ πρῶτον εὐρετήριο τῆς ὡς ἄνω «Ἐπετηρίδος», τὸ συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Ε. Κριαρᾶ. Ἄλλ' οἱ μὲν συμπεριληφθέντες εἰς τὸ εὐρετήριο τοῦ «Νέου Ἑλληνομνήμονος» πίνακες συμπληρῶνουν τοὺς κατὰ πολλὰ ἔλλιπεις τῶν καθ' ἕκαστα τόμων καὶ εἶναι ὑπερδιπλάσιοι τῶν τελευταίων εἰς μῆκος, οἱ δὲ τοῦ πρώτου εὐρετηρίου τῆς «Ἐπετηρίδος» ἐπανεληφθησαν μὲν αὐτολεξεί, καταλαμβάνουν ὅμως ἐλάχιστον τμήμα τοῦ ὅλου ἔργου (16 ἐκ τῶν 255 σελίδων). Ἄξιζει δὲ νὰ λεχθῇ, ὅτι ἀκόμη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Λάμπρου δὲν αἰσθάνεται ὁ ἀναγνώστης τὴν ἀνάγκην νὰ προσφύγῃ εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ εὐρετηρίου.

Ποία ἡ σκοπιμότης τῆς παραθέσεως αὐτουσίαν τῶν πινάκων τῶν περιεχομένων; Ἄς ὑποθέσωμεν α) ὅτι ὁ μέλλων νὰ χρησιμοποιεῖται τὸ «Εὐρετήριο» πράττει τοῦτο ἐν συνδυασμῶ πρὸς τοὺς εὐρετηριαζομένους τόμους, πρῶγμα ποὺ καὶ ἀποτελεῖ τὴν φυσιολογικὴν διαδικασίαν ἐν προκειμένῳ· ποῖον τότε τὸ ὄφελος τῆς συγκεντρώσεως τόσων πινάκων, ὅταν καὶ μόνον εἰς τὸ ἐξώφυλλον τοῦ κάθε τόμου θὰ εἶχε εἰς τὴν διάθεσίν του τὰ περιεχόμενα; β) ὅτι ὁ ἀναγνώστης χρησιμοποιεῖ τὸ «Εὐρετήριο» ἀνεξαρτήτως τῶν εὐρετηριαζομένων τόμων, εἴτε διὰ νὰ διαπιστώσῃ ἂν ἡ ἐργασία τοῦ δεῖνα συγγραφέως ὑπάρχῃ εἰς τὸν δεῖνα τόμον (ἀλλὰ τοῦτο ἤμπορεῖ νὰ τὸ εὔρη εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ βιβλίου μετὰ ἐλάχιστην ἐρευναν) εἴτε διὰ νὰ διαπιστώσῃ ἂν ὑπάρχῃ ἐν γένει ἐργασία μετὰ δεῖνα περιεχόμενον εἰς τὸν δεῖνα τόμον· ἀλλὰ τοῦτο, ὑποτίθεται τοῦλάχιστον (βλ. κατωτέρω) ὅτι δύναται, πάλιν μετὰ μικροτέραν δαπάνην χρόνου, νὰ τὸ ἀναζητήσῃ εἰς τὸ τρίτον μέρος.

Ποία ἄλλη οὐσιώδης ἀνάγκη θὰ παρεκίνει τὸν ἀναγνώστην νὰ προστρέξῃ εἰς τὰ συγκεντρωμένα ταῦτα περιεχόμενα, ἐπαφίεται εἰς τοὺς συντάκτας νὰ εἴπουν. Εἰς ἡμᾶς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ βιβλίου φαίνεται ὡς ἄχρηστον βᾶρος, τὸ ὁποῖον πρὸς τοῖς ἄλλοις προσδίδει εἰς τὸ ἔργον καὶ ὄγκον ἀπατηλόν, ἀφοῦ, καθὼς ἐλέχθη, καταλαμβάνει πλέον τοῦ ἐνὸς τρίτου αὐτοῦ.

Β') *Περιεχόμενα κατὰ συγγραφεῖς*. Τὸ μέρος τοῦτο, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τοὺς τίτλους τῶν δημοσιευθέντων ἔργων κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν συγγραφέων, εἶναι καὶ τὸ πλέον εὐχρηστον τοῦ ὅλου ἔργου. Πρέπει ὅμως νὰ γίνουσι καὶ ἐδῶ οἱ ἐξῆς περιορισμοί:

α) Διὰ τῆς ὑποδιαίρεσεως εἰς δύο τμήματα, μὲ ἰδίαν ἕκαστον ἀλφαβητικὴν σειρὰν, διπλασιάζεται ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος διὰ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἔργου ἐνὸς συγγραφέως. Τὸ κριτήριον ποῦ ὠδήγησε προφανῶς τοὺς συντάκτας εἰς τὴν διαίρεσιν ταύτην (ἢ ὅποια, σημειωτέον, δὲν ἐμφαίνεται εἰς ἀμφοτέρους τοὺς πίνακας περιεχομένων τοῦ «Εὐρετηρίου») εἶναι ἡ ἔκτασις τῶν δημοσιευμένων ἄρθρων· τὸ δεύτερον τμήμα περιλαμβάνει δηλ. σημειώματα, βιβλιοκρισίας, κριτικὰς θεατρικῶν ἔργων κ.ο.κ., τὰ ὅποια εἰς τὰ καθ' ἕκαστα τεύχη δημοσιεύονται ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Τὸ δεκαπενθήμερον». Διὰ τοῦ ἐπουσιώδους αὐτοῦ ἀπὸ ἀπόψεως σκοπιμότητος κριτηρίου διεσπάρθησαν ὅμως εἰς δύο μέρη αἱ κατὰ τὰ ἄλλα ὁμοειδεῖς ἐργασίαι συγγραφέων ὅπως ὁ Τζάρτζανος, ὁ Συκουτρῆς, ὁ Βλαστός κ.ἄ.

β) Ὁρισμένοι συγγραφεῖς κατεχωρίσθησαν ἐναῦθα εἰς περισσότερα τοῦ ἐνὸς λήμματα, ἐπειδὴ πολλάκις ὑπογράφουν μὲ τὰ ἀρχικὰ τῶν ὀ Πέτρος Χάρης π.χ. κατεχωρίσθη ὑπὸ τρία διάφορα λήμματα: «Χ.», «Χ.Π.» καὶ «Χάρις Πέτρος». Ἡ μέθοδος αὕτη, ἐνῶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχη καμμίαν ἀπολύτως σκοπιμότητα, παρουσιάζει τὰ ἐξῆς μειονεκτήματα:

- 1) Ἀπώλειαν χρόνου πρὸς ἀποκρυπτογράφησιν τῶν ἀρχικῶν ψηφίων.
- 2) Ἀπώλειαν χρόνου διὰ νὰ διεξέλθῃ κανεὶς (προκειμένου λ.χ. περὶ τοῦ ὡς ἄνω συγγραφέως, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν πρῶτον τόμον ἀπαντᾷ τρεῖς εἰς ἕκαστον ἐκ τῶν δύο τμημάτων) ἐξ διαφόρους στήλας, μὲ ἰδίαν ἕκαστην χρονολογικὴν σειρὰν, ἀναζητῶν ἐν ἔργον τοῦ Χάρη, ἐνῶ θὰ ἠδύνατο τὰ ἔργα τοῦ ἐν λόγῳ συγγραφέως νὰ τεθοῦν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν στήλην, καὶ (τὸ σπουδαιότερον)
- 3) Ἄν ὁ ἀναγνώστης (ὅπως εἶναι πιθανώτερον) ἀγνοῇ τὸ γεγονός τοῦτο, καὶ ἀναζητήσῃ π.χ. τὴν ἐργασίαν τοῦ Γ. Μ. Παναγιωτοπούλου «Μίνως Ζῶτος» εἰς τὸ λῆμμα «Παναγιωτόπουλος Γ.Μ.» (Γ 228), δὲν θὰ τὴν ἀνεύρῃ, διότι αὕτη εὐρίσκεται εἰς ἄλλην σελίδα (Γ 230) ὑπὸ τὸ λῆμμα «Π.Γ.Μ.». Μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν ποῦ οἱ συντάκται ἠγνόουν ποῖος κρύπτεται ὑπὸ ὀρισμένα ἀρχικὰ ψηφία θὰ ἦτο δικαιολογημένη ἡ τοιαύτη ἐνταξίς τῶν ἀρχικῶν ὡς ἰδίου λήμματος.

Γ') *Περιεχόμενα καθ' ὕλην*. Πρόκειται περὶ τοῦ μέρους εἰς τὸ ὁποῖον κατ' ἐξοχὴν οἱ φιλόλογοι ἐναποθέτουν τὰς ἐλπίδας τῶν, προκειμένου ν' ἀναζητήσῃ τὰς ἐργασίας ποῦ ἐγράφθησαν διὰ τὰ μεγάλα ὀνόματα τῆς λογοτεχνίας μας. Δυστυχῶς, ἀπὸ τὸ πρῶτον καὶ μόνον βλέμμα, ὁ ἐπιθυμῶν νὰ χρησιμοποίητῃ τὸ μέρος τοῦτο τοῦ «Εὐρετηρίου» θὰ εὐρεθῇ πρὸ ἀπογοητεύσεως. Διότι οἱ συντάκται, ἀντὶ νὰ κατατάξουν τὸ ὕλικόν ἀλφαβητικῶς κατὰ λήμματα, ὡς ἦτο φυσικὸν καὶ αὐτονόητον, τὸ κατέταξαν κατὰ τὴν ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν τίτλων τῶν ἐπὶ μέρους ἐργασιῶν (ἐξαιρουμένου μόνον τοῦ ἄρθρου).

Κατόπιν τούτου δύναται να λεχθῆ ἄνευ ὑπερβολῆς ὅτι διὰ τὰ εὐρηθῆ ὁ ἀναγνώστης τὰς ἐργασίας πού ἐγράφησαν λ.χ. διὰ τὸν Σολωμὸν θὰ πρέπη ν' ἀνατρέξῃ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ψηφία πλὴν τοῦ Σ. Ὅπως μία μελέτη διὰ τὸν ἐν λόγῳ ποιητὴν εὐρίσκεται ὑπὸ τὸ ψηφίον Α ('Ανέκδοτοι ἐπιστολαὶ τοῦ Σ.), τρεῖς ἕτεροι ἐργασίαι ὑπὸ τὸ Γ (Γύρω στὸ Σολωμικὸ ἐπίγραμμα..., Γράμματα τοῦ Σολωμοῦ..., Γιὰ [ἀκόμη καὶ ὑπὸ τὸ «γιά»] ἔχει ταξινομηθῆ ὅ,τι ἔπρεπε νὰ τεθῆ ὑπὸ τὸ λῆμμα «Σολωμός»!) τὸ σολωμικὸ «χαροπιέτε»...), μία μελέτη ὑπὸ τὸ Θ (Θρησκευτικότητα τοῦ Σολωμοῦ, ἢ) κ.ο.κ.

Ἄλλὰ, ὡς νὰ μὴ ἐφθάνεν αὐτό, ἡ ἀκολουθουμένη «ἀρχὴ τῆς διασπάσεως» ἔτυχε καὶ ἐδῶ εὐρείας ἐφαρμογῆς, ὥστε τὸ ὅλον μέρος νὰ κατατεμαχίζεται εἰς 15 περίπου τμήματα με ἀντιστοιχοῦς ἀλφαβητικὰς σειράς. Ἡ ἔρευνα δηλαδὴ δι' ἐν ὀρισμένον θέμα δὲν δύναται πλέον νὰ γίνῃ ὡς εἰς εὐρετήριον, ἀλλὰ ὡς εἰς ἀπλοῦν πίνακα περιεχομένων.

Ὅπως αἱ ὡς ἄνω περὶ Σολωμοῦ ἐργασίαι εὐρίσκονται τρεῖς ὑπὸ τὸν τίτλον «Μελέτην» (Π 260, στήλη 1 - 261, στήλη 2 - 264, στήλη 1), μία εἰς τὰ «Ποικίλα» (Π 274, στήλη 1) καὶ μία εἰς τὰ «Σημειώματα» (Π 285, στήλη 2). Ἐργασίαι διὰ τὸν Παλαμᾶν ὑπάρχουν εἰς τὴν «Μελέτην» (Π 265, στήλη 1), εἰς τὰ «Ποικίλα» (Π 274, στήλη 1) καὶ εἰς τὰ «Σημειώματα» (Π 285, στήλη 1). Ἡρόδωλον εἶναι ὅτι αἱ ἐργασίαι αὐταὶ ἔπρεπε νὰ ἔχουν συγκεντρωθῆ ὑπὸ τὰ λήμματα «Σολωμός», «Παλαμᾶς» κ.ο.κ., ὥστε ὁ ἐνδιαφερόμενος νὰ ἔχη ἀμέσως εἰς τὴν διάθεσίν του ὅ,τι ἔχει δημοσιευθῆ περὶ τῶν ποιητῶν αὐτῶν εἰς τοὺς εὐρετηριαζόμενους τόμους, ἐντὸς δὲ τῶν λημμάτων τούτων ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιχειρηθῆ περαιτέρω διαφοροποιήσεις.

Ἐν κατακλείδι δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι τὸ σύστημα καὶ ἡ μορφή πού ἔδωσαν οἱ συντάκται εἰς τὸ ἔργον οὐδὲν ἔξυπηρετεῖ τὸν ἀναγνώστην, πρᾶγμα πού εἶναι καὶ ὁ κεντρικώτερος, ἂν μὴ ὁ μοναδικὸς σκοπὸς ἐνὸς εὐρετηρίου. Ἐὰν ἀπλῶς ἠκολούθουν τὸ σύστημα ἐνὸς οἰουδήποτε προγενεστέρου εὐρετηρίου περιοδικοῦ, θὰ εἴχομεν σήμερον ἐν ἔντως ἐξαιρετον βοήθημα, ἴσως μᾶλλον καὶ ἀνώτερον τῶν ἄλλων, διότι ἡ ἐπιμέλεια καὶ τὸ πάθος διὰ τὴν λεπτομέρειαν, ἡ ἀκρίβεια τῆς παραπομπῆς καὶ ἡ σχεδὸν παντελὴς ἔλλειψις τυπογραφικῶν σφαλμάτων εἶναι ἀρεταὶ πού διέπουν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τὸ ἔργον. Μὲ τὴν παράλειψιν μάλιστα καὶ τοῦ ἐντελῶς ἀχρηστοῦ πρώτου μέρους, θὰ εἴχομεν τὸ μέγα πλεονέκτημα ἐνὸς μονοτόμου εὐρετηρίου καὶ διὰ τοὺς 40 τόμους τῆς «Νέας Ἑστίας». Ὅπως ἔχει τώρα τὸ ἔργον θὰ ἐξακολουθῆ βεβαίως νὰ χρησιμοποιεῖται, ἀλλ' ἡ χρησιμότης του παραμένει λίαν προβληματική. Ἐτσι ἡ τελευταία φράσις τοῦ προλόγου: «Περισσότερα δὲν χρειάζεται νὰ ποῦμε γιὰ μιὰν ἐργασία, πού εἶναι φανερὴ ἡ ἀξία της», δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ τὰ πράγματα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΑΤΟΥΡΟΣ

